

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**

Халықаралық ғылыми журнал

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

Международный научный журнал

**ACTUAL PROBLEMS OF THE
PRESENT**

The international scientific journal

№3 (37)

ISSN 2312 – 4784

Журналдың бөлімдері бойынша редакциялық алқасының құрамы:

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор: Рысмагамбетова Г.М. з.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қарағанды)

Бас редактордың орынбасары: Кадырова Г.А., з.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Заңтану

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., з.ғ.к., профессор (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Нұрғалиев Б.М., з.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Ким Д.В., з.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)

Симонович Б., з.ғ.д., профессор (Сербия)

Педагогика

Ғылыми редактор: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, ҚПҒА академигі (Нұр-Сұлтан)

Атқарушы хатшысы: Бокижанова Г.К., п.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Тәжіғұлова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Храпченко В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)

Данияров Т.А., п.ғ.к., профессор (Түркістан)

Экономика

Ғылыми редактор: Шевякова А.Л., з.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Атқарушы хатшысы: Пименов А.В., з.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Нурумов А.А. з.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)

Трохимец Е.И., з.ғ.д., доцент (Запорожье, Украина)

Бутрин А.Г., з.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Ғылыми редактор: Хамзин М.Х., филол.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Атқарушы хатшысы: Баймұрынов Ж.М., филол.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Насипов И.С., филол.ғ.д., профессор (Уфа, Башкортостан Республикасы)

Жақыпов Ж.А., филол.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)

Утяев А.Ф., филол.ғ.к., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарлық ғылымдар

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Атқарушы хатшысы: Касенов Е.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)

Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бішкек, Қырғызстан)

Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы)

Техникалық ғылымдар

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Шашанова М.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)

Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)

Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Фармация, химия

Ғылыми редакторы: Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Атқарушы хатшысы: Пахомова Д.К., м.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды)

ISSN 2312 - 4784

© Академия «Bolashaq» Жеке меншік мекемесі
«Болашақ-Баспа» РББ, 2022

«Қазіргі заманның маңызды мәселелері» Халықаралық ғылыми журналы Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат Министрлігімен тіркелген (25.09.2015 ж. № 15583-Ж мерзімді баспасөз басылымын есепке қою туралы куәлік).

Басылымның мерзімділігі: тоқсанына 1 рет

Негізгі тақырыптық бағыттары: ғылымның әр түрлі салалары қамтылған. Журнал ғылыми мақалалар, зерттеу материалдарын, хабарламалар, рецензиялар және т. б. жариялайды.

Мақала қайта басылған жағдайда журналға сілтеме жасалу міндетті. Авторлар келтірілген фактілердің, дәйексөздердің, жеке атаулардың, соның ішінде географиялық атаулардың шынайылығына жауапты.

Қазақстан Республикасының аумағында 75319 индексі бойынша тіркелген.

Ресей Федерациясының бұқаралық коммуникациялар және мәдени мұраны қорғау саласындағы заңнаманың сақталуын қадағалау жөніндегі федералдық қызметі РФ аумағында «қазіргі заманның өзекті мәселелері» (Қазақстан Республикасы) халықаралық журналын таратуға рұқсат берілген. 2006 жылғы 6 шілдедегі № 78 РП шетелдік мерзімді баспасөз басылымдарының өнімдерін таратуға рұқсаттама РФ аумағында № 88044 индексі, «Пресса России» Біріккен каталогында № 000053 индексі бойынша тіркелген.

«Қазіргі заманның маңызды мәселелері» Халықаралық ғылыми журналы «ресейлік ғылыми дәйексөз индексі» Ұлттық ақпараттық-талдау жүйесіне (РИНЦ) енгізілген. 18.02.2016 ж. № 75-02 / 2016 шарт

ISSN 2312 – 4784

Состав редакционной коллегии по разделам журнала:

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Рысмагамбетова Г.М., к.ю.н., ассоциированный профессор (Караганды)
Заместитель главного редактора: Кадырова Г.А., к.э.н., доцент (Караганды)

Юриспруденция

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нургалиев Б.М., д.ю.н., профессор (Караганды)
Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., д.ю.н., профессор (Сербия)

Педагогика

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик АПНК (Нур-Султан)

Ответственный секретарь: Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Караганды)
Храпченко В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., к.п.н., профессор (Туркестан)

Экономика

Научный редактор: Шевякова А.Л., к.э.н., доцент (Караганды)

Ответственный секретарь: Пименов А.В., к.э.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Нур-Султан)
Трохимец Е.И., д.э.н., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Научный редактор: Хамзин М.Х., д.филол.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Баймұрынов Ж.М., к.филол.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Насипов И.С., д.филол.н., профессор (Уфа, Республика Башкортостан)
Жакыпов Ж.А., д.филол.н., профессор (Нур-Султан)
Утяев А.Ф., к.филол.н., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарные науки

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д.филол.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Касенов Е.Б., к.и.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Алексеев А.П., д.филол.н., профессор (Москва, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., д.филол.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)
Исмагамбетова З.Н., д.филол.н., профессор (Алматы)

Технические науки

Научный редактор и ответственный секретарь: Шащанова М.Б., к.т.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Грузин В.В., д.т.н., профессор (Нур-Султан)
Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., д.т.н., профессор (Караганды)

Фармация, химия

Научный редактор: Абдуллабекова Р.М., д.фарм.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Пахомова Д.К., к.м.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Караганды)
Ишмуратова М.Ю., к.б.н., доцент (Караганды)

ISSN 2312 - 4784

© Частное учреждение Академия «Bolashaq»
РИО «Болашак-Баспа», 2022

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан (Свидетельство о постановке на учёт периодического печатного издания и№ 15583-Ж от 25.09.2015г.).

Периодичность издания: 1 раз в квартал

Основная тематическая направленность ППИ: разные направления науки. Журнал публикует научные статьи, материалы исследований, сообщения, рецензии и др.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Авторы несут ответственность за достоверность приведенных фактов, цитат, имен собственных, в том числе географических названий.

Подписка на территории Республики Казахстан по индексу 75319

Федеральная служба по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия Российской Федерации разрешает распространение международного журнала «Актуальные проблемы современности» (Республика Казахстан) на территории РФ. Разрешение на распространение продукции зарубежных периодических печатных изданий РП № 78 от 6 июля 2006 г. Подписка на территории РФ по индексу 88044 в объединенном каталоге «Пресса России» № 000053

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор № 75-02/2016 от 18 февраля 2016 г.

EDITORIAL BOARD:

ACTUAL PROBLEMS OF THE PRESENT: International scientific journal. №3 (37) - 2022. - Karaganda: EPD «Bolashaq-Baspa», 2022. – 180 p.

ISSN 2312 – 4784

Members of the editorial board by sections of the journal:

EDITORIAL BOARD:

Chief editor: Rysmagambetova G.M., candidate of legal sciences, associate professor (Karagandy)
Deputy chief editor: Kadyrova G.A., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Jurisprudence

Academic editor and corporate secretary: Khan A.L., candidate of laws, professor (Karagandy)
Members of editorial board:
Nurgaliev B.M., doctor of law, professor (Karagandy)
Kim D.V., doctor of law, professor (Barnaul, RF)
Simonovich B., doctor of law, professor (Serbia)

Pedagogy

Academic editor: Sarbasova K.A., doctor of pedagogical sciences, professor, academician APSK (Nur-Sultan)
Corporate secretary: Bokizhanova G.K., doctor of pedagogical sciences, associate professor (Karagandy)
Members of editorial board:
Tazhigulova G.O., doctor of pedagogical sciences, professor (Karagandy)
Khrapchenkov V.G., doctor of pedagogical sciences, professor (Novosibirsk, RF)
Daniyarov T.A., candidate of pedagogical sciences, professor (Turkistan)

Economics

Academic editor: Shevyakova A.L., candidate of Economic Sciences (Karagandy)
Corporate secretary: Pimenov A.V., candidate of economics, associate professor (Karagandy)
Members of editorial board:
Nurumov A.A., doctor of economics, professor (Nur-Sultan)
Trokhimets E.I., doctor of economics, associate professor (Zaporozhie, Ukraine)
Butrin A.G., doctor of economics, professor (Chelyabinsk, RF)

Philology

Academic editor: Khamzin M.Kh., doctor of philology, professor (Karagandy)
Corporate secretary: Baimurynov Zh.M., candidate of philology, associate professor (Karagandy)
Members of editorial board:
Nasipov I.S., doctor of philology, professor (Ufa, Republic of Bashkortostan)
Zhakypov Zh.A., doctor of philology, professor (Nur-Sultan)
Utyaev A.F., candidate of philology, associate professor (Sterlitamak, RF)

Human sciences

Academic editor: Yelikbaev N.E., doctor of philosophy, professor (Karagandy)
Corporate secretary: Kasenov E.B., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)
Members of editorial board:
Alekseev A.P., doctor of philosophy, professor (Moscow, RF)
Akmoldaeva Sh.B., doctor of philosophy, professor (Bishkek, Kyrgyzstan)
Ismagambetova Z.N., doctor of philosophy, professor (Almaty)

Technical sciences

Academic editor and corporate secretary: Shashchanova M.B., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy)
Members of editorial board:
Gruzin V.V., doctor of technical sciences, professor (Nur-Sultan)
Volokitin G.G., doctor of technical sciences, professor (Tomsk, RF)
Yavorskiy V.V., doctor of technical sciences, professor (Karagandy)

Pharmacy, chemistry

Academic editor: Abdullabekova R.M., doctor of pharmacy, professor (Karagandy)
Corporate secretary: Pakhomova D.K., candidate of medical sciences (Karagandy)
Members of editorial board:
Zhaugasheva S.K., doctor of medicine, professor (Karagandy)
Ishmuratova M.Yu., candidate of biological sciences, associate professor (Karagandy)

ISSN 2312 - 4784

© Private Institution «Bolashaq» Academy»
EPD «Bolashaq-Baspa», 2022

The international scientific journal «Actual problems of the present» was registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan (Certificate of registration of periodicals and № 15583-Ж dated September 25, 2015).

Frequency of publication: quarterly

The main thematic focus : different branches of science. The journal publishes scientific articles, materials of the research, reports, reviews, etc.
When reprinting, a link to the journal is required. The authors are responsible for the accuracy of the facts, quotes, proper names, including geographical names.
Subscription on the territory of the Republic of Kazakhstan on the index 75319

The Federal Service for the Supervision of Compliance with the Law in the Field of Mass Communications and the Protection of the Cultural Heritage of the Russian Federation allows the distribution of the international journal "Actual Problems of the Present" (Republic of Kazakhstan) on the territory of the Russian Federation. Permission to distribute products of foreign periodicals of the RF № 78 dated July 6, 2006. Subscription on the territory of the Russian Federation by the index 88044 in the joint catalog "Press of Russia" № 000053

The international scientific journal «Actual problems of the present» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор No. 75-02 / 2016 dated February 18, 2016

МАЗМҰНЫ ОГЛАВЛЕНИЕ CONTENTS

ЗАҢТАНУ / ЮРИСПРУДЕНЦИЯ / JURISPRUDENCE

Абликеев М.Н., Иманбеков М.М., Турлаев А.В. ПРАВО, ЛИЧНОСТЬ И ПРИРОДА ВЛАСТИ В ТРУДАХ Ч.ВАЛИХАНОВА	8
Воротина Н.В., Исаева Н.К. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПУБЛИЧНЫХ ФОНДОВ В УКРАИНЕ	11
Кабжанов А.Т., Тугамбаева С.Т. ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ВОЗРОЖДЕНИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	17
Коваль О.М. ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫХ МЕХАНИЗМОВ В СФЕРЕ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ: ВОПРОСЫ ТЕОРИИ	21
Проданик В.М., Шинкарев А.Н. ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ МЕСТНОГО РАЗВИТИЯ И ПРОДОЛЖЕНИЕ РЕФОРМИРОВАНИЯ В УКРАИНЕ	28
Сейтхожин Б.У., Сарсембаев Б.Ш. ВИКТИМОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ НАСИЛЬСТВЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ В СФЕРЕ СЕМЕЙНО-БЫТОВЫХ ОТНОШЕНИЙ	35
Сагалаков Э. А. НАЦИОНАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ЮЖНОЙ СИБИРИ В 1917 г.....	38
Семинов И.В. НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ПРОБЛЕМЫ ОСМОТРА МОБИЛЬНЫХ ТЕЛЕФОНОВ КАК ПРЕДМЕТОВ, ХРАНЯЩИХ В СЕБЕ СЛЕДСТВЕННО ЗНАЧИМУЮ ИНФОРМАЦИЮ	41
Турлаев С.А. ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РЕЛИГИОЗНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СВЕТСКОМ ГОСУДАРСТВЕ	43
Ханов Т.А., Нургалиев Б.М., Баширов А.В. РАЗРЕШЕНИЕ ОТДЕЛЬНЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ СИТУАЦИЙ, ВОЗНИКАЮЩИХ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ ТЕРРОРИСТИЧЕСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ	47
Ханов Т.А., Нургалиев Б.М., Рахимгулова М.Б. ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВОДСТВА ОСМОТРА ПО ДЕЛАМ О ТЕРРОРИСТИЧЕСКИХ АКТАХ, СОВЕРШЕННЫХ ПУТЕМ ОБЪЕМНОГО ВЗРЫВА	51
Фатеев С.А. СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ СТАТУСА ГОСУДАРСТВЕННОГО СЛУЖАЩЕГО В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И США	56
Шакирова А.Б., Полева И.А. БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ МЕН ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕСІ	58
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	62

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Арзуманова Р. А., Бокижанова Г.К., Қосманова А. Б., Бекбашева Б. Б. ЖОО ЖАҒДАЙЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ	65
Абдуллабекова Р.М., Лосева И. В., Мурзалиева Г. Т., Жунусова М. А., Турсынова Ш. Б. К ВОПРОСУ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ ВЫПОЛНЕНИЯ ДИПЛОМНЫХ РАБОТ СТУДЕНТАМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ «ТЕХНОЛОГИЯ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОГО ПРОИЗВОДСТВА»	69
Бакарамова С. А., Жанысбаева Р. М. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЖАПСЫРМАЛАУ АРҚЫЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ	73
Диканбаева С. А. Ы. АЛТЫНСАРИН КАК ДЕЯТЕЛЬ ИДЕЙНО- ХУДОЖЕСТВЕННОГО И ФИЛОСОФСКОГО	

НАПРАВЛЕНИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....	76
Каркулова А. А., Сатанов А. Б., Нургазанов Е. Н. К ВОПРОСУ РАЗРАБОТКИ ПРОГРАММЫ КАЧЕСТВЕННОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ВЫЯВЛЕНИЮ УРОВНЯ ОДАРЕННОСТИ ШКОЛЬНИКОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	80
Каркулова А. А., Сатанов А. Б., Нургазанов Е. Н. ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫСТАҒЫ БІЛІМ БЕРУ МОДЕЛЬДЕРІ МЕН ТӘЖІРИБЕЛЕРІ.....	86
Каркулова А. А., Сатанов А. Б., Мамбеталина А. С., Нургазанов Е. Н., Сатова А. К. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ОДАРЕННОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ ОРГАНИЗАЦИЙ ОБРАЗОВАНИЯ	93
Коростелева Н. А., Галынская Ю. С. ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ КАК ВИД ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ И ФОРМА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СУБЪЕКТОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА	99
Мамбеталина А. С. ВЫЯВЛЕНИЕ ШКОЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ	103
Minich A. THE RESULTS OF THE DIGITAL ENVIRONMENT DEVELOPMENT IN PEDAGOGICAL UNIVERSITY FOR TEACHER CONTINUOUS TRAINING IN THE FIELD OF E-LEARNING	108
Нурадинов А. С. ВОЗМОЖНОСТИ ШКАЛЫ TSIS ДЛЯ ДИАГНОСТИКИ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА КАЗАХСТАНСКОЙ ПОПУЛЯЦИИ ШКОЛЬНИКОВ	112
Попова О. Н. ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИОПАТИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ	117
Тажинин А. М., Шугенова С. С. ВЛИЯНИЕ ТРЕВОЖНОСТИ НА УСПЕВАЕМОСТЬ ОБУЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ..	121
Шалтаева Р. Ж. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУ ТУРАСЫНДА БАЛАЛАР ЭКСПЕРИМЕНТІНІҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ	124
Шугенова С. С., Тажинин А. М. ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ҮЛГЕРМЕУШЛІКТІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС	128
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	132

ЭКОНОМИКА / ЭКОНОМИКА / ECONOMICS

Байгасова Ә. Б. ЖАНАМА САЛЫҚТЫҢ МАҢЫЗЫ.....	135
Кадырова Г. А., Сейтжанова Д. С. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАНК СЕКТОРЫНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ...138	
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	144

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

Абдрахманов Р.Х., Абдуалиева З.Н., Скакова Л.А. СИНТАКСИСТІК ЖОЛМЕН БЕРІЛЕТІН ЭКСПРЕССИВТІЛІК.....	145
Әбілқасов Ғ.М., Абдиманова К.К., Абылқасова Ғ.М. ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА САЛТ-ДӘСТҮРДІ ОҚЫТУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	149
Баделхан М., Абдрахманов Р.Х. ҚЫТАЙ ИЕРОГЛИФТЕРІНІҢ ӨЗГЕШЕЛІГІ МЕН ТАРИХЫ.....	153
Серімов Е.Е., Смағұлова М.С. ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІ АЛҒАШ ҒЫЛЫМИ ТЕЗДЕГЕН ҒАЛЫМ (Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдығына).....	157

Хасен М.А., Кадирсизова О.Р., Сапарова А.С.
ТІЛГЕ ҚҰРМЕТ – ЕЛГЕ ҚҰРМЕТ.....164

Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....169

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / HUMAN SCIENCES

Утемуратова Б. К., Гинкель Т.А.
ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В САМООБРАЗОВАНИИ ПЕДАГОГА.....171

Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....175

ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / PHARMACY, CHEMISTRY

Тутай Д. С., Пахомова Д. К.
ОПРЕДЕЛЕНИЕ МИКРОБИОЛОГИЧЕСКОЙ ЧИСТОТЫ НЕСТЕРИЛЬНЫХ ЛЕКАРСТВ
РАСТИТЕЛЬНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ.....176

Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....179

УДК: 340.12
МРНТИ 10.11.91

Абдикеев Марат Нурыевич
Turlaev_a@mail.ru

Иманбеков Мирлан Мейрамбекович
ymanbekov@ramler.ru

Турлаев Андрей Викторович
Turlaev_a@mail.ru

Карагандинский университет имени Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан

ПРАВО, ЛИЧНОСТЬ И ПРИРОДА ВЛАСТИ В ТРУДАХ Ч. ВАЛИХАНОВА

Статья посвящена философско-правовому анализу изучения философских трудов Ч. Валиханова правовой природы власти и взаимодействия личности с властными органами посредством права. Труды выдающегося казахского просветителя, ученого Ч. Валиханова рассматриваются как основы современных теоретических и практических научных исследований сущности и природы феномена права и правосознания. Исследование основано на анализе правовых обычаев кочевых народов в истории Казахстана. На основе анализа научных трудов Ч.Валиханова, делается вывод о том, что для кочевых народов право рассматривается как освященный временем древний обычай. В исследовании определяется отличие правосознания европейского типа от правовых представлений кочевников, основанное на том, что ими право понимается не как функция власти, но как проявление человеческой свободы. Посредством компаративистского анализа раскрываются методологические основы исследований Ч. Валиханова сущности власти, природы права и положения личности в системе обычного права.

Ключевые слова. Природа власти, право, Ч. Валиханов, правосознание, философско-правовой анализ, компаративистский анализ, свобода личности

Теоретические основы изучения философских и правовых взаимосвязей личности и государства в историческом развитии казахской философской и научной мысли берут свое начало в исследованиях казахских просветителей 19 века. Эпоха казахского просвещения рассматривается как начало и основа становления философско-правового анализа феномена взаимоотношений личности и политической власти в научной культуре нашего общества. Научные труды Ч. Валиханова оказывают значительное влияние на современное понимание права, его роли в формировании взаимоотношений личности и политической власти, основанных на правовых началах. Для современного правопонимания труды Ч.Валиханова являются историко-теоретической основой формирования правосознания европейского типа, основанного на понимании романо-германского права как совокупности правовых норм, регламентирующих взаимоотношения личности и государства. В трудах этого мыслителя наиболее четко выявляются противоречия между писанным и обычным правом, правом, основанном на древних обычаях и правом, являющимся результатом правотворческой деятельности законодательных органов. При этом выявляется роль личности в системе правовых и политических отношений кочевого общества.

Правовая природа власти, её влияние на общественные отношения, определение роли личности и её взаимодействие с институтами власти раскрывается в трудах Ч.Валиханова: «Аблай», «Записка о судебной реформе», «О мусульманстве в степи», «Предания и легенды Большой Киргиз-Кайсацкой орды», «О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах», «Очерки Джунгарии» и других научных работах [1]. Мировую славу Ч.Валиханову принесла научная работа «Очерки Джунгарии», которая стала результатом Кашгарской экспедиции, осуществленной в 1860 году. Этот научный труд, а также работа «Описание Алтышара» были переведены на иностранные языки и получили признание во всем мире.

Помимо этнографических, исторических, географических исследований Ч.Валиханов уделял внимание и обычному праву кочевников, выявляя особенности и мировоззренческие аспекты, отличающие правосознание, основанное на обычном праве от правосознания, сформированного романо-германскими принципами. Правовой аспект природы власти Ч. Валиханов рассматривает,

изучая правосознание кыргызов во время экспедиции в Кашгар. Он отмечал, что: «У кыргызских родоначальников образовались систематические правила, освященные временем, по которым они грабят караван, но грабят по-своему законно, основываясь на древних обычаях и правах. Эти обычаи или права суть: 1) караван, проходя через улусы кыргызского родоначальника, должен заплатить зекет; это право отменено кокандцами и считается теперь грабительством; 2) должен дать выкуп за свободный проезд; 3) поднести подарки соответственно значению и силе родоначальника; 4) не должен обходить аулов знатных вождей и обязан останавливаться в их улусах для того, чтобы воспользоваться их гостеприимством... Заехать «в гости» значит то, что каравану дадут одного или двух тощих баранов на ужин, а на другой день потребуют подарков «за гостеприимство», и если подарки окажутся несоответственными значению родоначальника – хозяина (каждый кыргызский родоначальник считает себя первым в роде), то караван неизбежно подвергается штрафу. Вот образчик хваленого восточного гостеприимства!» [1; с.476]. Этим примером Ч. Валиханов подчеркивает особенности существования налога – «закят», который в то время являлся прообразом налоговых или таможенных сборов, получивших свое развитие в двадцатом веке. Ч.Валиханов делает важные теоретические выводы и обобщения о том, что отношения общинников и их родоначальников систематизированы и основаны на определенных взаимоотношениях личности и представителей политической власти. Эти отношения основаны на древних обычаях и правах родоначальников. Это обязанность платить налог, поднести подарки и не обходить аулы родоначальников. Таким образом, формируются политико-правовые отношения, основанные на выделении органов публичной власти, территориальное деление населения, взимание налогов, а также возможность применения насильственных действий на основе обычного права. Соответственно, исходя из исследований Ч.Валиханова жизни кочевых и полукочевых народов, необходимо сделать вывод о том, что система публичной, политической власти была характерна для того периода. Эта система опиралась не на писанное, позитивное право, а на положения обычного права, содержащегося преимущественно в общественном сознании в форме преданий, сказаний и других источников устного народного творчества.

Законность, с точки зрения родоначальника, основана древностью обычаев, освященных временем. При этом Ч. Валиханов, отмечая, что поборы накладываемые на караван, являются грабежом, тем не менее, имеют свои правила грабежа. Эти правила по-своему законны, как писал Ницше, «...у каждого народа свой язык добра и зла... Этот язык обретается каждым народом в исконных правах и обычаях его» [2; с.42]. Соответственно родоначальник есть власть и символ власти одновременно. Этот родоначальник осознает свою власть как право собственности на родовичей и на землю, принадлежащую его роду. Пространственно такая власть определяется тем местом, где расположен его улус, т.е. его власть ограничена пределами его улуса. Соответственно караван, вступивший на территорию рода, сам становится объектом для власти, ибо на него распространяется власть родоначальника. Каждый улус, по существу, есть государство по определению, со всеми вытекающими отсюда последствиями для путешественников. Такого правовое сознание кочевников и Ч. Валиханов отмечает законность их действий с позиции обычного права, при этом признавая, что караван попадает под юрисдикцию родоначальника этого улуса, который может в определенных случаях применить насильственные действия. Отсутствие или слабость центральной власти приводит к тому, что на местах формируются самостоятельные органы власти, которые в силах осуществлять самостоятельную политику, в том числе и в правовой сфере. Соответственно в тот период отношения личности и власти были обусловлены принадлежностью к определенному роду, который проживал на определенной территории. При этом мы видим, что по мере усиления центральной власти, объединяющей несколько родов, а также изменения, вызванные социально-экономическим развитием постепенно кровно - родственные отношения сменяются общественными отношениями, основанными на принципе территориальной принадлежности. Таким образом, фактически формируется институт подданства, как политико-правовая связь человека и правителя (как правило, монарха), при этом, как правило, в феодальном обществе эта связь носит характер личной зависимости от воли правителя.

Следует отметить, что правосознание основывается на определенных представлениях о сущности власти как таковой, при этом правосознание кочевников не является исключением. Оно основано на осознании, того, что власть есть система отношений, опосредующих отношения господства и рабства. Ч.Валиханов, рассматривая эти отношения, определяет их как грабеж, поскольку не относит себя и других попутчиков в караване к подданным-«рабам» правителя, а осознает себя как свободную личность, имеющую свои права, обязанности, собственность. Таким

образом, правосознание Ч. Валиханова основано на иных, понятиях о праве, свободе и взаимоотношениях между личностью и властью. Представляется важным обратить внимание на правосознание самого Ч. Валиханова, которое основано на отличных от правового сознания кыргыз представлений. Оно исходит из того, что частная собственность, права, свободы должны быть определены государством, при этом, он не рассматривает в качестве государства каждый улус, и не рассматривает каждого родоправителя в качестве монарха. Соответственно, восприятие государства и государственности, прав, свобод и частной собственности, обусловленные полученным образованием Ч.Валиханым, противопоставляется обычаям и традициям кочевых улусов. Правосознание Ч. Валиханова можно отнести к правосознанию европейского типа, с присущими такому правосознанию представлениями о власти и личности, обусловленные буржуазными ценностями. В основе буржуазных правовых представлений лежит понятие прав и свобод, а не политической власти как источника принуждения. Таким образом, мы обнаруживаем столкновение двух различных типов правопонимания, основывающихся на различных представлениях о личности, праве и власти как таковой. Кыргызское и Кокандское право являются образцами древнего обычного права, т.е. правом, основанным на древних обычаях. Ч Валиханов, по существу рассматривая эти обычая подчеркнул, насколько велико различие правопонимания различных типов, существующее одновременно, и вступающее в противоречия, а зачастую и в конфликтные отношения.

Научное творчество Ч.Валиханова, отчуждаясь от себя в чужую сущность – в чужое правосознание, исследуя ее, «забывает о себе», тем самым «возвращаясь в себя само» [3; с.48-49]. Соответственно, исходя из анализа трудов Ч.Валиханова, необходимо сделать вывод о том, что обращение этого ученого к изучению понимания права важно двух аспектах. Первый аспект заключается в том, что сознание Ч. Валиханова отношения родоначальников к караванам выступает как инобытие самосознания. Оно необходимо для движения сознания в своем развитии, которое опирается на отношение между научным интересом к исследованию неизвестного и научным исследованием этого неизвестного. Второй аспект – исследование другого правосознания помогает постичь собственное, или – изучение правосознания кыргыз имеет прикладное значение для понимания сущности собственного правосознания. Компаративистский анализ, основывающийся на феноменологических представлениях тех и других носителей правовых представлений и правосознания, является необходимым методологическим принципом, позволяющим осуществить научно объективный и обоснованный анализ.

Общественные отношения, опосредующие взаимодействие личности и власти могут быть отражены различными типами правосознания, при этом законные действия в одном типе правосознания могут рассматриваться как преступные (нарушающие права и свободы) в другом типе правосознания. Различные типы правосознания и политического сознания могут существовать одновременно. Вступая во взаимодействие, они могут приводить к социальным конфликтам, поскольку основаны на различных правовых и нравственных ценностях. Представления о правах и свободах личности, пределах воздействия власти на общественные отношения, принципах распределения и защиты собственности, отношения личности и политической власти и в настоящее время формируют различные типы правового и политического сознания, что требует изучения и поиска компромиссов в современном мире.

Список использованной литературы:

1. Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. - Алма-Ата, 1958. -644 с. /476/.
2. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого. - Москва: Интербук, 1990. -301 с. /42/.
3. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Система наук. Часть 1. Феноменология духа. - Москва: Соцэкгиз, 1959. - Т. 4. -440 с. /48 - 49/.

ТҮҮЙНДЕМЕ / RESUME

**Абдикеев Марат Нурыевич, Иманбеков Мирлан Мейрамбекович,
Турлаев Андрей Викторович**

**Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Ш.УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ ҚҰҚЫҚ, ТҮЛҒА ЖӘНЕ БИЛІКТІҢ МӘНІ**

Мақала Ш.Уәлихановтың философиялық еңбектерін биліктің құқықтық табиғатын және тұлғаның құқық арқылы билікпен өзара қарым-қатынасын талдауға арналған. Көрнекті қазақ ағартушысы, ғалым Ш.Уәлихановтың еңбектері құқық пен құқықтық сана феномендерінің мәні мен табиғатын заманауи теориялық

және практикалық ғылыми зерттеулердің негізі ретінде қарастырылады. Зерттеу Қазақстан тарихындағы көшпелі халықтардың құқықтық әдет-ғұрыптарын талдауға негізделген. Ш.Уәлихановтың ғылыми еңбектерін талдау негізінде, көшпелі халықтар үшін құқық уақытпен қастерленген ежелгі әдет-ғұрып ретінде қарастырылады деген қорытынды жасалады. Зерттеу еуропалық типтегі құқықтық сана мен көшпенділердің құқықтық идеяларының арасындағы айырмашылықты анықтайды, бұл олардың құқықты билік функциясы ретінде емес, адам бостандығының көрінісі ретінде түсінетіндігіне негізделген. Компаративистік талдау арқылы Ш.Уәлихановтың биліктің мәнін, құқықтың табиғатын және әдеттегі құқық жүйесіндегі тұлғаның орнын зерттеудің әдіснамалық негіздері ашылады.

Тірек сөздер: Билік табиғаты, құқық, Ш. Уәлиханов, құқықтық сана, философиялық-құқықтық талдау, компаративистік талдау, тұлғаның бостандығы.

**Abdikeev Marat Nuryevich
Imanbekov Mirlan Meirambekovich
Turlyayev Andrey Viktorovich**

**Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan
LAW, PERSONALITY AND POWER FOUNDATION IN S. WALIKHANOV RESEARCH**

The article is devoted to the philosophical and legal analysis of the philosophical works of Sh. Valikhanov, devoted to the study of the foundations of legal power and personality with power through legal interaction. The outstanding Kazakh pedagogue-researcher, scientist Sh. Valikhanov considers the modern theoretical and practical scientific foundations for studying the essence and foundation of the phenomenon of law and legal consciousness. The research is based on an analysis of the legal customs of nomadic peoples in the history of Kazakhstan. Based on the analysis of the scientific works of Sh. Valikhanov, it is concluded that among nomadic peoples, law is regarded as an ancient custom, consecrated by time. The research defines the difference between the legal consciousness of the European type and the ideas of legal nomads, based on the fact that they understand law not as a function of power, but as a manifestation of human freedom. Through a comparative analysis, the methodological foundations of the research by Sh. Valikhanov of the essence of power, the foundations of law and the position of the individual in the system of customary law are revealed.

Keywords. The power of foundation, law, Sh. Valikhanov, legal awareness, philosophical and legal analysis, comparative analysis, individual freedom

List of used literature:

1. Valikhanov S. Selected works. - Alma-Ata, 1958. -644 p. /476/.
2. Nietzsche F. So spoke Zarathustra. A book for everyone and for no one. - Moscow: Interbook, 1990. -301 p. /42/.
3. Hegel G.W.F. Works. The system of sciences. Part 1. Phenomenology of spirit. - Moscow: Sotsekgiz, 1959. - Т. 4. - 440 p. /48 - 49/.

УДК: 347.73 (477)
МРНТИ 10.21.41

Воротина Наталия Викторовна
vorotina.nataliia@gmail.com

Исаева Наталья Карловна
natalya.isaieva@gmail.com

**Институт государства и права имени В.М. Корецкого Национальной академии наук Украины,
Киев, Украина**

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПУБЛИЧНЫХ ФОНДОВ В УКРАИНЕ

В статье исследованы позиции ученых относительно определения понятия публичных фондов и их классификации. Проведен анализ отдельных законопроектов, предусматривающих порядок создания и функционирования новых публичных фондов в Украине. Акцентировано внимание на необходимости надлежащего правового регулирования деятельности публичных фондов. Выражена собственная научная позиция по концептуальным основам создания и функционирования публичных фондов в Украине.

Сформулированы выводы о целесообразности создания в Украине некоторых публичных фондов с учетом их правового статуса, предусмотренного законопроектами. Сформулированы предложения по усовершенствованию как проектов законодательных актов, так и действующего законодательства в сфере функционирования публичных фондов в Украине.

Ключевые слова: публичные фонды, классификация публичных фондов, Фонд будущих поколений

Постановка проблемы. Актуальность вопросов создания и правового регулирования публичных фондов и организационный аспект этой проблемы в современных условиях приобретает новое содержание. Важность данной проблематики всегда подчеркивалась учеными как юристами, так и экономистами, поскольку публичные финансы являются основой функционирования всех сфер деятельности государства. Кроме того, поиск новых источников финансирования определяется острой потребностью государства определять наиболее оптимальные механизмы финансирования первоочередных и необходимых направлений экономического, социального и инфраструктурного развития Украины.

Практика функционирования публичных фондов требует научного анализа и разработки обоснованных научных предложений для совершенствования правового регулирования их создания и эффективного использования с целью решения государственных задач и достижения целей, с которыми они создаются.

Целью статьи является осуществление правового анализа сущности и классификации публичных фондов, проблем их правового регулирования в Украине, практики законотворческой деятельности в этой сфере, разработка научно обоснованных выводов и предложений по усовершенствованию правовых основ создания и функционирования этих фондов.

Анализ исследований и публикаций. Исследованию правового регулирования публичных финансов, понятию и классификации публичных фондов уделялось внимание украинских и зарубежных ученых-юристов, в частности: Л.К. Вороновой, Н.П. Кучерявенко, А.А. Лукашева, О.А. Музыки-Стефанчук, А.А. Нечай, Н.Ю. Пришвы, А.А. Саттаровой, А.И. Худякова, Н.Я. Якимчук и некоторых других. Необходимость дальнейших научных исследований указанных вопросов связана с тем, что в последнее время субъектами законодательной инициативы в Верховную Раду подавались законопроекты, предусматривавшие создание новых публичных фондов, требующие исследования с научной точки зрения.

Изложение основного материала. По определению Л. К. Вороновой, финансовая деятельность государства является основанной на нормах права планомерным процессом управления публичными централизованными и децентрализованными фондами средств, необходимыми для осуществления задач и функций, поставленных Конституцией Украины перед государством, органами местного самоуправления и другими публичными образованиями, разрешенными государством [1, с. 21].

По мнению А.А. Нечай, под «фондом» почти все современные ученые-экономисты понимают денежные и/или материальные средства, сосредоточенные в единую совокупность с целью их использования для определенных целей. Говоря о публичных фондах, юристы-финансисты подразумевают определенную разновидность денежных фондов, под которыми понимают специально выделенную, относительно обособленную часть денежных средств, предназначенных для удовлетворения различных видов публичного интереса. К публичным фондам А.А. Нечай относит: 1) фонды денежных средств государства, в том числе: государственный бюджет, внебюджетные госфонды социального страхования, госфонды страхования банковских вкладов населения; денежные резервы центральных банков стран, как и другие денежные фонды государственной формы собственности; 2) фонды денежных средств органов местного самоуправления, а именно местные бюджеты, внебюджетные фонды органов местного самоуправления; денежные фонды бюджетных коммунальных учреждений и организаций; денежные фонды, принадлежащие органам местного самоуправления и переданные в оперативное управление другим юридическим лицам на основе нормативно правового акта государства или органов местного самоуправления; 3) фонды денежных средств, за счет которых удовлетворяются общественные интересы, признаваемые государством или органами местного самоуправления независимо от формы собственности этих фондов. К таким фондам относятся все виды обязательного социального страхования (включая негосударственные пенсионные фонды, в которых аккумулируются средства второго уровня пенсионных системы), а также все виды фондов других видов обязательного страхования граждан и/или юридических лиц, находящиеся в управлении (или собственности) частных лиц на основе нормативно-правового акта государства или органов местного самоуправления [2, с. 7].

Правовую сущность фонда также исследовала А.А. Саттарова [3, с. 243]. Она определила, что фонд как институт финансового права – это финансовые ресурсы, отделенные от соответствующего бюджета или выделенные в составе бюджета отдельными правовыми нормами, имеющие собственные доходные источники и предназначенные для финансирования конкретных целей государства. Система фондов представлена следующей совокупностью: выведенные за пределы

бюджетной системы (государственные внебюджетные фонды) и формируемые в составе бюджетной системы государства (бюджетные фонды).

Под внебюджетными фондами автор понимает самостоятельное звено финансовой системы, представляющее обособленные вне бюджетной системы финансовые средства, управляемые органами государственной власти и предназначенные для финансирования конституционных прав граждан. Всю совокупность муниципальных внебюджетных фондов она разделяет на две группы: муниципальные внебюджетные фонды общественного назначения и все остальные внебюджетные фонды (экономические, научные, политические и т.п.). Бюджетные фонды представляют собой образуемые в согласовании с законодательством и обособленные в бюджетной системе денежные средства, управляемые и употребляемые органами госвласти и предназначенные для финансирования приоритетных направлений страны.

По мнению автора, классификация фондов денежных средств может быть представлена по следующим основаниям: по отношению к бюджетной системе; по юридической природе; по форме принадлежности; по территориальному уровню; по направлению расходования; по целевому назначению; по сроку деяния; по сфере финансирования; по источникам формирования; по порядку расходования; от органов их создающих.

О.А. Лукашев, исследуя классификацию публичных фондов средств в контексте построения системы финансового права [4, с. 243], утверждает, что одной из наиболее значимых категорий при выяснении содержания финансово-правового регулирования является понятие фондов средств.

Отметим, что несмотря на то, что в Украине существует большое количество фондов, имеющих разную правовую природу и порядок функционирования, периодически предлагается создать новые. На примере попытки организации еще одного нового фонда в Украине хотим высказать свою научную позицию по поводу концептуальных основ создания и функционирования других аналогичных фондов.

Так, в конце прошлого года в Верховной Раде зарегистрирован законопроект «Об экономическом паспорте» [5], предусматривающий создание Фонда будущих поколений. Также были зарегистрированы альтернативные проекты законов: «О системе финансовой поддержки будущих поколений» [6], «Об экономическом паспорте» [7] и «Об экономическом паспорте юного украинца» [8]. Совместной целью этих законопроектов было аккумулирование финансовых ресурсов и их расходование на обеспечение финансовой поддержки будущих поколений.

Как было отмечено в пояснительной записке к проекту закона [9], он разработан с целью урегулирования на законодательном уровне вопроса повышения экономического уровня жизни граждан Украины, прекращения оттока украинцев за границу, формирования эффективной системы социальной защиты населения путем создания Фонда, который будет осуществлять накопление государственных взносов в пользу участников Фонда с последующим инвестированием активов. Концентрация в нем значительных финансовых ресурсов позволит более эффективно размещать их в экономике при условии, что система управления Фондом будет жизнеспособна. Государство сможет создать механизмы размещения ресурсов в большие долгосрочные инвестиционные проекты.

Согласно законопроекту [5], Фонд будущих поколений – это юридическое лицо, созданное Кабинетом Министров Украины, которое имеет статус неприбыльной организации, функционирует и осуществляет деятельность исключительно с целью накопления государственных отчислений в пользу участников Фонда с последующим инвестированием активов, а также осуществляет выплаты участникам указанного Фонда. Он формируется из государственных отчислений, осуществляемых за счет средств Государственного бюджета Украины, поступающих от уплаты рентных платежей за пользование недрами для добычи полезных ископаемых общегосударственного значения. Средства планируется начислять украинцам, рожденным в Украине после 1 января 2019 года, и выплачивать их после достижения ими 18 лет.

В целом, поддерживая достижения в украинском государстве таких бесспорно необходимых социальных целей, обратим внимание на некоторые спорные, противоречивые или дискуссионные нормы указанного законопроекта.

Так, Фонд будущих поколений планируется формировать за счет средств Государственного бюджета Украины, которые поступят от уплаты части рентных платежей за пользование недрами для добычи полезных ископаемых общегосударственного значения. Таким образом, каждый год Государственный бюджет будет недополучать достаточно существенную сумму средств, ранее поступавших в него для финансирования различных расходов. Из этого делаем вывод, что указанный законопроект влияет на показатели бюджета, а именно, уменьшает поступления в него.

В этой связи подчеркнем, что статьей 27 Бюджетного кодекса Украины [10] установлен порядок представления и рассмотрения законопроектов, влияющих на показатели бюджета. Так, к законопроекту, принятие которого приведет к изменению показателей бюджета, субъект права законодательной инициативы обязан добавить финансово-экономическое обоснование (включая соответствующие расчеты). Если такие изменения показателей бюджета предусматривают уменьшение поступлений бюджета и/или увеличение расходов бюджета, в законопроект подаются предложения изменений законодательных актов Украины относительно сокращения расходов бюджета и/или источников дополнительных поступлений бюджета для достижения сбалансированности бюджета.

Каждый законопроект, внесенный в Верховную Раду Украины, в течение пяти дней направляется в Кабинет Министров Украины для осуществления экспертизы относительно его влияния на показатели бюджета и соответствия законам, регулирующим бюджетные отношения. Кабинет Министров Украины в двухнедельный срок со дня получения законопроекта подает в Комитет Верховной Рады Украины по бюджету экспертное заключение, подготовленное Министерством финансов Украины с участием других заинтересованных центральных органов исполнительной власти. Он должен содержать информацию о полноте и достоверности данных, изложенных в финансово-экономическом обосновании, влиянии законопроекта на показатели бюджета (с обязательным определением стоимостной величины такого влияния), возможностей финансового обеспечения в соответствующем бюджетном периоде, соответствии законам, регулирующим бюджетные отношения, и предложения по его рассмотрению. Отмечаем, что вышеприведенная норма Бюджетного кодекса является обязательной для выполнения и без соблюдения всех ее требований принятия представленного законопроекта неправомерно.

Отметим, что три из четырех зарегистрированных проектов законов [5, 7, 8] были направлены на создание новых фондов наряду с уже имеющимися государственными фондами. По нашему мнению, в этом случае в текст законопроектов обязательно необходимо было бы внести норму, согласно которой вновь созданный Фонд является целевым государственным фондом, а его распорядителем является соответствующий орган государственной власти, существующий или вновь созданный. Порядок создания, структуру, правовой статус такого органа целесообразно было определить по аналогии с созданием и функционированием Пенсионного фонда, Фонда социального страхования и т.д., поскольку цель их создания имеет общее социальное направление.

Необходимо также отметить, что законопроектом [5] урегулировано, что активы Фонда, в частности, используются для: инвестирования с целью получения инвестиционного дохода в пользу участников Фонда; осуществления выплат, определенных настоящим Законом, участникам Фонда (их выгодоприобретателям, наследникам).

Кроме того, активы Фонда используются для: оплаты услуг компаний по управлению активами Фонда; оплаты услуг хранителя Фонда; оплаты услуг администратора Фонда; оплаты услуг аудиторской фирмы, проводящих аудит финансовой отчетности Фонда; уплаты обязательных платежей и услуг, предоставляемых третьими лицами, связанных с владением, использованием и распоряжением активами Фонда, в том числе проведением операций с ними (услуги инвестиционных фирм, услуги депозитарных учреждений, банков, расходы на перерегистрацию прав собственности на активы) Фонда, услуги независимой оценки имущества, судебные сборы и оплата адвокатских услуг); оплаты услуг членов Совета Фонда. При этом установлено, что годовой предельный размер расходов на оплату услуг перечисленных лиц, возмещаемых за счет средств участников системы, устанавливается в процентах от чистой стоимости активов Фонда и не может превышать 0,5 процента.

Считаем, что в отношении организации деятельности целевого государственного фонда, который формируется за счет средств государственного бюджета, нельзя говорить об оплате услуг лиц, которые его обслуживают. На них должен распространяться статус государственных служащих. Относительно большого перечня услуг, которые должны предоставлять третьи лица, необходимо отметить, что их стоимость потребует расходования неоправданно значительных средств. А если предусматривать их оплату за счет доходов от инвестиционных проектов, то это слишком рискованно для государственного целевого фонда и будет значительно уменьшать объем средств, предусмотренных на основные направления, а именно: 1) обучение; 2) покупку собственного жилья; 3) перевод средств на свой счет; 4) лечение.

Необходимо также обратить внимание на широкий перечень услуг, расходы на которые должны оплачиваться за счет активов Фонда. Такие расходы, на наш взгляд, должны быть

соизмеримы с декларируемыми целями накоплений. Несмотря на то, что годовой предельный размер расходов на оплату услуг установлен в процентах от чистой стоимости активов Фонда и не может превышать 0,5 процента, все равно, особенно с ростом поступлений в Фонд в течение многих лет, эта сумма может быть очень велика, что может привести к нерациональному и неэффективному использованию государственных средств и к неоправданно большим выплатам отдельным субъектам. Поэтому в законопроекте необходимо предусмотреть действенные правовые меры такого развития событий. Кроме того, возникает логический вопрос: целесообразно ли создавать столько органов управления Фондом и привлекать такое количество субъектов, которым необходимо платить (причем речь идет не о заработной плате, а об оплате услуг)? Ведь экономное использование бюджетных средств всегда являлось одним из главных принципов бюджетного регулирования.

Дополнительно отметим, что согласно законопроекту [5] контроль соблюдения предельного размера вышеупомянутых расходов осуществляет администратор Фонда. В случае превышения предельного размера расходов, возмещаемых за счет средств Фонда, администратор Фонда обязан сообщить об этом Совету Фонда и надзорному органу.

Считаем указанную норму неправомерной, учитывая, что в правовом государстве невозможно контролировать «самого себя». Контроль за соблюдением предельных размеров расходов, так и за деятельностью Фонда вообще должен осуществляться компетентными органами в четко установленном порядке. Соответствующую норму обязательно необходимо сформулировать и внести в проект закона. Кроме того, если источником наполнения Фонда являются средства Государственного бюджета, финансовый контроль в соответствии с законодательством Украины осуществляют органы государственного финансового контроля, а не аудиторские фирмы за оплату на основании договора.

Вызывает также много вопросов норма законопроекта, согласно которой право на получение средств Фонда имеют только дети, рожденные с 01 января 2019 года. Она нуждается в дополнительном юридическом обосновании и объяснении для граждан Украины. Недостаточно удачным и юридически целесообразным с нашей точки зрения является название законопроекта – «Об экономическом паспорте». Тем более что указанное понятие не только не определяется, но и не используется в законопроекте.

И, наконец, учитывая высокое внимание государства и общества к любым проявлениям коррупции, в законопроекте необходимо, на наш взгляд, значительную часть норм посвятить действенным, конкретным и юридически четко определенным механизмам предотвращения коррупционных схем в процессе деятельности по администрированию активов Фонда и расходованию его средств, которые в представленном законопроекте не обеспечены четкими механизмами.

По нашему мнению, заслуживает внимания другой подход к формированию финансовых ресурсов для поддержки будущих поколений, предусмотренный законопроектом [6]. В нем вместо создания Фонда будущих поколений с расходами на администратора Фонда, на компании по управлению активами Фонда, на других многочисленных субъектов для аккумуляции средств финансовой поддержки центральный орган исполнительной власти, реализующий государственную политику в сфере казначейского обслуживания бюджетных средств, открывает распорядителю Реестра (Центральный орган исполнительной власти, обеспечивающий формирование и реализующую государственную финансовую политику), централизованный счет, средства с которого используются для осуществления выплат. На наш взгляд, такое предложение целесообразно и рационально, направлено на значительную экономию бюджетных средств и не требует подбора и профессиональной подготовки значительного количества новых кадров. Предлагается создание системы финансовой поддержки будущих поколений за счет государственных отчислений, перечисляемых из Государственного бюджета Украины на централизованный казначейский счет распорядителя Реестра – центрального органа исполнительной власти, обеспечивающего формирование и реализующего государственную финансовую политику. Государственный реестр финансовой поддержки будущих поколений определяется как информационно-телекоммуникационная система, предназначенная для накопления, хранения, обработки и использования информации о личности – получателе финансовой поддержки.

Соответствует действующему законодательству Украины, которое регулирует порядок формирования и расходования средств Государственного бюджета и целевых государственных фондов то, что уполномоченными субъектами по распоряжению аккумулируемыми средствами с целью финансовой поддержки будущих поколений, кроме распорядителя Реестра, которым является центральный орган исполнительной власти, обеспечивающий формирование и реализацию

государственной финансовой политики, является также центральный орган исполнительной власти, реализующий государственную политику в сфере казначейского обслуживания бюджетных средств; государственное предприятие, принадлежащее к сфере управления распорядителя Реестра; банки.

То есть, указанный законопроект базируется на уже существующей системе государственных органов, что позволяет сохранить значительный объем государственных ресурсов и направить их на конкретную цель – финансовую поддержку будущих поколений.

Достаточно удачной и в большей степени отражающей сущность данного проекта закона (в отличие от названий других вышеназванных законопроектов) усматривается название «О системе финансовой поддержки будущих поколений».

В конце отметим, что сама идея поддержки будущих поколений положительна и заслуживает поддержки. Но источник наполнения Фонда (рентные платежи за пользование недрами для добычи полезных ископаемых общегосударственного значения) вызывает целый ряд вопросов, учитывая незначительный объем полезных ископаемых в Украине, если сравнивать его с природными запасами некоторых ресурсных государств мира. Кроме того, в условиях военного положения, введенного в Украине в феврале 2022 года, возможность создания такого фонда становится нереальной.

Все вышеизложенное на конкретном примере доказывает, что создание публичных фондов требует тщательно продуманных финансово-правовых механизмов, должно основываться на комплексе законодательства и предполагать осуществление жесткого контроля со стороны государства за движением финансовых ресурсов. Представленные авторами научно обоснованные концептуальные положения, на наш взгляд, должны учитываться при создании всех новых аналогичных публичных фондов и при модернизации существующих.

Список использованной литературы:

1. Воронова Л. К. Фінансове право України. Підручник. К.: Прецедент; Моя книга. 2006. 448 с.
2. Нечай А.А. Правові проблеми регулювання публічних видатків у державі: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2005. 558 с.
3. Саттарова А.А. Фонд как институт в финансовом праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14. М., 2005. 22 с.
4. Лукашев О.А. Класифікація публічних фондів коштів в контексті побудови системи фінансового права. Фінансове право. 2009, № 3. С. 403 – 407.
5. Проект Закону України «Про економічний паспорт»: зареєстрований 06.12.2021 № 6394. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73372
6. Про систему фінансової підтримки майбутніх поколінь: проект Закону України, зареєстрований від 21.12.2021 № 6394-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73489
7. Про економічний паспорт: проект Закону України, зареєстрований від 22.12.2021 № 6394-2. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73491
8. Про економічний паспорт юного українця: проект Закону України, зареєстрований від 22.12.2021 № 6394-3. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73499
9. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про економічний паспорт». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73372
10. Бюджетний кодекс України: Закон України від 8.07.2010 р. № 2456-VI (з наступними змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>

ТҮЙІНДЕМЕ /RESUME

Воротина Наталья Викторовна

Исаева Наталья Карловна

Украина Ұлттық ғылым академиясының В.М. Корецкий атындағы Мемлекет және құқық институты, Киев, Украина

УКРАИНАДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚАРАЖАТТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақала ғалымдардың мемлекеттік қорлар тұжырымдамасы мен олардың жіктелуіне қатысты ұстанымдарын зерттейді. Жеке вексельдерді талдау Украинада жаңа мемлекеттік қаражатты құру және жұмыс істеу тәртібін қамтамасыз ету жүргізілді. Назар мемлекеттік қаражатты дұрыс құқықтық реттеу қажеттілігіне назар аударылды. Оның ғылыми ұстанымы Украинадағы мемлекеттік қаражаттың тұжырымдамалық негізіне және жұмыс істеуінің тұжырымдамалық негізінде көрсетілген.

Қорытындылар Украинада кейбір мемлекеттік қаражат құру, олардың заң жобалары қарастырылған құқықтық мәртебесін ескере отырып, негізделді. Украинада мемлекеттік қаражаттың жұмыс істеу саласындағы заңнамалық актілер мен қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар ресімделді.

Тірек сөздер: мемлекеттік қаражат, мемлекеттік қаражаттың жіктелуі, болашақ ұрпақтар қоры

**Vorotina Natalya Viktorovna
Isaeva Nataliia Karlovna**

**Institute of State and Law named after V.M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
TOPICAL ISSUES OF LEGAL REGULATION OF PUBLIC FUNDS IN UKRAINE**

The article examines the positions of scientists regarding the definition of the concept of public funds and their classification. The analysis of individual draft laws providing for the procedure for the creation and functioning of new public funds in Ukraine was carried out. Attention is focused on the need for proper legal regulation of the activities of public funds. Expressed own scientific position on the conceptual foundations of the creation and functioning of public funds in Ukraine.

Conclusions are formulated on the advisability of creating some public funds in Ukraine, taking into account their legal status, provided for by the bills. Proposals have been formulated to improve both draft legislative acts and current legislation in the field of functioning of public funds in Ukraine.

Keywords: public funds, classification of public funds, Future Generations Fund

List of used literature:

1. Voronova L. K. Finansove pravo Ukrainy. Pidruchnyk. K.: Pretsedent; Moia knyha. 2006. 448 c.
2. Nechai A.A. Pravovi problemy rehuliuвання publichnykh vydatkiv u derzhavi: dys. ... dokt. yuryd. nauk: 12.00.07. Kyiv, 2005. 558 s.
3. Sattarova A.A. Fond kak ynstytut v fynansovom prave: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.14. M., 2005. 22 s.
4. Lukashev O.A. Klyasyfikatsiia publichnykh fondiv koshtiv v konteksti pobudovy systemy finansovoho prava. Finansove pravo. 2009, № 3. S. 403 – 407.
5. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro ekonomichniy pasport»: zareiestrovanyi 06.12.2021 № 6394. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73372
6. Pro systemu finansovoi pidtrymky maibutnikh pokolin: proekt Zakonu Ukrainy, zareiestrovanyi vid 21.12.2021 № 6394-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73489
7. Pro ekonomichniy pasport: proekt Zakonu Ukrainy, zareiestrovanyi vid 22.12.2021 № 6394-2. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73491
8. Pro ekonomichniy pasport yunoho ukraintsia: proekt Zakonu Ukrainy, zareiestrovanyi vid 22.12.2021 № 6394-3. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73499
9. Poiasniuvalna zapyska do proekta Zakonu Ukrainy «Pro ekonomichniy pasport». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73372
10. Biudzhetniy kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 8.07.2010 r. № 2456-VI (z nastupnymy zminamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>

УДК 1:347.77
МРНТИ 10.77.51

Кабжанов Акылбек Тайбулатович

tengrianec_9192@mail.ru

Туганбаева Салтанат Турсынхановна

tuganbaeva.salta@mail.ru

Частное учреждение «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

**ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ВОЗРОЖДЕНИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА В
РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

Актуальность темы исследования обусловлено установкой Президента Республики Казахстан на возрождение института Конституционного суда. Конституционное правосудие представляет собой наивысшую форму судебной защиты, поскольку Конституционный Суд РК будет обеспечивать верховенство Конституции Республики Казахстан на всей территории страны и сформирует единство правотворческой и правоприменительной, в том числе судебной практики. Создание конституционного суда в стране позволит сделать конституционное правосудие доступным и прозрачным механизмом для реализации основных целей, закрепленных в Конституции РК. Конституционное судопроизводство является важным инструментом в сфере защиты прав и свобод человека, который на сегодняшний день не оценен и не получил широкого распространения.

Ключевые слова: Конституционный суд, Конституция, судебная система, специализированный государственный орган, судебный контроль, права человека, орган конституционного контроля

Президент РК Касым-Жомарт Токаев предложил возобновить в республике институт Конституционного суда. С первого января 2023 года у каждого Казахстана появится право на обращение в Конституционный суд [1].

Конституционное правосудие представляет собой наивысшую форму судебной защиты, поскольку Конституционный Суд РК будет обеспечивать верховенство Конституции Республики Казахстан на всей территории страны и сформирует единство правотворческой и правоприменительной, в том числе судебной практики. Конституционный Суд является специализированным судебным органом, осуществляющим конституционный судебный контроль, в особой процедуре признавая законы и некоторые иные акты соответствующими или не соответствующими Конституции РК.

Конституционный суд функционировал в Казахстане с 1992 по 1995 год. Состоял из 10 судей и председателя. Единственным председателем суда был академик Мурат Баймаханов. Конституционный Суд РК – первый орган конституционного контроля в Казахстане. Он заложил фундамент конституционной юстиции, внес ощутимый вклад в становление и укрепление этого института в нашей стране и доказал его важность и необходимость в развитии правового государства. На этапе становления казахстанской государственности в повестке дня стояла архиважная задача – обеспечить легитимность избранной системы государственного и общественного устройства, которая, как правило, достигается путем принятия конституционных актов, имеющих высшую юридическую силу.

В Конституционный Суд могли обращаться не только указанные в законе должностные лица, но и граждане, которые были вправе инициировать рассмотрение дел по вопросам, непосредственно затрагивающим их конституционные права, если они не подведомственны другим судам, либо когда другие суды не применили нормы конституционного права, подлежащие применению, или применили нормы Конституции РК, не подлежащие применению в данном конкретном случае, или неверно истолковали нормы конституционного права. Конституционный Суд мог возбуждать производство по собственной инициативе по вопросам о соответствии Конституции РК законов и нормативных правовых актов, а также о конституционности правоприменительной практики, затрагивающей конституционные права граждан Республики Казахстан. Таким образом, предметом рассмотрения Конституционного Суда являлись практически все акты действующего права. Конституционный Суд рассматривал и иски, связанные с обеспечением жизненных интересов граждан. Им были признаны неконституционными правовые акты, которые устанавливали низкий размер потребительской корзины, которая не могла удовлетворить элементарные потребности людей. Несмотря на короткий период своего функционирования, Конституционный Суд сыграл заметную роль в становлении конституционализма в независимом Казахстане.

Конституционный суд был упразднен с принятием новой Конституции в конце 1995 года. Новым органом конституционного надзора стал Конституционный совет. Совет состоит из 7 членов, из которых председатель и два члена назначаются президентом, по два члена - соответственно Сенатом и Мажилисом. Пожизненными членами Конституционного совета являются экс-президенты республики. Обращаться в Конституционный совет имеют право президент, главы палат парламента, не менее одной пятой части от общего числа депутатов парламента, премьер-министр, суд - только в случае ущемления закрепленных Конституцией прав и свобод человека и гражданина нормативным правовым актом.

В настоящее время вопрос об учреждении Конституционного Суда в Республике привлекает особое внимание современных исследователей. В основе многих научных трудов лежит изучение практического опыта конституционных (уставных) судов субъектов Российской Федерации (далее РФ), где существует указанный орган судебной власти. Полагаем, данный вопрос требует внимания и глубокого изучения.

Отсутствие органа конституционного контроля в РК ограничивает права граждан на доступ к правосудию и ставит в неравное положение по сравнению с теми гражданами, в регионе проживания которых создан соответствующий орган. Орган конституционной юрисдикции является неотъемлемой составляющей региональной судебной системы, направленной на защиту прав и основных свобод человека. Учреждение Конституционного Суда в Республике является, на наш взгляд, необходимой мерой. На сегодняшний день в Республике отсутствует эффективный механизм, позволяющий динамично разрешать споры о компетенции органов государственной власти.

Как известно, Конституция Республики Казахстан, принятая на республиканском референдуме 30 августа 1995 года, учредила новую модель конституционного контроля,

организованную с учетом основных параметров аналогичной французской модели. Действующая модель конституционного контроля, из-за ограниченности полномочий и субъектов обращения, не позволяет в полной мере обеспечить верховенство Конституции и защитить права казахстанских граждан. Практика показывает, что вне конституционного контроля остаются решения судов республики, акты прокурорского реагирования, деятельность политических партий и общественных объединений, акты местных органов власти и многое другое. К недостаткам действующей модели можно отнести и отсутствие у граждан самостоятельного права обращаться в Конституционный Совет. Как показывает опыт современных государств, права и свободы граждан имеют реальные гарантии защиты, лишь тогда, когда гражданин вправе защищать нарушенные права и свободы непосредственно в органе конституционного контроля.

Обозначенные недостатки позволяют сделать вывод о том, что казахстанская модель правовой охраны Конституции нуждается в дальнейшем совершенствовании. В этом плане более востребованной и практичной, отвечающей современным реалиям, выглядит деятельность конституционных судов, которые по своим функциям и назначению способны проникать во все сферы общественной жизни. Сегодня эта модель функционирует в таких странах как Австрия, Германия, Италия, Венгрия, Россия, Португалия, Испания, Турция и др. Активная деятельность конституционных судов корректирует поведение всех органов власти - Президента, Парламента, Правительства, судов, прокуратуры и иных властных структур.

Помимо толкования, конституционные суды вправе устанавливать конституционность правоприменительной практики, что, несомненно, повышает их правозащитный потенциал. Практика показывает, что именно в этой сфере и происходит наиболее частое нарушение Конституции. Своими решениями конституционные суды способны затрагивать и будоражить самые глубинные проблемы современного противоречивого общества. На наш взгляд, учреждение Конституционного Суда Республики Казахстан в механизме государственной власти будет гарантировать принцип разделения власти, преемственность и необратимость конституционного процесса и ответственность публичных органов власти перед обществом и народом, позволит гражданам, политическим партиям и общественным объединениям непосредственно защищать свои нарушенные права. Кроме того, учреждение Конституционного Суда повысит эффективность в обеспечении нормативности Конституции, защите основ конституционного строя, прав и свобод личности, будет способствовать утверждению подлинного, а не мнимого конституционализма [2].

Существует презумпция конституционности законов: закон считается соответствующим Конституции, если обратное не будет установлено органом конституционного контроля (Конституционным советом или Конституционным судом). Словом, определенные моменты, над которыми предстоит поработать, однозначно есть. Но в целом отмечу, что возврат к Конституционному суду вызван именно желанием усилить правозащитный потенциал нашей Конституции, чтобы гражданин чувствовал себя защищенным, что он может обжаловать любое неконституционное, по его мнению, решение. Это вообще поднимает на более высокий уровень степень защищенности человека, его прав и свобод. Впрочем, сегодня граждане опосредованно тоже могут обратиться в совет, но только по обращениям местных судов, если те сочтут это нужным [3].

По мнению некоторых политических деятелей Казахстана в вопросе о возрождении Конституционного суда следует иметь в виду, что это только одно из звеньев полномасштабной политической и правовой реформы. Считают, что, начинать надо не с этого. И президент в принципе уже озвучил определенные шаги. Необходимы изменения в законы «О политических партиях», «О выборах», «О парламенте», конституционные изменения, объявление досрочных парламентских выборов. А затем нужно будет принимать новую Конституцию и только после этого для ее защиты возрождать такой орган, как Конституционный суд. А действующую Конституцию уже не от кого защищать. На ней можно давно поставить крест. Ведь латать ее уже тоже невозможно [4].

Как справедливо указывает С.Э. Несмеянова, конституционный контроль предполагает осуществление квалифицированных проверок правотворческой деятельности государственных органов и должностных лиц с целью установления ее полного соответствия закрепленным в основном законе нормам. Играя важную роль в укреплении конституционной законности, он является средством предупреждения нарушений Конституции. Конституционный контроль как самостоятельная форма государственной деятельности является важным звеном в становлении правового государства [5].

В триаде властей Конституционный Суд занимает особое место, поскольку выступает гарантом сложившегося их равновесия, арбитром между законодательной, исполнительной и

судебной ветвями власти, призванным постоянно приспосабливать возрастающую государственную структуру к конституционным требованиям, чтобы каждая из ветвей выполняла свою компетенцию и не вторгалась в чужую. В задачу Конституционного Суда входит не только рассмотрение конкретных дел, касающихся разделения властей, но и определение степени вторжения одной ветви власти в другую и установление того, в какой мере это вмешательство препятствует совместной деятельности органов публичной власти и эффективному функционированию системы власти в целом.

Никто, кроме Конституционного Суда РК, не вправе проверять конституционность нормативных актов органов государственной власти непосредственно с точки зрения установленного Конституцией РК разделения государственной власти на законодательную, исполнительную и судебную.

Необходимо отметить, что Конституционный Суд РК будет оказывать существенное влияние на иные суды. Иногда ученые ставят вопрос о том, можно ли конституционный суд обособить в системе публичной власти в отдельный орган, представляющий собой четвертую ветвь власти. Действительно, многие позиции Конституционного Суда РК подтверждают тезис о том, что он является «Суперсудом», «судом над судами».

Кстати, в предварительных разъяснениях по введению института конституционного суда уже четко оговорено о том, что этот орган государственной власти не будет относиться к судебной власти. В соответствии с поправками к Конституции, принятыми на [референдуме 2022 года](#), Конституционный суд будет восстановлен с 1 января 2023 года. Он будет состоять из 11 судей, включая председателя и его заместителя. Председатель Конституционного суда назначается на должность президентом Республики с согласия Сената Парламента. Заместитель председателя Конституционного суда назначается президентом Республики по представлению председателя Конституционного суда из числа судей Конституционного суда. Четверо судей Конституционного суда назначаются на должность президентом Республики, по трое судей Конституционного суда назначаются по представлению председателей палат парламента соответственно Сенатом и Мажилисом Парламента [6].

Таким образом, создание конституционного суда в стране позволит сделать конституционное правосудие доступным и прозрачным механизмом для реализации основных целей, закрепленных в Конституции РК. Конституционное судопроизводство является важным инструментом в сфере защиты прав и свобод человека, который на сегодняшний день не оценен и не получил широкого распространения. Кроме того, необходимость создания Конституционного суда в Республике Казахстан обусловлена многочисленными коллизиями, неточностями в законодательстве, которые требуют оперативного реагирования, что возможно разрешить в порядке конституционного судопроизводства.

Список использованной литературы:

1. Президент поручил воссоздать Конституционный суд. https://forbes.kz/process/tokaev_poruchil_vossozdat_konstitutsionnyy_sud/
2. Казахстану нужен Конституционный Суд. Караев А.А. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31542360&pos=7;-42#pos=7;-42
3. Конституционный суд: риски и ожидания. <https://kazpravda.kz/n/konstitutsionnyy-sud-riski-i-ozhidaniya/>
4. Может перед созданием КС нужно принять новую Конституцию? <http://tikazakhstan.org/mozhet-pered-sozdaniem-ks-nuzhno-prinyat-novuyu-konstitutsiyu/>
5. Зорькин В.Д. Россия и Конституция в XXI веке. 2-е изд., доп. М.: Норма, 2008.
6. Представлен законопроект о Конституционном суде Казахстана. <https://kaztag.kz/ru/news/predstavlen-zakonoproekt-o-konstitutsionnom-sude-kazakhstan>

ТҮЙІНДЕМЕ /RESUME

Қабжанов Ақылбек Тайбулатович
Туганбаева Салтанат Турсынхановна

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СОТТЫҢ ЖАНДАНУЫНЫҢ
МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ**

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Қазақстан Республикасы Президентінің Конституциялық сот институтын жандандыруға бағытталуымен байланысты. Конституциялық Сот төрелігі сот қорғауының ең жоғары нысаны болып табылады, өйткені ҚР Конституциялық Соты Қазақстан Республикасы

Конституциясының бүкіл ел аумағында үстемдігін қамтамасыз етеді және құқық шығармашылығы мен құқық қолдану, оның ішінде сот практикасының бірлігін қалыптастырады. Елімізде конституциялық соттың құрылуы Конституциялық сот төрелігін ҚР Конституциясында бекітілген негізгі мақсаттарды іске асыру үшін қолжетімді және ашық тетікке айналдыруға мүмкіндік береді. Конституциялық сот ісін жүргізу Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласындағы маңызды құрал болып табылады, ол бүгінгі күні бағаланбаған және кең таралмаған.

Тірек сөздер: Конституциялық сот, Конституция, сот жүйесі, мамандандырылған Мемлекеттік орган, сот бақылауы, адам құқықтары, конституциялық бақылау органы

**Kabzhanov Akylbek Taibulatovich,
Tuganbayeva Saltanat
Private institution "Academy" Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan
PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THE REVIVAL OF THE CONSTITUTIONAL COURT IN
THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

The relevance of the research topic is due to the installation of the President of the Republic of Kazakhstan on the revival of the institution of the Constitutional Court. Constitutional justice is the highest form of judicial protection, since the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan will ensure the supremacy of the Constitution of the Republic of Kazakhstan throughout the country and form the unity of law-making and law enforcement, including judicial practice. The creation of a constitutional court in the country will make it possible to make constitutional justice an accessible and transparent mechanism for the implementation of the main goals enshrined in the Constitution of the Republic of Kazakhstan. Constitutional proceedings are an important tool in the field of protection of human rights and freedoms, which today is not appreciated and is not widely used.

Keywords: Constitutional Court, Constitution, judicial system, specialized state body, judicial control, human rights, constitutional control body

List of used literature:

1. *The President instructed to recreate the Constitutional Court.*
https://forbes.kz/process/tokaev_poruchil_vossozdat_konstitutsionnyy_sud/
2. *Kazakhstan needs a Constitutional Court.* Karaev A.A.
https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31542360&pos=7;-42#pos=7;-42
3. *Constitutional Court: risks and expectations.* <https://kazpravda.kz/n/konstitutsionnyy-sud-riski-i-ozhidaniya/>
4. *Maybe before the creation of the Constitutional Court it is necessary to adopt a new Constitution?*
<http://tikazakhstan.org/mozhet-pered-sozdaniem-ks-nuzhno-prinyat-novuyu-konstitutsiyu/>
5. Zorkin V.D. *Russia and the Constitution in the XXI century.* 2nd ed., add. M.: Norma, 2008.
6. A draft law on the Constitutional Court of Kazakhstan has been submitted.
<https://kaztag.kz/ru/news/predstavlen-zakonoproekt-o-konstitutsionnom-sude-kazakhstan>

УДК 35.975(477)
МРНТИ 10.07

Коваль Олег Михайлович
kom555ok@gmail.com

**Учебно-научный институт публичного управления и государственной службы Киевского
национального университета имени Тараса Шевченко, Киев, Украина**

**ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫХ МЕХАНИЗМОВ В СФЕРЕ
ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ: ВОПРОСЫ ТЕОРИИ**

В статье раскрыты теоретические вопросы организационно-правовых механизмов в современных условиях процесса реформирования системы публичного управления в Украине и децентрализации властных полномочий.

Осуществлено теоретическое определение закономерностей процесса децентрализации власти в контексте использования ведущего европейского опыта в Украине.

Проанализирован объективный характер местного управления, как части публичного управления в развитых европейских государствах. Исследованы труды отечественных и зарубежных ученых по проблемам регионального и местного развития в контексте законодательного обеспечения местного развития современного государства.

Ключевые слова: публичное управление, региональное управление, реформа, местное развитие, реформа децентрализации, законодательное обеспечение.

Постановка проблемы.

Выбор Украиной евроинтеграционного вектора развития предполагает существенную модернизацию системы публичного управления (государственного и местного) и в частности, существенной децентрализации власти.

В рамках децентрализации, которая в последнее время основным фактором развития управленческой и финансовой системы европейских стран, многие страны столкнулись с необходимостью реформирования системы управления на местном уровне. Такая потребность европейских государств в планировании автономии низовых территориальных органов привела к нехватке региональных и местных ресурсов для выполнения соответствующих полномочий и предоставления качественных услуг. Таким образом, реформа местного самоуправления в этих странах началась с интеграции низовых единиц и образования структур, отвечающих требованиям эффективного развития рыночных отношений [1].

Применение принципов децентрализации в странах Европы свидетельствует о формировании процессов модернизации, которые повлияли на изменение (реформирование) системы государственного управления в этих государствах в XX-XXI вв. и формировании управленческих моделей местной автономии. Западные специалисты считают, что основными векторами европейской политики в сфере местного развития есть децентрализация и деконцентрация. При этом важен опыт ведущих стран с разным уровнем развития рыночных отношений по поводу решения вопросов и задач в процессе децентрализации, которые необходимо заранее учесть и устранить. В этом отношении следует обеспечить последовательность в осуществлении этого процесса, в частности, органы власти обязаны обеспечить возможность реального участия людей в управлении хозяйственными процессами на местах.

Анализ исследований и публикаций. Методы и принципы эффективного функционирования первичных (местных) организационных звеньев управления, взаимодействия совокупности управленческих отношений с экономической системой в целом нашли ведущее место в исследованиях многих ученых, в частности, в научных трудах: М. Альберта, Р. Акоффа, Д. Вурворда, Дж. Грейсона, П. Друкера, Р. Дорнбуша, Б. Карлоффа, Э. Мэйо, Ф. Котлера, А. Маслоу, М. Мескона, У. Оучи, М. Портера, Г. Саймона, Ф. Тейлора, Р. Фалмера, Г. Форда, С. Фишера, Ф. Хедоури, Л. Якокка и других.

Вопросы практического применения публичного управления и администрирования изучались в многочисленных исследованиях зарубежных ученых. Среди них можно отметить работы таких исследователей как Ф. Барка, А. Ван де Звет, С. Боголюбов, Г. Борн, В. Гаращук, Б. Гурне, А. Дрюмо, Х. Макиндер, Э. Маштакова, К. Морган, У. Оутс, А. Пике, Д. Форей, С. Шарбит, Л. Шарп и др.

В Украине известны работы сотрудников Института законодательства Верховной Рады Украины, Национального института стратегических исследований, которые посвящены анализу и вопросам совершенствования национального законодательства в сфере управления.

Анализ позиций ученых по вопросам организационно-правового регулирования в сфере публичного управления и администрирования дает основания для вывода, что на сегодняшний день в Украине действует несовершенная система регулирования и доминирует формально - категориальный принцип, поскольку публичное управление (государственное и местное) в первую очередь осуществляется на основе устаревшего законодательства. Сама система регулирования имеет очень сложную структуру и использует отдельные подзаконные и регуляторные акты, которые требуют обновления. Вследствие этого возникают коллизии в разных законах по одному и тому же вопросу, что усложняет возможность их непосредственного применения в сфере управления.

По мнению ученых нормотворческая работа в управленческой сфере идет путем решения отдельных вопросов, без необходимой степени обобщения, что приводит к противоречивым тенденциям в процессе осуществления комплексного правового регулирования в Украине. По мнению специалистов, это обуславливает необходимость основательного исследования проблемы регулирования вопросов публичного управления и администрирования, в частности вопросов, связанных с организацией работы соответствующих органов в сфере регулирования.

Изложение основного материала. Децентрализация является важной частью обеспечения активной и значимой роли местного самоуправления в процессе эффективного управления. Большое внимание исследователи уделяют роли процессов самоуправления в формировании и функционировании национальных систем управления в процессе транзитивных глобальных изменений.

В конце XX века теоретический анализ местного самоуправления получил значительное распространение в контексте транзитологической парадигмы, которую стали определять, как пространство реализации демократических моделей поведения. Одна из главных ролей отводилась представительной демократии – выборы местных управленцев.

Д. Бернс интерпретирует местную демократию как систему осуществления власти на местном уровне, при которой граждане имеют полномочия контролировать деятельность органов местного самоуправления и непосредственно участвовать в принятии решений [2]. Он считает, что местные институты не представляют общество в целом, и поэтому граждане должны активно решать вопросы местной политики — тогда муниципальное управление более эффективно и демократично.

Местная демократия определяется гораздо шире: как автономное, эффективное, открытое самоуправление; действует в среде гражданского общества и гарантирует гражданам политические права.

Отметим, что с конца 1980-х многие страны встали на путь децентрализации. Основной целью (причиной) децентрализации является необходимость повышения общей эффективности государственного сектора за счет повышения производительности, ответственности и качества оказания услуг, а также удовлетворенности населения качеством жизни.

Исходя из этого, целью децентрализации власти является сохранение четкого и сбалансированного разделения полномочий, ресурсов и ответственности между центральными органами государственной власти, и местным самоуправлением.

Достижение цели исследования невозможно без четкого определения формы и содержания децентрализации, ее отдельных компонентов, видов и моделей реализации. Однако стоит отметить, что ни теория, ни практика государственного управления не выработали единой концепции децентрализации власти. Это прямо показывает, что децентрализация сама по себе понятие относительное и определяется тем, как исследователи и специалисты акцентируют внимание на тех или иных аспектах, формах или подходах к ее содержанию, рассматривая ее как принцип и форму управления [3].

Термин «децентрализация» - (от лат. de... - приставка, означающая отрицать) - система управления, предназначенная для осуществления значимых практических решений, находящихся организационно вне прямого влияния центральной власти; управленческий процесс, при котором центральная власть передает определенные полномочия на местный уровень в целях оптимизации практических решений вопросов государственной важности и реализации конкретных региональных и местных программ [4].

В научных статьях, диссертациях, монографиях и другой публицистической литературе можно встретить следующие подходы к определению понятия децентрализации:

- децентрализация управления означает расширение и усиление прав и полномочий административно-территориальных единиц или нижестоящих органов при сокращении прав и полномочий соответствующего центра;

- передача части задач государственного управления центральных органов государственной власти местным исполнительным органам и органам местного самоуправления, расширение полномочий нижестоящих органов за счет вышестоящих;

- явление, характерное для сферы государственного управления, определяемое объективными и субъективными факторами, некая противоположная сторона централизации, централизация отражает особый инструмент;

- процесс передачи части задач и полномочий от вышестоящего уровня управления к нижестоящему уровню (от центральных исполнительных органов к местным исполнительным органам и органам местного самоуправления); в широком смысле — ослабление или отмена централизации;

- самостоятельность в управленческих подходах, учет разнообразия местных особенностей при сохранении единства в наиболее важном, существенном [5].

Под децентрализацией государственного управления понимается также процесс, при котором ответственность за планирование и осуществление ресурсного обеспечения, распределения и других составляющих социального управления переносится с центральных органов государственной власти на региональные, местные органы государственной исполнительной власти и органы местного самоуправления [6]. В.Е. Воротин считает, что в процессе децентрализации государство отделяет весомую часть социальной и политической организации общества местной власти, реализуемой в форме либо самоуправления, либо государственного управления на местах [7]. При этом последняя

является некоторой трансформацией самоуправления при непосредственном участии государства. Благодаря этому государство в лице своих уполномоченных органов выполняет управленческие функции в области местной организации общества.

Приемлемо мнение Ляпина И. Ф., который предлагает трактовать децентрализацию в широком, узком и традиционном смыслах [8]. Широким смыслом на его взгляд охватываются всякие конституционные формы рассредоточения государственной власти, что сближает децентрализацию с системой разделения властей в части проявления их и по «горизонтали», и по «вертикали». При этом автор считает, что децентрализация касается любой публичной власти, а разделение власти – только государственной. Децентрализация может иметь конституционную, законодательную и договорную правовую природу, а разделение властей – только первые две. На этих основаниях автор утверждает, что децентрализация – явление более общее, чем разделение властей.

В узком понимании децентрализацию государственной власти автор трактует как конституционный способ рассредоточения власти, при котором в установленном порядке, в предусмотренных пределах, объемах и формах осуществляется целесообразный перевод властных полномочий с общегосударственного на другой уровень власти, сложившийся в конкретной стране.

В традиционном смысле децентрализация государственной власти определяется Ляпиным И.Ф. как конституционный способ ее рассредоточения, выражающийся в нисходящем перемещении полномочий между органами, представляющими исполнительную функциональную ветвь государственной власти, и в осуществлении контроля в пределах переданных полномочий.

Считаем, что децентрализация это такой способ организации публичной власти, такая система управления, при которой государство передает право на принятие решений по определенным вопросам или в определенной сфере структурам локального или регионального уровня; это способ определения и разграничения задач и функций, перераспределение властных полномочий и объемов компетенции между разными уровнями управления, большинство из которых передается с уровня центральных органов власти на уровень ниже и становится их собственными задачами и полномочиями.

Отметим, что одни ученые видят под децентрализацией расширение и укрепление прав территориальных общин самостоятельно решать вопросы местного значения и реализовать свои задачи в пределах, установленных законодательством и под ответственность уполномоченных органов и должностных лиц. Это предоставление более широкого круга властных полномочий и управленческих функций органам, не принадлежащим к системе исполнительной власти и относительно независимым от нее, фактически органам местного самоуправления, другие придерживаются позиции, что децентрализация предполагает расширение компетенции местных административных органов, передача полномочий и ответственности за реализацию государственных функций от центрального правительства в подчиненные органы местного уровня. Следовательно, в научной литературе существует мнение о существовании двух типов децентрализации: административной (бюрократической), которая означает расширение компетенции местных административных органов, получающих право на самостоятельную деятельность по отношению к центральной власти, хотя и назначаемых центральным правительством, и демократической, которая предполагает создание разветвленной системы местного самоуправления, при которой решение местных дел возлагается не на представителей центрального правительства, а на лиц, избранных населением соответствующих общин или регионов [9].

Анализ приведенных толкований свидетельствует о том, что децентрализация трактуется как явление, действие (передача, процесс передачи) и характеристика управленческого действия (самостоятельность). Для успешного внедрения стратегии децентрализации управления необходима политическая воля и активная законотворческая деятельность. Причинами, способствующими проведению децентрализации, есть потребность в эффективности, прозрачности, субсидиарности, мобилизации. Вместе с тем, децентрализация власти предполагает также более широкий круг субъектов реализации задач и функций, имеющих публичный характер, не ограничиваясь лишь уровнем территориальных единиц, а, следовательно, и органами местного самоуправления. Страны определяют с учетом национальных особенностей развития собственные задачи в сфере децентрализации системы власти. Так Линева К.А. отмечает следующие главные задачи децентрализации государственного управления в Украине [10]:

- четкое разграничение сфер деятельности, функций и ответственности между центральным, региональным и местным уровнями власти;

- выделение соответствующих финансовых ресурсов и согласование процедур бюджетного процесса для эффективного предоставления государственных услуг;
- совершенствование прозрачной процедуры принятия решений органами государственной власти и органами местного самоуправления с привлечением граждан к управлению государством;
- определение услуг, предоставляемых каждым из уровней власти, четкое распределение собственных и делегированных полномочий, устранение несоответствия между полномочиями по принятию решений и ответственностью за предоставление услуг; разработка коммуникационных и информационных стратегий взаимодействия разных уровней власти с общественностью.

Одной из важнейших задач децентрализации власти в Украине также изменение конституционно-правового характера районных и областных советов, в первую очередь - переход от централизованной к субсидиарной региональной политики в вопросах бюджета, налогообложения, проблем, связанных с организацией власти на местах.

Ж. Ведель определяет следующие преимущества децентрализации:

- децентрализация, передавая непосредственно в руки самих заинтересованных лиц управления делами, имеет преимущества демократического характера, причем демократизм гораздо реальнее в местных масштабах, чем в общенациональном;
- децентрализованное управление, если только для этого обеспечены необходимые средства и условия, гораздо менее весомым и гораздо более практичным, чем централизованное управление [11].

Считаем, что какой сильной не была бы власть в центре, она никогда не сможет стать демократической в полном смысле этого слова, если не будет опираться на инициативу граждан и их самостоятельность. Конкретно таковой порядок укрепляет систему государственности, стабилизирует политическую систему, обеспечивает единство и целостность страны.

Д. Бирд отмечает следующие положительные черты децентрализации:

- возможность центрального правительства сконцентрировать внимание на вопросах национального значения, которые по своему характеру не могут успешно решать другие органы управления;
- в децентрализованной системе каждый уровень управления выполняет те функции, которые может выполнять оптимально;
- активизация вовлечения граждан в процесс управления, что создает в них чувство достоинства и преданности государственной политике и решениям, в принятие которых они внесли свой вклад;
- положительное влияние на менталитет граждан: «Моральный дух и сила граждан могут быть существенно улучшены вследствие того, что они сами могут положительно влиять на улучшение их собственной жизни»;
- укрепление общей экономики благодаря стимулированию органов местного управления для участия в местном экономическом развитии [12]. Европейская хартия местного самоуправления считает децентрализацию одним из важных элементов развития демократии. Хартия определяет компоненты, составляющие основу децентрализации задач управления и финансирование:
  - ст. 3.1: местное самоуправление – право и способность органов местного самоуправления регламентировать значительную часть публичных дел и управлять ею, действуя в рамках закона, в соответствии со своей компетенцией и в интересах местного населения;
  - ст. 4.3: публичная власть преимущественно осуществляется органами власти, наиболее близкими к гражданину;
  - ст. 9.1: органы местного самоуправления имеют право в рамках национальной экономической политики получать достаточные собственные финансовые средства, которыми они могут свободно распоряжаться при осуществлении своих функций;
  - ст. 9.3: часть финансовых средств органов местного самоуправления должна поступать за счет местных сборов и налогов, ставки которых органы местного самоуправления вправе устанавливать в пределах, определенных законом.

Кроме того, децентрализация предусматривает разграничение компетенции и конкретизацию полномочий не только по вертикали (четкое определение порядка принятия решений руководящими органами разного уровня), но и по горизонтали (распределение и определение функций и компетенции всех других элементов структуры органов публичной администрации, кроме руководящего органа). В научной литературе выделяют разные виды и формы осуществления децентрализации власти. В частности, по субъектам и сферам влияния выделяют три основных ее вида:

- территориальную (создание органов публичной администрации, которые будут осуществлять управление в административно-территориальных единицах самостоятельно и независимо от органов государственной власти, находясь вне их иерархической системы и подчинения, то есть органов местного и регионального самоуправления);
- функциональную (признание самостоятельных и независимых специализированных организаций субъектами властных полномочий с делегированием им права осуществлять определенный объем задач публичного характера);
- предметную (профессиональное самоуправление как система управленческих взаимоотношений между всеми представителями определенной профессии, реализуемая определенной законом представительной организацией, которая находится под надзором органов государственной власти).

Формы децентрализации могут быть разными по своему содержанию – децентрализация политическая, административная или фискальная, приводящие к разным последствиям и осуществляются по разным направлениям. Способы ее проведения тоже разные: деконцентрация, деволуция, дивестиция.

Выводы. Учитывая наш анализ, можно утвердительно сказать, что влияние децентрализационных реформ на процессы модернизации управления развитием территорий содержит четыре основных направления:

1. Первый – институциональный, предполагающий усовершенствование организационной структуры управления развитием отдельных территорий. В рамках этого направления следует определить, каким образом должно произойти смена властных полномочий между национальным и местным уровнями власти и какие органы должны получить новые полномочия и ресурсы для их реализации: органы местного самоуправления или органы исполнительной власти, действующие на местном уровне, т.е. администрации и территориальные подразделения центральных органов исполнительной власти.

2. Второй – функциональный, означает четкое определение и разграничение функций и полномочий всех субъектов местного управления с учетом принципа субсидиарности. Характерной особенностью децентрализованной модели управления является определение в законодательстве специальных перечней функций и полномочий, реализуемых соответствующими органами самостоятельно и независимо от других субъектов управления, разграничение задач и функций публичного характера, выполняемых различными по правовому и организационному статусу субъектами.

3. Третий – инфраструктурный, под которым понимается модернизация сектора административных услуг, способного обеспечить доступность и надлежащее их качество. Это, прежде всего, означает демонополизацию государством рынка услуг, предоставляемых преимущественно через сеть государственных или коммунальных учреждений, количество которых имеет тенденцию к уменьшению, что приводит к его несостоятельности полностью и качественно удовлетворять потребности населения; повышение качества и уровня удовлетворения потребностей получателей таких услуг; оптимизацию сети учреждений и учреждений, предоставляющих социальные услуги; обеспечение контроля качества услуг на основании внедрения государственных стандартов и обеспечения контроля за их соблюдением; использование рыночных механизмов в функционировании системы административных услуг и механизма социального заказа услуг в негосударственных институтах, которые признаются равными субъектами предоставления всего набора услуг и т.д.

4. Четвертый – финансовый, заключающийся в совершенствовании финансовых механизмов реализации задач обеспечения развития территорий, в частности на основе децентрализации расходов (предоставление органам власти регионального и местного уровня достаточных финансовых ресурсов на выполнение задач и функций); децентрализации доходов (закрепление за каждым уровнем перечня собственных доходов, достаточных для надлежащего и качественного выполнения установленных задач и функций, и право самостоятельно устанавливать их размеры); организационной самостоятельности (право самостоятельно, под ответственность региональных/местных органов власти формировать, утверждать, выполнять финансовые планы, сметы, бюджеты, обеспечивать отчетность и контроль).

В мире нет стандартной модели децентрализации, процессы ее осуществления и способы реализации отличаются друг от друга, существуют различия в основных целях, организационной структуры и механизмов реализации.

Список использованной литературы:

1. Воротін В. Є. Модернізація сфери освіти та науки як об'єкта державного управління: конкурентні переваги для України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2017. N 6. С. 153-160.
2. Инструментарий для оценки воздействия на конкуренцию. Том II: Руководство / OECD. URL: <http://www.oecd.org/daf/competition/49167929.pdf> (Дата звернення: 10.11.2021).
3. Захарова О.В., Баштанник В.В., Василюшина А.П. Впровадження зарубіжного досвіду децентралізації управління. НАДУ при ПУ // Дніпропетровський регіональний інститут державного управління. 2015. 23 с.
4. Воротін В. Є., Проданик В. М. Від регуляторної політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2019. No 1. С. 95–102.
5. Evaluating laws, policies and funding programmes / European Commission. URL: https://ec.europa.eu/info/law/law-makingprocess/evaluating-and-improving-existinglaws/evaluating-laws_en (Дата звернення: 15.11.2021).
6. Антикризове управління національною економікою : монографія / [І. Малий, І. Радіонова, А. Смелянов та ін.]; за заг. ред. І. Малого. К. : КНЕУ, 2017. 368 с.
7. Воротін В. Є., Романенко Є. А., Щокін Р. Г., Півоваров К. В. Удосконалення організаційно-правового механізму державного управління економікою: європейський досвід для України. Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. 2018. No 3 (26). С. 368–376.
8. Данилишин Б. М., Пилипів В. В. Децентралізація у країнах ЄС: уроки для України // Регіональна економіка. № 1. 2016. с. 5-11.
9. Воротін В.Є., Коваль О.М. Модернізація механізмів ресурсного забезпечення системи публічного управління (аналіз проектів законодавчих актів, включених до порядку денного четвертої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання, серпень 2020 р. – січень 2021 р.) Науковий вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Серія державне управління. 2021. Вип. 13. с. 13-24.
10. Проданик В. М., Шинкарьов А. М. Стратегічне планування розвитку об'єднаної територіальної громади: організаційно-правові механізми. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2021. No 3. С. 158–167.
11. Адміністративно-територіальний устрій країн Європейського Союзу / за заг. ред. Ю.В. Ковбасюка, М.К. Орлатого. К.: НАДУ, 2015. 628 с.
12. Письменний В.В. Місцеве оподаткування в умовах реформування податкової системи України: монографія. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка», 2011. 196 с.

ТҮЙІНДЕМЕ /RESUME

Коваль Олег Михайлович

Тарас Шевченко атындағы Киев ұлттық университетінің Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет оқу-ғылыми институты, Киев, Украина

ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ САЛАСЫНДАҒЫ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ТЕОРИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада Украинада мемлекеттік басқару жүйесін реформалау және энергетиканы орталықсыздандыру процесінің заманауи жағдайларындағы ұйымдастырушылық-құқықтық тетіктердің теориялық мәселелері көрсетілген.

Украинадағы жетекші еуропалық тәжірибені қолдану жағдайында билікті орталықсыздандыру процесі заңдарының теориялық анықтамасы жүзеге асырылды.

Дамыған Еуропа мемлекеттеріндегі мемлекеттік басқару аясында жергілікті басқарудың объективті табиғаты талданады. Отандық және шетелдік ғалымдардың облыстық және жергілікті даму проблемалары бойынша жұмыстары заманауи мемлекеттің жергілікті дамуын заңнамалық қамтамасыз ету аясында зерттелді.

Тірек сөздер: мемлекеттік басқару, аймақтық менеджмент, реформа, жергілікті даму, орталықсыздандыру, заңнамалық қолдау.

Koval Oleg Mikhailovich

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Institute of Public Administration and Civil Service, Kyiv, Ukraine

FORMATION OF ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISMS IN THE SPHERE OF DECENTRALIZATION: THEORETICAL ISSUES

The article reveals the theoretical issues of organizational and legal mechanisms in modern conditions of the process of reforming the public administration system in Ukraine and the decentralization of power.

A theoretical definition of the regularities of the process of decentralization of power in the context of using the leading European experience in Ukraine has been carried out.

The objective nature of local government as part of public administration in developed European countries is analyzed. The works of domestic and foreign scientists on the problems of regional and local development in the context of legislative provision of local development of the modern state are studied.

Keywords: public administration, regional administration, reform, local development, decentralization reform, legislative support.

List of used literature:

1. Vorotin V. Ye. (2017). Modernizatsiia sfery osvity ta nauky yak obiekta derzhavnoho upravlinnia: konkurentni perevahy dlia Ukrainy. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 6, 153–160 [in Ukrainian].
2. OECD. (2018). Toolkit for assessing the impact on competition (Volume II: Guide). URL: <http://www.oecd.org/daf/competition/49167929.pdf> (Last accessed: 10.11.2021).
3. Zakharova O.V., Bashtanyk V.V., Vasylyshyna A.P. (2015). Vprovadzhennia zarubizhnogo dosvidu detsentralizatsii upravlinnia. NADU pry PU // Dnipropetrovskyi rehionalnyi instytut derzhavnoho upravlinnia. 23 s. [in Ukrainian].
4. Vorotin V. Ye., Prodanyk V. M. (2019). Vid rehuliatornoj polityky do derzhavno-privatnoho partnerstva v publichnomu sektori Ukrainy. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1, 95–102 [in Ukrainian].
5. European Commission. (2018). Evaluating laws, policies and financing programs. URL: https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/evaluating-and-improving-existing-laws/evaluating-laws_en (Last accessed: 15.11.2021).
6. Maliy I., Radionova I., Emelyanov A. ta in. (2017). Anti-crisis management of the national economy. Kyiv: KNEU. 368. [in Ukrainian].
7. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. (2018). Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the european experience for Ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice, 3 (26), 368–376 [in Ukrainian].
8. Danylyshyn B. M., Pylypiv V. V. (2016). Detsentralizatsiia u krainakh YeS: uroky dlia Ukrainy // Rehionalna ekonomika. № 1. 5-11 [in Ukrainian].
9. Vorotin V. Ye., Koval O.M. (2021). Modernizatsiia mekhanizmv resursnoho zabezpechennia systemy publichnoho upravlinnia (analiz proektiv zakonodavchych aktiv, vkluchenykh do poriadku dennoho chetvortoї sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy deviatoho sklykannia, serpen 2020 r. – sichen 2021 r.) Naukovi visnyk KNU im. Tarasa Shevchenka. Seriia derzhavne upravlinnia. Vyp. 13 13-24 [in Ukrainian].
10. Prodanyk V. M., Shynkarov A. M. (2021). Stratehichne planuvannia rozvytku obiednanoi terytorialnoi hromady: orhanizatsiino-pravovi mekhanizmy. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. 3.158–167 [in Ukrainian].
11. Administratyvno-terytorialnyi ustroi krain Yevropeiskoho Soiuzu / za zah. red. Yu.V. Kovbasiuka, M.K. Orlatoho. (2015). K.: NADU. 628 [in Ukrainian].
12. Pysmennyi V.V. Mistseve opodatkovannia v umovakh reformuvannia podatkovoi systemy Ukrainy: monohrafiia. (2011). Ternopil: Vydavnychopolihrafichnyi tsentr «Ekonomichna dumka». 196 [in Ukrainian].

УДК 35.977(477)
МРНТИ 10.07

Проданик Василий Михайлович

nubiru9x9@gmail.com

Шинкарев Андрей Николаевич

800305sh@gmail.com

Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом» Киев, Украина

ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ МЕСТНОГО РАЗВИТИЯ И ПРОДОЛЖЕНИЕ РЕФОРМИРОВАНИЯ В УКРАИНЕ

В современных условиях развития Украины необходима смена самой парадигмы управления и коренные изменения в системе публичного управления (государственное управление и местное самоуправление), особенно изменение догмы управления и использование рационального и передового мирового опыта.

Предложены шаги по дальнейшему развитию системы местного управления и совершенствования системы, структуры местного самоуправления. Предложены пути улучшения законодательного обеспечения местного развития.

С обретением независимости Украина выстроила современную модель управления и свои способы

хозяйствования с использованием рыночных методов и законов. Время идет в перед и сегодня все это требует обновления нормативной базы и управленческих механизмов, которые выведут страну на новый экономический и правовой уровень.

Ключевые слова: законодательство, государственное управление, местное самоуправление, рыночная экономика, план модернизации, издержки реформ.

Постановка проблемы. В современных условиях хозяйствования и необходимости дальнейшего развития рыночных отношений, правительство Украины разработало несколько проектов концепции модернизации государственного и регионального (местного) управления, в связи с завершением реформы децентрализации. Задача исследователей и практиков - дать реальные советы по совершенствованию этих проектов и учитывать эти предложения при принятии государственных управленческих решений.

Модернизация управления на уровне регионального и местного самоуправления обязательно должна осуществляться в соответствии со следующими принципами: верховенства права; открытость, прозрачность и участие общественности; наличие эффективных органов местного самоуправления; доступ к государственным услугам; ответственность и подотчетность органов местного самоуправления и должностных лиц перед региональным сообществом; подотчетность органов местного самоуправления перед органами исполнительной власти в вопросах соблюдения Конституции и законов Украины; правовая, организационная и финансовая дееспособность местного самоуправления; государственная поддержка региональной администрации и местного самоуправления; партнерство государства и местного самоуправления.

Следует отметить, что данные концепции модернизации предполагают переход к окончательной децентрализованной организационной модели государственной и региональной (местной) власти. Основной задачей таких концепций является анализ актуальных проблем в сфере управления, определение основных экономико-правовых подходов, организационно-экономических основ их решения, согласование во времени функциональных изменений административно-территориального устройства с последующим закреплением. Ключевым вопросом концепций является обоснование предложений по организации демократического и эффективного управления на региональном и местном уровне, внедрение механизма самодостаточной деятельности органов местного самоуправления.

Анализ последних исследований и публикаций. Последние исследования известных специалистов в данной области (В. Воротин, Ю. Куц, Д. Карамышев, А. Мордвинов и др.) показывают, что существуют две проблемы системы управления в Украине - отсутствие активной позиции на региональном и местном уровне, поиск дополнительных источников финансирования и возможных путей эффективного развития.

Наше исследование показывает, что в современном мире общественная (государственная и региональная) политика перестала рассматриваться как механизм, который помог бы государству и регионам достичь средних показателей экономического развития. Считается, что глобальная конкуренция выводит государственное и региональное развитие на новый уровень, определяемый политикой, ориентированной на будущие возможности, мобилизующей неиспользованный потенциал, а не компенсацией за прошлые проблемы.

Изложение основного материала.

Реформу местного развития точно называют одной из самых успешных и эффективных реформ в Украине за последние 30 лет. Такая ситуация сегодня в данной сфере общественных отношений, в частности при условиях военного положения в Украине. В целом, Правительство реализовало солидный проект стратегически-политического реформаторского направления (документа) – Концепции реформы местного самоуправления и территориальной организации власти, который готовился значительное время в профессиональной среде и который также получил положительное заключение Совета Европы. Эта концепция была создана совещательной группой при Минрегионе еще в 2008-2009 годах. Тогда в состав консультативной группы входили: А. Ткачук, И. Ганущак, В. Воротин, В. Пархоменко, В. Нудельман, М. Пухтинский, Ж. Марко и другие.

Нужно отметить, что сама реформа начиналась в сложнейшей ситуации: аннексированный Крым, сепаратисты и война на востоке, отсутствие эффективной армии и т.д. Однако правительство пошло на фактическую децентрализацию власти, что обеспечило нестандартный, новаторский курс в условиях внешней агрессии и внутренней нестабильности. Ведь, как правило, в таких условиях государства достигают полной централизации и уничтожения своей демократии. Украина пошла своим путем, но используя ведущий европейский опыт модернизации и реформирования. Возможно,

это было очень смело, но необходим шаг развития государства и власти.

Обновление принципов и подходов в концептуальном видении модернизации мясной политики в современной Украине «обусловлено» основными проблемами: преодоление медлительности механизмов изменений; низкая эффективность местной администрации; достаточный институциональный потенциал; сглаживание диспропорций между городом и регионами. Это, конечно, очень важные направления, но ключевыми элементами реформы являются модернизация институциональной структуры и системы всей исполнительной власти, а также повышение эффективности кадров. На наш взгляд, эти направления реформ сочетают в себе принципы разграничения административных и политических задач. Эта проблема в Украине исключительно актуальна. Эти принципы реализуются путем создания новых типов органов и обновления задач в части разграничения политических и административных должностей. Это требует нового подхода, в частности использования европейских стандартов в государственном управлении и местном самоуправлении в контексте приобретения реальных управленческих ресурсов на всех уровнях.

Следует отметить, что современные местные бюджеты, которые растут благодаря современному процессу децентрализации и государственному фонду регионального развития, еще не решают вопрос эффективного регионального и местного управления. Сегодня в госуправлении нарушена вся логика регионального и местного развития, особенно стратегического планирования и взаимодействия с госуправлением.

В отличие от других развитых стран в Украине отсутствуют как эффективные, так и действенные институты экономического развития на региональном, муниципальном и местном уровнях. Заявление о модернизационных намерениях пока не привело к качественным изменениям в системе управления на этих уровнях.

Существующие реформы государственного (государственного и местного) управления в Украине на разных уровнях и региональной организации власти формируют новые рамочные условия и требования усиления роли управления в Украине для обеспечения и безусловного повышения качества жизни населения. финансовая ответственность и повышение рентабельности своих ресурсов. Таким образом, республиканские и региональные органы власти получили дополнительные полномочия по обеспечению устойчивого социально-экономического развития, появились новые возможности для повышения качества жизни населения за счет использования дополнительных ресурсов, правильной экономической политики и стратегии развития.

Мировая практика последних десятилетий показывает, что обновление инструментов государственного управления и форм реализации экономической политики в условиях глобализации и многоуровневой интеграции должно базироваться на принципиально новых - гибких и согласованных формах и моделях управления. В современных условиях реформирования системы управления на региональном и местном уровне, а также теоретическая разработка направлений изменений и их организационно-правовое обеспечение в Украине требует совершенствования.

Согласно Концепции [8] реформы местного самоуправления и территориального устройства, принятой Правительством 1 апреля 2014 г. под № 333-р, ключевым принципом формирования действенной системы и эффективных органов местного самоуправления должен стать принцип субсидиарности, согласно которому решения принимаются на более близком к человеку уровне управление, на котором эти решения практически согласовываются. Но для того чтобы большинство важных для людей объектов передать территориальной общине, на первом этапе предлагалось образовать общины за счет добровольного объединения. До начала реформы большинство территориальных объединений в Украине были довольно слабыми – мало избирательных округов, сложная демография, низкие экономические возможности и т.д.

К началу реформы в 2014 году более 40 процентов территориальных общин имели менее тысячи человек. Такое объединение смогло обеспечить большинство объектов существенным увеличением собственных возможностей экономического роста и действенных органов местного самоуправления, а основные расходы бюджета направить на качество жизни местного населения.

А если коротко – то реформа преследовала цель создания устойчивых территориальных общин путем добровольного объединения соседних территориальных общин. Не все получалось, но сегодня этот процесс необходимо закончить и переходить к следующим этапам реформирования.

Считаем, что реформа децентрализации способствовала формированию наиболее эффективного и действенного института власти граждан – местного самоуправления. Добровольное объединение территориальных общин позволило вновь органам местного самоуправления получить

соответствующие объекты и ресурсы, недостающие на местах.

В соответствии с Законом Украины «О добровольном объединении территориальных общин» переход и объединение осуществляется путем добровольного объединения с учетом пожеланий граждан. Планируя создание общества, необходимо было определить потенциальные ресурсные возможности общества для экономического и социального развития и способность оказывать качественные услуги жителям. Бесспорно, что условия военного положения внесли собственные коррективы в этот процесс и нуждаются в законодательном урегулировании.

Важно, что одним из ведущих инструментов реформы стала финансовая децентрализация в направлении модернизации местного развития. Эффективное местное развитие и обеспечение социально-экономического развития территории, формирование действенного местного самоуправления страны должны осуществляться путем наращивания ресурсной и финансовой базы. Децентрализованные учреждения должны иметь соответствующие ресурсы для качественного внедрения соответствующих механизмов роста.

Так, с изменениями в Налоговый и Бюджетный кодексы с 1 января 2015 года органы местного самоуправления получили больше средств для увеличения частных мощностей.

Объединенная община – это окно возможностей и средств, которыми располагает власть на местах, и, в частности, использование налоговых в местных бюджетах. Кроме того, в местной собственности остаются значительные налоговые поступления и налог на имущество (недвижимость, землю, транспорт и про).

Такие усовершенствования уже дали первые заметные результаты. Собственные доходы местных бюджетов с 2014 по 2021 год выросли на 600 млрд. грн. (с 68,6 млрд. грн. до 767 млрд. грн.). Это реальный инструмент влияния на достижение результатов и ответственность за доверие общин.

В результате децентрализации объединенные территориальные общины, кроме увеличения собственных финансовых возможностей, имеют другие инструменты обеспечения экономического развития – внешние заимствования, самостоятельный выбор учреждений для обслуживания средств местных бюджетов по развитию и поступлениям бюджетных учреждений. Децентрализованы полномочия в сфере архитектурно-строительного контроля и усовершенствования градостроительного законодательства, органам местного самоуправления предоставлено право самостоятельно определять градостроительную политику.

После принятия ряда законов о децентрализации и регулировании земельных отношений общины получили право распоряжаться землей за пределами населенного пункта. Верховная Рада Украины приняла законы, предусматривающие возможность децентрализации части полномочий Центра по предоставлению основных административных услуг: регистрации недвижимости, бизнеса, места жительства – путем передачи на уровень общин. Также приняты законы, четко разграничивающие полномочия в сфере образования, здравоохранения, досуга, социально-экономического развития, инфраструктуры между органами местного самоуправления и органами исполнительной власти на каждом из территориальных уровней административно-территориального устройства государства.

Отметим, что Закон Украины «О сотрудничестве территориальных общин» от 17 июня 2014 г. стал первым законом о внедрении реформы, который дал возможность территориальным общинам двигаться к укреплению эффективной способности через инструмент сотрудничества. Однако этот закон не раскрыл своего большого потенциала и территориальные общины были достаточно осторожны в совместном сотрудничестве. В общем этот закон наиболее активно применялся в зоне влияния крупных городов на окружающие общины.

Напомним, что еще 5 февраля 2015 был принят Закон Украины «О добровольном объединении территориальных общин» и достаточно активно начался процесс образования объединенных общин. Уже в 2019-21 годах объединенные общины реализовали 1489 проектов по развитию собственной инфраструктуры на сумму более 3,7 миллиарда гривен [1]. Все это привело к росту доверия людей к реальным местным властям. Сегодня местным властям доверяют гораздо больше, чем центральным.

Следует отметить, что первый и второй этапы реформы прошли достаточно успешно. Сейчас Украина переходит к новому этапу завершения процесса формирования объединенных территориальных общин и введению административного разделения на районном уровне.

По нашему мнению, внесение изменений в Конституцию Украины не является решающим для завершения этого процесса. В целом, вопрос решается на уровне законов и актов правительства.

Для этого нужно политическое единство правящей коалиции и активность граждан, ведь процесс дает положительные результаты, но не сразу и нуждается в новых подходах.

Обращаем внимание, что нормативно правовая база управления экономическими (ресурсными) процессами является результатом сложной иерархии и взаимодействия органов государственной (региональной) и местной власти, которые представляют все ветви государственного управления и управления на местах. Первую группу составляют субъекты, действующие на центральном, государственном уровне управления – то есть государство в целом и его органы, а вторая группа действует уже на местном уровне управления [2].

В современных условиях обновление системы управления на региональном и местном уровнях необходимо усовершенствовать теоретическую разработку самих направлений преобразований и их организационно правовое обеспечение в Украине.

Как отмечается в новой Концепции государственной региональной политики Украины, система территориального устройства власти базируется на сочетании государственной администрации, региональной администрации и местного самоуправления. Сама администрация формируется на уровне областной, районной, городской административной единицы и представляет особый вид управленческой деятельности по регулированию социально-экономических процессов на данной территории.

На местном уровне в экономической сфере осуществляется еще несколько видов управленческой деятельности: отраслевой менеджмент; судебное, правовое управление разных уровней; управление негосударственными органами (ассоциации, профсоюзы, профсоюзы, защита прав потребителей, молодежные, экологические, ветеранские организации и др.) [3].

С одной стороны, такая разветвленная структура должна обеспечивать защиту и представительство экономических интересов разных субъектов социально-экономической деятельности, но, с другой стороны, актуализирует несовпадение и совпадение интересов каждого из участников. В основном они заключаются в стремлении присвоить максимальное количество ресурсов, обеспечить определенные блага. А конечной целью управления является разрешение противоречий, возникающих между общественными, производственными и региональными интересами, а также создание гибкой системы совмещения всех интересов на территории.

Собственное управление хозяйственными процессами одновременно включает управление органами государственного управления, управление местными органами исполнительной власти и органами местного самоуправления, а также отраслевое и межотраслевое управление. Поэтому управление экономическими (ресурсными) процессами комплексно включает в себя все эти виды [4].

Мы уже упоминали, что вторую группу субъектов управления можно определить исходя из круга субъектов местного самоуправления, поскольку, по нашему мнению, правосубъектность в этом случае вытекает из закона о местном самоуправлении. К этой группе относятся, прежде всего, территориальные общины, которые имеют гарантированное государством право и реальную возможность самостоятельно решать вопросы местного значения и выступают специфическими субъектами местного самоуправления. Это прежде всего касается территориальных общин городов республиканского и областного значения, которые оказывают определяющее влияние на экономическое и социальное развитие.

Напомним, во время двухлетних консультаций по изменениям в Конституцию ведущие эксперты и представители профильных ассоциаций достигли консенсуса по ряду существенных вопросов [5]. Их дальнейшую судьбу определит подготовка окончательного проекта закона. В-первых, парламентарии вправе определить название административно-территориальных единиц и новые названия областей. Люди должны решить: хотят ли они быть районом/уездом, селом/городком? В частности, предложенный текст изменений в Конституцию оставляет за Киевом статус города-области и одновременно позволяет выбрать другую модель в будущем на уровне отдельных законов (например, status quo или включить Киев в область с правами округа). Ключевое, что осталось без четкого определения, касается процедуры назначения и замещения руководителя области. В целом все возможно сделать и решить, но, видимо, работа будет активно продолжена уже после окончания войны в Украине.

Интеграция Украины в европейские структуры требует разработки и внедрения модели регионального управления, которая соответствовала бы принципам региональной политики Европейского Союза, общепризнанной практике внутреннего сотрудничества регионов и международного сотрудничества регионов, а также способствовала бы формированию новой формы сотрудничества в виде «центрального региона» [6].

Реализация административной реформы и реформы местного самоуправления позволит создать необходимые условия для динамичного, сбалансированного развития регионов Украины, устранения основных региональных диспропорций, восстановления реального местного самоуправления.

Для решения задач развития регионального управления и местного самоуправления можно рекомендовать опыт зарубежных стран, подтвердивший, что негосударственные организации более эффективно и экономично решают задачи, которые сегодня решаются в нашей стране согласно законодательным нормам [7].

Особенно в Польской Республике удивительные перемены, главным образом социальные, были обеспечены за короткий срок комплексной реформой местного самоуправления. Достижения этого государства в развитии системы самоуправляющихся структур подтверждают, что создание трехуровневого самоуправления, общим принципом которого является принцип субсидиарности (вспомогательной деятельности), способствовало его быстрому присоединению к Европейскому Союзу. Польская система местного самоуправления состоит из трех уровней: гмины, уезда, воеводства, которым в нашей структуре соответствуют: сельские, поселковые, городские советы, районный совет, областной совет.

Следует отметить, что законодательное обеспечение развития региональной администрации и местного самоуправления в Украине должно соответствовать принципам Европейской хартии местного самоуправления на основе организационно-правовой, экономической и финансовой самостоятельности местных сообществ.

Выводы.

1. Решение проблем местного развития осложняется правовым и институциональным характером региональной составляющей и несогласованностью реформ с системой местного самоуправления и административно-регионального устройства государства. Важной частью формирования эффективной системы государственного и регионального управления, несомненно, является создание соответствующих материальных, финансовых и организационных условий и формирование профессиональных кадров для обеспечения функционирования системы.

2. Следовательно, существующая сегодня организационная система местного самоуправления, сочетающая государственное управление на региональном уровне и автономию местного самоуправления на более низком уровне, не может в полной мере гарантировать демократическую, гибкую и эффективную организацию управления. Целью реформы местного самоуправления в Украине должна стать правовая основа в вопросах разделения полномочий между различными ветвями власти и создание сотрудничества между ними.

3. Реализация реформы регионального управления и местного самоуправления позволит создать необходимые условия для динамичного, сбалансированного развития регионов Украины, устранения основных региональных диспропорций и восстановления реального местного самоуправления. Нынешняя система местного самоуправления еще не отвечает реальным потребностям украинского общества. Деятельность органов местного самоуправления в большинстве региональных сообществ пока минимальна и не гарантирует создание благоприятной жизненной среды, необходимой для всестороннего развития и самореализации человека. Рыночные и доступные административные, социальные и другие услуги населению практически не предоставляются, но позитивная динамика уже наметилась.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12.01.2015 р. № 5/2015 [Електрон. ресурс]. – // Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
2. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» від 06.05.2015 р. № 287/2015 [Електрон. ресурс]. – // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
3. Shulga, M. A., Nelipa, D. V., Vorotin, V. Y., Korchak, N. M., & Vashchenko, K. O. (2021). When does the state disappear? (in memory of Rudolf Kjellen). Когда исчезает государство? *Linguistics and Culture Review, USA*. 5(S2), p. 795-804.
4. Chechel, O., Bashuk, A., Tsykhovska, E., Vorotin, V., Mukovoz, V., Prodanyk, V. (2022). Reform of state regulation of production and transportation of hydrogen on the territory of European states in the context of positive practice of the EU. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*, 3 (13 (117)), p. 78–90.

5. Oleksandr Savka, Oleksandr Keier, Andriana Oliinyk, Vasyl Kuibida, Valerii Vorotin. (2022). Current practice of interpreting corruption and anti-corruption policies concerning providing improper advantage: european experience. *AD ALTA: Journal of interdisciplinary research, CZECH REPUBLIC*. 12 (1) 2022. p. 16-24.
6. Воротін В. С., Проданик В. М. Від регуляторної політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2019. No 1. С. 95–102.
7. Воротін В.С., Коваль О.М. Модернізація механізмів ресурсного забезпечення системи публічного управління (аналіз проектів законодавчих актів, включених до порядку денного четвертої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання, серпень 2020 р. – січень 2021 р.) Науковий вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Серія державне управління. 2021. Вип. 13. с. 13-24.
8. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р).

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Проданик Василий Михайлович

Шинкарев Андрей Николаевич

**«Аймақаралық персоналды басқару академиясы» жоғары оқу орны, Киев, Украина
УКРАИНАДАҒЫ РЕФОРМАНЫ ЖЕРГІЛІКТІ ДАМУҒА ЖӘНЕ ЖАЛҒАСТЫРУ ҮШІН
ЗАҢНАМАЛЫҚ ҚОЛДАУ**

Украинаның дамуының заманауи жағдайында басқару парадигмасының өзіне және мемлекеттік басқару жүйесінде (мемлекеттік басқару және жергілікті өзін-өзі басқару) өзгеруі қажет, әсіресе менеджмент догмасындағы және ұтымды және дамыған әлемдік тәжірибе.

Жергілікті өзін-өзі басқару және жүйені жетілдіру жүйесін, жергілікті өзін-өзі басқару құрылымын одан әрі дамыту бойынша қадамдар ұсынылады. Жергілікті дамуды заңнамалық қолдауды жетілдіру жолдары ұсынылады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Украина нарықтық әдістер мен заңдарды қолдана отырып, басқарудың заманауи моделі және өзіндік басқару әдістері салды. Уақыт алдында және бүгінде мұның бәрі елге жаңа экономикалық және заңды деңгейге жеткізетін нормативтік-құқықтық база мен басқарушылық тетіктерді жанартуды талап етеді.

Тірек сөздер: заңнама, мемлекеттік басқару, жергілікті өзін-өзі басқару, нарықтық экономика, модернизация жоспары, реформалар бойынша шығындар.

Prodanik Vasily Mikhailovich

Shinkarev Andrei Nikolaevich

**Higher Educational Institution "Interregional Academy of Personnel Management", Kyiv, Ukraine
LEGISLATIVE SUPPORT FOR LOCAL DEVELOPMENT AND CONTINUED REFORM IN
UKRAINE**

In the current conditions of Ukraine's development, it is necessary to change the management paradigm itself and fundamental changes in the system of public administration (public administration and local self-government), especially the change in the management dogma and the use of rational and advanced world experience.

Steps are proposed for the further development of the local government system and the improvement of the system, the structure of local self-government. Ways to improve the legislative support of local development are proposed.

After gaining independence, Ukraine has built a modern management model and its own ways of managing using market methods and laws. Time goes ahead and today all this requires updating the regulatory framework and management mechanisms that will bring the country to a new economic and legal level.

Key words: legislation, public administration, local self-government, market economy, modernization plan, reform costs.

List of used literature:

1. Ukaz Prezidenta Ukrainy «Pro Stratehiiu staloho rozvytku «Ukraina – 2020» vid 12.01.2015 r. № 5/2015 [Elektron. resurs]. – // Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
2. Ukaz Prezidenta Ukrainy «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnia 2015 roku «Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy» vid 06.05.2015 r. № 287/2015 [Elektron. resurs]. – // Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
3. Shulga, M. A., Nelipa, D. V., Vorotin, V. Y., Korchak, N. M., & Vashchenko, K. O. (2021). When does the state disappear? (in memory of Rudolf Kjellen). *Kohda yschezaet hosudarstvo? Linguistics and Culture Review, USA*. 5(S2), p. 795-804.
4. Chechel, O., Bashuk, A., Tsykhovska, E., Vorotin, V., Mukovoz, V., Prodanyk, V. (2022). Reform of state regulation of production and transportation of hydrogen on the territory of European states in the context of positive practice of the EU. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*, 3 (13 (117)), p. 78–90.

5. Oleksandr Savka, Oleksandr Keier, Andriana Oliinyk, Vasyl Kuibida, Valerii Vorotin. (2022). Current practice of interpreting corruption and anti-corruption policies concerning providing improper advantage: european experience. AD ALTA: Journal of interdisciplinary research, CZECH REPUBLIC. 12 (1) 2022. r. 16-24.
6. Vorotin V. Ye., Prodanyk V. M. (2019). Vid rehuliatornoj polityky do derzhavno-pryvatnoho partnerstva v publichnomu sektori Ukrainy. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1, 95–102 [in Ukrainian].
7. Vorotin V. Ye., Koval O. M. (2021). Modernizatsiia mekhanizmiv resursnoho zabezpechennia systemy publichnoho upravlinnia (analiz proektiv zakonodavchych aktiv, vkluchenykh do poriadku dennoho chetvertoi sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy deviatoho sklykannia, serpen 2020 r. – sichen 2021 r.) Naukovyi visnyk KNU im. Tarasa Shevchenka. Seriia derzhavne upravlinnia. Vyp. 13 13-24 [in Ukrainian].
8. Kontsepsiia reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini (skhvalena rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 kvitnia 2014 r. № 333-r).

УДК – 343.988
МРНТИ 10.85

Сейтхожин Булат Умержанович

bulat-1960@mail.ru

Сарсембаев Болат Шайменович

bolat_s@mail.ru

Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

ВИКТИМОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ НАСИЛЬСТВЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ В СФЕРЕ СЕМЕЙНО- БЫТОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

В статье рассматривается понятие термина «насилие», которое актуализирует необходимость совершенствования теоретических, правовых и организационных основ виктимологической профилактики насильственных преступлений в сфере семейно-бытовых отношений. Материалы статьи представляют практическую ценность для сотрудников правоохранительных органов, осуществляющих борьбу с семейными дебоширами и профилактику насильственных преступлений, совершаемых в данной сфере.

Ключевые слова: насилие, виктимология, семейно-бытовые отношения, предупреждение насильственных преступлений

Согласно утвержденной Указом Президента РК «Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года» от 15 октября 2021г. № 674 «современная уголовно-правовая политика нацелена на обеспечение безопасности личности, ее прав и свобод, а также общества и государства от криминальных угроз» [1]. В государственной системе любой страны правоохранительные органы занимают особое место в связи с тем, что их компетенция распространяется практически на все сферы общественных отношений. Специфика деятельности сотрудников полиции заключается в ориентированности на противодействие различного рода уголовным правонарушениям [2, с. 50].

Сфера семейно-бытовых отношений не является исключением, так как компетенция сотрудников полиции охватывает два основных и взаимосвязанных направления – предупреждение и пресечение уголовных правонарушений. Следует отметить, что в послании Главы государства народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» от 16 марта 2022г. К.-Ж. Токаев указал: «следует принять системные меры для снижения уровня насилия в обществе. В этом плане большую роль играет эффективное противодействие правонарушениям в сфере семейно-бытовых отношений. Сегодня участились обращения граждан и общественников по поводу необходимости ужесточения наказания за насилие в отношении женщин и детей. Ранее мною давалось указание определиться с целесообразностью криминализации подобных правонарушений. Поручаю Генеральной прокуратуре РК всесторонне изучить данный вопрос и решить эту проблему». Кроме этого, в очередном послании Президента страны народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» от 1 сентября 2022г. К.-Ж. Токаев в разделе Закон и порядок, отметил: «в обществе уже долгое время поднимается вопрос о криминализации насилия в семейно-бытовой сфере. Правоохранительные органы сомневаются в необходимости данного шага, поскольку считают, что он приведет к снижению выявляемости таких правонарушений. В этом есть доля истины. Однако, как бы то ни было, нам нельзя закрывать глаза на многочисленные случаи семейно-бытового насилия. Безнаказанность дебоширов развязывает им руки, фактически оставляет их жертв беззащитными. Считаю, что пришло время ужесточить ответственность за подобные

деяния. Нельзя, чтобы пострадавшие от семейно-бытового насилия боялись осуждения общества или давления с чьей-либо стороны. Для этого полицейские должны очень деликатно работать с ними, принимая все необходимые меры» [3].

Обеспечение эффективной защиты всего комплекса прав потерпевших от насильственных преступлений, совершаемых в сфере семейно-бытовых отношений является важной задачей нашего государства. Гарантии прав потерпевших должны быть незыблемыми особенно в тех случаях, когда в силу своей беспомощности они не могут в полной мере самостоятельно осуществлять свои права и юридические обязанности, являясь наиболее уязвимыми членами социума.

Под насилием понимаются умышленные, общественно опасные, противоправные действия, выражающиеся в применении к посягающим лично или опосредованно вопреки воле потерпевшего физической силы или иное воздействие, создающие опасность для жизни или здоровья в момент причинения, влекущих нарушение различной степени тяжести телесной неприкосновенности, а также характеризующиеся угрозой причинения такого вреда.

Обозначенная проблема актуализирует необходимость совершенствования теоретических, правовых и организационных основ виктимологической профилактики насильственных преступлений в сфере семейно-бытовых отношений.

Несмотря на то, что защита прав и свобод потерпевших является одной из основных несущих конструкций правового государства, многие механизмы, обеспечивающие эффективную защиту прав потерпевших действуют неудовлетворительно, что обоснованно порождает у последних чувство безысходности и недоверия к правоохранительным органам. К тому же многие положения уголовного и уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан, касающиеся защиты жертв от преступления носят декларативный характер и, как правило, не применяются на практике.

В связи с повышением уровня виктимизации лиц от насильственных преступлений, особенно наиболее актуальным становится виктимологическая профилактика насильственных преступлений, совершаемых в сфере семейно-бытовых отношений, где необходимо учитывать не только криминогенные, но и виктимогенные детерминанты в целях совершенствования профилактической деятельности.

Виктимологическое значение насильственных преступлений, совершаемых в сфере семейно-бытовых отношений содержится в том, что в значительной степени описывает личностные особенности как эвентуальных, так и реальных потерпевших от преступных деяний, круг их потребностей и интересов, житейских установок и ценностных ориентаций, влечений и желаний, что в конечном результате оказывает немаловажное воздействие на поведение жертв в механизме преступного поведения вообще [4, с.55].

По результатам проведенного исследования личность потерпевшего от преступного посягательства характеризуется следующими типичными чертами: это в основном состоящие в браке (70%) люди, из которых 72% – женщины, в возрасте от 20 до 60 лет (55%), имеющие среднее специальное или высшее образование (62%) или находящиеся на пенсии (45%) и другие.

Личность типичного преступника, совершающего насильственные преступления в сфере семейно-бытовых отношений, характеризуется тем, что, как правило, это мужчины (96%) в возрасте 19 – 50 лет (61%), состоящие в браке (56%) и имеющие детей (44%), без определенного рода деятельности (56%), с неоконченным средним образованием (53%), ранее привлекавшиеся к уголовной ответственности (64%), злоупотребляющие спиртными напитками или наркотическими средствами (51%).

Разработка системы мер противодействия насильственным преступлениям в сфере семейно-бытовых отношений является одним из важных направлений в профилактической деятельности правоохранительных органов.

Профилактика насильственных преступлений в сфере семейно-бытовых отношений должна осуществляться посредством нейтрализации ее предпосылок и условий, а равно защита от преступных посягательств.

Наиболее приоритетным направлением в профилактике насильственных преступлений в сфере семейно-бытовых отношений, на общесоциальном уровне, непременно, выступает моральное и духовное воспитание людей: почтительное отношение к браку и семье, поэтому необходимо использовать средства массовой информации, интернетсети для популяризации идеи уважения брачно-семейных отношений, особенно в молодежной среде [5, с.105].

Немаловажное значение для профилактики насильственных преступлений в сфере семейно-бытовых отношений является предотвращение их вторичной виктимизации, путем разработки социальной политики по защите потерпевших, направленная на компенсацию причиненного ущерба от преступлений данной категории, обеспечение правовой поддержки, оказание им психологической помощи. Реализация данной меры является главным показателем восстановления общественного порядка и стержнем системы восстановительного правосудия.

Процессы девиктимизации потерпевшего от насильственных преступлений в сфере семейно-бытовых отношений взаимосвязаны с возмещением ему ущерба.

На наш взгляд, возникла острая необходимость в переориентации уголовной политики в сторону усиления охраны прав и законных интересов жертв от насильственных преступлений в сфере семейно-бытовых отношений, способности которых в реализации и охране своих прав ограничены в силу психолого-физиологических особенностей, что нередко мешает им быть полноценными участниками уголовного процесса.

Виктимологическая профилактика насильственных преступлений в сфере семейно-бытовых отношений может значительно повлиять на снижение численности преступных посягательств лишь в случае слаженной работы всех субъектов, исполняющих профилактическую деятельность — правоохранительных органов, публичных организаций и предназначенных для этих целей социальных центров.

Профилактические мероприятия по изучению насильственных преступлений в сфере семейно-бытовых отношений связаны с повышенной виктимностью и оказанием соответствующего профилактического воздействия, которые должны включать в себя: беседы разъяснительного характера с потерпевшими, с родственниками, с лицами из их близкого окружения путем разъяснение судебной практики, норм национального и международного законодательства.

Список использованной литературы:

1. Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> (дата обращения: 5.09.2022).
2. Гайдов В.Б. О некоторых полицейских полномочиях сотрудников правоохранительных органов // Полицейское право. - 2007. - № 1. - С. 50-58.
3. Послание К.-Ж. Токаева народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» от 16 марта 2022 - URL: // <https://qostanay.tv/politika/poslanie-tokaeva-narodu-kazahstana-ot-16-03-2022-polnyj-tekst> (дата обращения: 7.09.2022); Послание К.-Ж. Токаева народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» от 1 сентября 2022 - URL: // <https://kazpravda.kz/n/polnyy-tekst-poslaniya-prezidenta-narodu-kazahstana-hq/> (дата обращения: 7.09.2022).
4. Репецкая Ю.О. Виктимологическая характеристика и предупреждение преступлений, совершаемых в отношении лиц пожилого возраста: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - М., 2010. – 26 с.
5. Ситковский А.Л., Шикун И.Р., Шумейко С.Г. Виктимологическая профилактика насильственных преступлений в отношении лиц пожилого возраста. Монография - М.: ФГКУ Всероссийский науч.-исслед. ин-т МВД РФ. 2014. – 67 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Сейтхожин Булат Умержанович
Сарсембаев Болат Шайменович

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы ОТБАСЫ-ТҮРМЫСТЫҚ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДА ЖАСАЛАТЫН ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ ВИКТИМОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ

Мақалада отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы зорлық-зомбылық қылмыстарының виктимологиялық алдын-алудың теориялық, құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерін жетілдіру қажеттілігін көрсететін «зорлық-зомбылық» термині қарастырылады. Мақала материалдары осы салада жасалатын зорлық-зомбылық қылмыстарының алдын алу және отбасылық жанжалдармен күресті жүзеге асыратын құқық қорғау органдарының қызметкерлері үшін практикалық құндылық болып табылады.

Тірек сөздер: зорлық-зомбылық, виктимология, отбасылық-тұрмыстық қатынастар, зорлық-зомбылықтың алдын алу

Seitkhzhin Bulat Umerzhanovich
Sarsembayev Bolat Shaimenovich

Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan VICTIMOLOGICAL CHARACTERISTICS AND PREVENTION OF VIOLENT CRIMES COMMITTED IN THE SPHERE OF FAMILY AND HOUSEHOLD RELATIONS

The article discusses the concept of the term "violence", which actualizes the need to improve the theoretical, legal and organizational foundations of victimological prevention of violent crimes in the sphere of family and domestic relations. The materials of the article are of practical value for law enforcement officers involved in the fight against family brawlers and the prevention of violent crimes committed in this area.

Keywords: violence, victimology, family and domestic relations, prevention of violent crimes

List of used literature:

1. Konceptsiya pravovoj politiki Respubliki Kazahstan do 2030 goda - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> (data obrashcheniya: 5.09.2022).
2. Gajdov V.B. O nekotoryh policejskikh polnomochiyah sotrudnikov pravoohranitel'nyh organov // *Policejskoe pravo*. - 2007. - № 1. - S. 50-58.
3. Poslanie K.-ZH. Tokaeva narodu Kazahstana «Novyj Kazahstan: put' obnoveniya i modernizacii» ot 16 marta 2022 - URL: // <https://qostanay.tv/politika/poslanie-tokaeva-narodu-kazahstana-ot-16-03-2022-polnyj-tekst> (data obrashcheniya: 7.09.2022); Poslanie K.-ZH. Tokaeva narodu Kazahstana «Spravedlivoe gosudarstvo. Edinaya naciya. Blagopoluchnoe obshchestvo» ot 1 sentyabrya 2022 - URL: // <https://kazpravda.kz/n/polnyy-tekst-poslaniya-prezidenta-narodu-kazahstana-hq/> (data obrashcheniya: 7.09.2022).
4. Repeckaya YU.O. Viktimologicheskaya harakteristika i preduprezhdenie prestuplenij, sovershaemyh v otnoshenii lic pozhilogo vozrasta: avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk. - M., 2010. – 26 s.
5. Sitkovskij A.L., SHikula I.R., SHumejko S.G. Viktimologicheskaya profilaktika nasil'stvennyh prestuplenij v otnoshenii lic pozhilogo vozrasta. Monografiya - M.: FGKU Vserossijskij nauch.-issled. in-t MVD RF. 2014. – 67 s.

УДК 342.552.3
МРНТИ 10.09.91

Сагалаков Эдуард Алексеевич
saglakee@mail.ru

Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова, Абакан, Республика Хакасия,
Российская Федерация

НАЦИОНАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ЮЖНОЙ СИБИРИ В 1917 Г.

В статье анализируется национально-освободительное движение коренных народов Южной Сибири в период политического кризиса в России в 1917 г. Отмечается острота межнациональных противоречий между коренным населением и переселенцами из Европейской части России в связи с нехваткой земель для ведения сельского хозяйства. Указывается о возрождении коллегиальных органов местного управления и самоуправления в виде съездов представителей коренных народов Южной Сибири. Делается вывод о том, что в период Февральской революции 1917 г. национально-политическое движение коренных народов Южной Сибири активно развивалось под влиянием революционных событий в России, испытывая значительное влияние сибирского областничества. Политические лидеры алтайского, тувинского, хакасского и шорского народов в рассматриваемый в статье период выступали за создание автономных государственных образований в составе демократической России, в целом поддерживая мероприятия Временного правительства в сфере организации местного самоуправления.

Ключевые слова: местное управление, коренные народы, политические процессы, национальное движение

Национальный вопрос являлся одним из важнейших вопросов, стоявших на повестке дня в России 1917 г. На территории современной Южной Сибири этот вопрос был осложнен острой нехваткой земель для ведения сельского хозяйства в связи с массовым переселением крестьян из европейской части России. Этот процесс, начавшийся ещё в конце XIX в., усилился в ходе Столыпинской аграрной реформы. После объявления в 1914 г. Россией протектората над Урянхайским краем (территория современной Республики Тыва), значительный поток переселенцев устремился и за Саяны. Так, по данным Переселенческого управления, приводимым В.Г. Дацышеном и Г.А. Ондар, в 1916 г. в Туве проживало около 17 тыс. человек русского населения, в то время как численность тувинского населения составляла около 48 тыс. человек [1. С.60-78].

В 1917 г. в Минусинском уезде Енисейской губернии (в который в тот период входила и территория Хакасии) хозяйства крестьян-переселенцев преобладали над старожильческими. Под переселенческие участки здесь в основном выделялись земли хакасских ведомств: в 1908-1914 гг.

под эти участки, казенно-оброчные статьи, для увеличения наделов казачества были отрезаны массивы Койбальской степи площадью около 500 десятин земли [2. С. 48]. Площадь земель, находившихся в хакасских ведомствах, к 1917 г. составляла 18658 км², тогда как в 1890 г. – 35105 км², что наглядно свидетельствует о значительном, почти 50%, сокращении земельного имущества хакасских хозяйств. К 1917 г. в Минусинском уезде возникла нехватка земель сельскохозяйственного назначения или земельный голод [7. С. 26].

Территории нынешних Республики Алтай и Алтайского края, находившиеся в пользовании коренного населения – алтайцев, также в рассматриваемый период неуклонно сокращались в пользу крестьян-переселенцев из Европейской России [4. С. 9].

Национальное движение коренных народов Сибири в данное революционное время испытывало значительное влияние сибирского областничества, лидер которого Г.Н. Потанин в мае 1917 г. предложил создать органы автономии этих народов в виде самоуправляющихся территориальных единиц, выделенных на национальной основе. Подобные проекты были сконструированы при активном участии лидеров алтайского, бурятского и хакасского народов. [4. С. 9]

Одной из форм политической самоорганизации коренных народов Южной Сибири явились общенародные съезды. Так, 6 апреля 1917 г. в с. Аскиз состоялся съезд хакасского народа, который возобновил традицию общенародных съездов, существовавшую в XVI-XVII вв. и прерванную после присоединения Хакасии к России. Делегаты съезда приняли решение о начале процесса создания автономии хакасского народа в составе России, о прекращении платежа ясака в Кабинет царя и передаче в ведение хакасских органов самоуправления незанятых угодий и лесов, находящихся на территории хакасских волостей [6. С.268].

С 20 апреля по 18 мая проходила 1-я сессия Томского губернского народного собрания с участием представителей коренных народов Южной Сибири – алтайцев, телеутов, хакасов и шорцев. Делегаты от алтайского народа подняли на данном собрании вопрос об организации самоуправления алтайского народа [4. С. 8].

В июне 1917 г. в г. Белоцарске (ныне столица Республики Тыва г. Кызыл) одновременно прошло сразу два съезда – русского населения Урянхайского края и совместный «урянхайско-русский». На этих съездах было принято решение направить в Петроград представителей от местного русского и коренного тувинского населения для выяснения вопроса о дальнейших отношениях России и Тувы [1. 118-121].

1 июля 1917 г. в Бийске начал свою работу съезд народов Алтая, который принял решение о создании Алтайской Горной Думы в качестве временного исполнительного органа власти [4. С. 11].

С 20 по 30 июля 1917 г. проходила работа II съезда хакасского народа. На съезде присутствовало 75 представителей от хакасского населения Ачинского и Минусинского уездов. На съезде был сформирован «Национальный комитет» в составе 9 человек. Кроме того, съезд поддержал Положение о волостном земстве, утвержденное Временным правительством 21 мая 1917 г. [6]. Однако все основные вопросы: о местном самоуправлении, о судеустройстве, об уравнительном землепользовании и т.д. откладывались до созыва Учредительного собрания [8. С. 52-53].

На этом съезде также было принято решение о начале работы по созданию Хакасской губернии, в которую входили бы четыре уезда: алтайский, тувинский, хакасский и шорский [3. С.476].

На II съезде русского населения Урянхайского края, в работе которого принимали участие также и представители тувинского народа, 18 июля 1917 г. было принято решение о том, что коренное население Тувы, находясь под покровительством России, самостоятельно решает свои внутренние дела [1. С. 127].

Таким образом, подводя итоги, следует отметить, что в период Февральской революции 1917 г. национальное движение коренных народов Южной Сибири активно развивалось, испытывая значительное влияние сибирского областничества. Политические лидеры алтайского, тувинского, хакасского и шорского народов в этот период выступали за автономизацию в составе демократической России, в целом поддерживая мероприятия Временного правительства в сфере организации местного самоуправления.

Список использованной литературы:

1. Дацышен В. Г., Ондар Г. А. Саянский узел: Усинско-Урянхайский край и российско-тувинские отношения в 1911-1921 гг. Монография / В. Г. Дацышен, Г. А. Ондар. – Кызыл, 2003.
2. Демидов В. А. Октябрь и национальный вопрос в Сибири. 1917-1923 гг. Монография / В. А. Демидов – Новосибирск, 1983.
3. Национальное движение и создание хакасской автономии // Очерки истории Хакасии (с древнейших времен до современности) / гл. ред В.Я. Бутанаев; науч. ред. В.И. Молодин. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2008.
4. Русанов В. В. Горный Алтай в 1917-1922 г. // Социальная история Горного Алтая в первой половине XX века: учебник для вузов. Часть 1 / Отв. ред. О. А. Гончарова. – Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2007.
5. Сафронов В. П. Октябрь в Сибири. Монография / В. П. Сафронов. – Красноярск, 1962.
6. «Свобода и труд» № 169, 8 октября 1917 г. // Библиотека Муниципального бюджетного учреждения культуры «Минусинский региональный краеведческий музей им. Н.М. Мартыанова».
7. Северьянов М. Д., Шекшеев А. П. Земельный вопрос в Хакасии и его регулирование Советской властью (1917-конец 20-х гг.) // Из истории Советской Хакасии. Сб. статей / Отв. ред. С. П. Ултургашев. – Абакан, 1986.
8. Устинов А. Н. Победа Советов на юге Енисейской губернии (1917-1920 гг.). Монография. / А. Н. Устинов – Абакан, 1956.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Сагалаков Эдуард Алексеевич

**В.И. Катанов атындағы Хакас мемлекеттік университеті, Абакан, Хакасия Республикасы,
Ресей Федерациясы**

ОҢТҮСТІК СІБІРДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС 1917 Ж

Мақалада 1917 жылғы Ресейдегі саяси дағдарыс кезіндегі Оңтүстік Сібірдегі байырғы халықтардың ұлт-азаттық қозғалысы талданады. Ауыл шаруашылығына жер тапшылығына байланысты байырғы халық пен Ресейдің еуропалық бөлігінен келген иммигранттар арасындағы ұлттаралық қайшылықтардың өткірлігі атап өтіледі. Ол Оңтүстік Сібірдің байырғы халықтары өкілдерінің съездері түріндегі жергілікті басқару мен өзін-өзі басқарудың алқалы органдарының жанданғанын көрсетеді. 1917 жылғы Ақпан төңкерісі кезінде Оңтүстік Сібірдің байырғы халықтарының ұлттық-саяси қозғалысы Ресейдегі революциялық оқиғалардың әсерінен белсенді дамып, сібірлік аймақшылдықтың елеулі әсерін бастан кешірді деген қорытынды жасалады. Мақалада қарастырылған кезеңде Алтай, Тува, Хакас және Шор халықтарының саяси жетекшілері уақытша үкіметтің жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастыру саласындағы қызметін тұтастай қолдап, демократиялық Ресей құрамында автономиялық мемлекеттік құрылымдар құруды жақтады. 1917 жылғы Ақпан төңкерісі кезінде Оңтүстік Сібірдің байырғы халықтарының ұлттық-саяси қозғалысы Ресейдегі революциялық оқиғалардың әсерінен белсенді дамып, сібірлік аймақшылдықтың елеулі әсерін бастан кешірді деген қорытынды жасалады. Мақалада қарастырылған кезеңде Алтай, Тува, Хакас және Шор халықтарының саяси жетекшілері уақытша үкіметтің жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастыру саласындағы қызметін тұтастай қолдап, демократиялық Ресей құрамында автономиялық мемлекеттік құрылымдар құруды жақтады.

Тірек сөздер: жергілікті басқару, жергілікті халықтар, саяси процестер, ұлттық қозғалыс

Sagalakov Eduard Alekseevich

**Khakass State University N. F. Katanova, Abakan, Republic of Khakassia, Russian Federation
NATIONAL MOVEMENT IN SOUTHERN SIBERIA IN 1917**

The article analyzes the national liberation movement of the indigenous peoples of Southern Siberia during the political crisis in Russia in 1917. The sharpness of interethnic contradictions between the indigenous population and immigrants from the European part of Russia due to the lack of land for agriculture is noted. It indicates the revival of collegial bodies of local government and self-government in the form of congresses of representatives of the indigenous peoples of Southern Siberia. It is concluded that during the February Revolution of 1917, the national-political movement of the indigenous peoples of Southern Siberia actively developed under the influence of revolutionary events in Russia, experiencing a significant influence of Siberian regionalism. The political leaders of the Altai, Tuva, Khakass and Shor peoples in the period considered in the article advocated the creation of autonomous state entities within democratic Russia, generally supporting the activities of the Provisional Government in the field of organizing local self-government.

Keywords: local government, indigenous peoples, political processes, national movement

List of used literature:

1. Datsyshen V. G., Ondar G. A. Sayan Knot: Usinsk-Uriankhai Region and Russian-Tuvian Relations in 1911-1921. Monograph / V. G. Datsyshen, G. A. Ondar. - Kyzyl, 2003.
2. Demidov V. A. October and the national question in Siberia. 1917-1923 Monograph / V. A. Demidov - Novosibirsk, 1983.

3. National movement and the creation of the Khakas autonomy // Essays on the history of Khakassia (from ancient times to the present) / ch. edited by V.Ya. Butanaev; scientific ed. IN AND. Molodin. - Abakan: Publishing House of the Khakass State University. N.F. Katanov, 2008.
4. Rusanov V. V. Gorny Altai in 1917-1922 // Social history of Gorny Altai in the first half of the 20th century: a textbook for universities. Part 1 / Ans. ed. O. A. Goncharova. - Gorno-Altai: RIO GAGU, 2007.
5. Safronov V.P. October in Siberia. Monograph / V. P. Safronov. - Krasnoyarsk, 1962.
6. "Freedom and Labor" No. 169, October 8, 1917 // Library of the Municipal Budgetary Institution of Culture "Minusinsk Regional Museum of Local Lore named after. N.M. Martyanova.
7. Severyanov M. D., Shekshchev A. P. Land issue in Khakassia and its regulation by Soviet power (1917-late 20s) // From the history of Soviet Khakassia. Sat. articles / Rep. ed. S. P. Ulturgashev. - Abakan, 1986.
8. Ustinov A. N. The victory of the Soviets in the south of the Yenisei province (1917-1920). Monograph. / A. N. Ustinov - Abakan, 1956.

УДК 347
МРНП 10.17.01

Семина Илья Вадимович

Ilya_semin_1990@mail.ru

ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт Министерства внутренних дел Российской Федерации», Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ПРОБЛЕМЫ ОСМОТРА МОБИЛЬНЫХ ТЕЛЕФОНОВ КАК ПРЕДМЕТОВ, ХРАНЯЩИХ В СЕБЕ СЛЕДСТВЕННО ЗНАЧИМУЮ ИНФОРМАЦИЮ

В статье рассматриваются особенности и проблемы осмотра мобильных телефонов как предметов, хранящих в себе следственно значимую информацию на примере следственных осмотров в подразделениях СЧ ГСУ ГУ МВД России по Алтайскому краю. Автором обращено внимание на некоторую проблематику и особенность осмотра мобильного телефона с целью недопущения пропуска или утраты информации.

Ключевые слова: мобильный телефон, осмотр предметов, проблемы осмотра мобильного телефона.

На основании изучения следственной и судебной практики, интервьюирования следователей СЧ ГСУ ГУ МВД России по Алтайскому краю, проанализирована сложившаяся проблема осмотра мобильных телефонов (смартфонов) проводимых в рамках следственного действия осмотр предметов.

В настоящее время множество задокументированных преступлений происходит с применением мобильных телефонов (смартфонов). Указанные устройства, созданные для облегчения повседневной жизни, используются недобросовестными гражданами для совершения абсолютно разных преступлений, от преступлений в сфере экономики так и более тяжких, таких как преступления против общественной безопасности, общественного порядка или здоровья населения. В настоящее время мобильные телефоны по своей сути давно заменили или в большей части подменили электронные вычислительные машины.

В процессе расследования преступлений следователь часто обращается к такому следственному действию как осмотр предметов. Как отражают в своем учебнике Е.П. Ищенко и А.А. Топорков, осмотр предметов в качестве самостоятельного следственного действия производится, когда для осмотра предметов, обнаруженных при производстве обыска, осмотра места происшествия, местности, помещения требуется продолжительное время [1]. При этом на практике провести осмотр мобильного телефона в ходе следственного действия, направленного на его изъятие, качественно и досконально невозможно. Часто следователями может быть отражена лишь поверхностная и сама очевидная информация.

В ходе осмотра предмета - мобильного телефона, следователь может получить как часть необходимой для доказывания информации, так и информацию в полном объеме. Основными проблемами в ходе осмотра мобильного телефона можно выделить:

1. Поверхностный осмотр предмета.
2. Отражение не всей, либо части полученной информации.

Если детально разбирать указанные выше проблемы можно обнаружить что проблема под номером один включает в себя две кардинально разные проблемы. Первое, пропуск и тем самым

потеря важной для следствия информации, ввиду отсутствия проверки приложений мобильного телефона, имеющие всем известные и законные функции, однако используемые преступниками как инструмент совершения преступления и тем самым объект следообразования. Ярким примером является отсутствие проверок таких обыденных приложений как «заметки», «календарь», «диктофон» и т.д. Данная проблема вызвана не столько неопытностью следователя, хотя она играет свою роль, сколько обыденностью предмета осмотра и тем самым не привлечения к нему внимания следователя. Следователь как добропорядочный гражданин обходит своим внимание данные приложения, даже не осознавая возможность их применения в преступных целях. Следователями часто отмечается, что в «блокнотах», «заметках», «календарях» и прочих аналогичных приложениях была обнаружена «черная» бухгалтерия, информация о готовящихся или уже совершенных преступлениях (адреса сформированных тайников-закладок), наброски и шаблоны для совершения последующих преступлений (угрозы проведения террористического акта, шаблон описания тайников закладок).

Вторым подвидом проблемы малодетализированного осмотра является, плохое осведомление в работе определенных приложений, их интерфейсе или особенностях конкретного телефона. Указанная проблема вызвана не только внешними факторами, а именно стремительным развитием рынка компьютерных технологий, а вследствие, и изменения до неузнаваемости мобильных телефонов их интерфейсов и приложений, но и нежелание или незнание следователей о возможности привлечения специалистов в определенных сферах. Следователь не всегда может стоять на пике компьютерного прогресса, но осознавая это и принимая проблему незнания новых технологий, может привлечь к осмотру определенного специалиста. При привлечении определенного специалиста можно описать ему способ совершения преступления, мотив его совершения, с обязательным отражением в действиях преступника использования мобильного телефона. Затем при совместном осмотре специалист обратит свое внимание на приложения и скрытые элементы интерфейса, которые были ранее скрыты от глаз следователя. Так часто история поисковых запросов в браузере, картах, социальных сетях, так же фотографии и файлы в скрытых папках могут пролить свет на мотивы и цели преступлений, не говоря уже о дате, времени, характере и месте совершения преступления. Немаловажным является и частично отражение информации из популярных в настоящее время социальных сетей, как фактор, характеризующий личность обвиняемого.

Второй полноценной проблемой является отражение части полученной информации. Указанная проблема вызвана обнаружением следователем необходимых следов преступления, но отражение не всех ее аспектов. При обнаружении данной информации следователь четко должен понимать как обнаруженная им информация образовалась, дату и время ее создания, характер данной информации относительно совершенного преступления. При фиксации информации следователь может выбрать как сторонний, так и внутренний способ. К стороннему способу фиксации информации обнаруженной в мобильном телефоне относиться фото, аудио или видео фиксация экрана мобильного телефона, либо привлечение специалиста для извлечения данной информации. К внутреннему способу можно отнести видеозапись экрана или производство цифровых снимков «скриншотов» с помощью определенных функций данного телефона. Сторонний способ является более надежным, в нем отсутствует риск потери информации. Однако данный способ является менее удобным и менее информативным, ведь записи экрана на самые передовые цифровые носители могут терять в качестве, так как все-таки являются копией. Второй же способ имеет большие риски потери задокументированной информации. Обнаруженная информация может быть утрачена при производстве видеозаписи экрана или цифровых снимков. Кроме этого, указанную информацию необходимо в последующем извлечь их мобильного телефона, что так же может быть проблематично. Правильным решением в данных случаях, будет применение комбинированного подхода из указанных выше методов. Так любую значимую для следствия информацию, обнаруженную в мобильном телефоне, сначала необходимо зафиксировать с помощью внешнего носителя, а уже потом без страха потери обнаруженной информации производить цифровые записи.

Таким образом, следователю при производстве осмотра мобильного телефона нужно всегда четко держать план по его осмотру. Нужно планомерно идя от большего и очевидного (указание модели телефона, IMEI, мобильный номер и т.д.) переходить к осмотру каждого имеющегося приложения в независимости от его функционала, и в последующем к системным файлам или скрытым папкам. Каждая обнаруженная информация должна быть четко отражена, с подробным указанием места ее нахождения, дату создания или изменения. После фиксации информации следователь так же должен удостовериться, в ее сохранности.

Список использованной литературы:

1. Ищенко Е.П., Топорков А.А. Криминалистика: 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: КОНТРАКТ, ИНФА-М, 2010. С. 364-365.

ТҮЙІНДЕМЕ /RESUME

Семина Илья Вадимович

**ЖББФММ ББМ «Ресей Федерациясы Ішкі істер министрлігінің Барнаул заң институты»,
Барнаул, Алтай өлкесі, Ресей Федерациясы**

МАҢЫЗДЫ АҚПАРАТТЫ ТЕКСЕРУДІҢ НЕГІЗГІ ДИРЕКЦИЯСЫ БӨЛІМІНДЕҮЯЛЫ ТЕЛЕФОНДАРДЫ ТЕКСЕРУДІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада мобильді телефондарды тексерудің ерекшеліктері мен мәселелері қарастырылған нысандар, Алтай аумағындағы Ішкі істер министрлігінің Бас дирекциясының негізгі дирекциясы бөліміндегі тергеу жүргізуге арналған ақпаратты тексеретін нысандар қарастырылады. Автор бірнеше проблемаларға және ақпараттың жоғалуын болдырмау үшін ұялы телефонды тексерудің ерекшелігіне назар аударады.

Тірек сөздер: ұялы телефон, объектілерді сараптау, ұялы телефонды тексеру мәселелері.

Semin Ilya Vadimovich

**FGKOU VO "Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation",
Barnaul, Altai Territory, Russian Federation**

SOME FEATURES AND PROBLEMS OF INSPECTION OF MOBILE PHONES AS OBJECTS THAT STORE THE INVESTIGATING SIGNIFICANT INFORMATION

The article discusses the features and problems of examining mobile phones as objects that store investigatively significant information on the example of investigative examinations in the subdivisions of the SC GSU of the Main Directorate of the Ministry of Internal Affairs of Russia for the Altai Territory. The author draws attention to some issues and peculiarities of examining a mobile phone in order to prevent omission or loss of information.

Key words: mobile phone, examination of objects, problems of inspection of a mobile phone.

List of used literature:

Ishchenko E.P., Toporkov A.A. Forensics: 2nd ed., Rev. and add. -Moscow: Contract, info-M, 2010. S. 364-365.

УДК: 340.5

МРНТИ 10.15.23

Турлаев Станислав Андреевич

Turlaev_a@mail.ru

**Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург,
Российская Федерация**

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РЕЛИГИОЗНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СВЕТСКОМ ГОСУДАРСТВЕ

Актуальность исследования обусловлена необходимостью рассмотрения правовых норм о свободе совести, вероисповедания, правового регулирования общественных отношений в сфере религиозной деятельности в странах постсоветского пространства на примере законодательства Казахстана и России, а также положений модельного законодательства Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств. При использовании методов анализа и синтеза, научного прогнозирования, сравнительного правоведения, осуществляется сопоставление правовых норм, разных стран, посвященных регулированию общественных отношений в религиозной сфере. Осуществляется сравнительно-правовой анализ конституционных положений о светском государстве и свободе совести, рассматриваются нормативные положения, детализирующие и конкретизирующие конституционные нормы. Рассматриваются разные подходы к закреплению отделения государства от религии и реализации этого принципа в процессе реализации права. В результате исследования делаются выводы о необходимости совершенствования норм права регулирующих общественные отношения в сфере религиозной деятельности, усиления гарантий реализации прав человека в сфере реализации свободы совести и свободы вероисповедания.

Ключевые слова: право, государство, религия, религиозные объединения, конституция, законодательство, свобода совести

Актуальность исследования правового регулирования общественных отношений в сфере религиозной деятельности обусловлена необходимостью установления законодательно закреплённых основ и правил, регламентирующих взаимоотношения государства и религии. Исследование роли и значения правового воздействия на отношения в религиозной сфере необходимы для определения

границ вмешательства государства в эту сферу. При этом представляется необходимым четкое определение полномочий государственных органов, а также закрепление прав и обязанностей религиозных объединений и их участников в той мере, которая должна быть достаточной для эффективного правового воздействия на эти отношения.

В конституциях многих стран закреплена светская модель взаимоотношения государства и религии, в которой отражаются основные принципы взаимоотношений, определяются основные политико-правовые категории, а также права и обязанности сторон этих отношений. Светский характер взаимоотношений государства и религии закреплён в Конституции Казахстана, где отмечается, что Казахстан утверждает себя не только демократическим, правовым, социальным, но и светским государством [1]. В Конституции Российской Федерации закрепляется, что Россия - светское государство, при этом отмечается, что никакая религия не может быть обязательной или государственной [2]. В Конституции Кыргызской Республики также закрепляется принцип светскости как основа взаимоотношений государства и религии [3]. В Конституции Республики Узбекистан закреплено положение о том, что религиозные объединения и организации отделены от государства и равны перед законом [4]. Подобное положение о равенстве религий и вероисповеданий перед законом содержится и в Конституции Республики Беларусь [5]. В Конституции Украины закрепляется, что церковь и религиозные организации отделены от государства, школа от церкви, а также положение о том, что никакая религия не является обязательной [6]. Положения, закрепляющие отделение религии от государства, содержатся и в других конституциях стран постсоветского пространства, а также в конституциях и правовых актах других странах, что подчеркивает важность признания основного принципа - светскости (отделения религии от государства) в качестве основного принципа взаимодействия политической власти с религией.

В современном, правовом государстве взаимоотношения государства и религии являются важнейшим фактором, определяющим сущность государства, что обуславливает закрепление его на конституционном уровне. Как правило, на конституционном уровне закрепляются следующие принципы: отделение религии от государства, уважительное отношение к личным убеждениям каждого, вне зависимости от языка и отношения к религии, возможность придерживаться какой-либо религии или не придерживаться никакой. К этим принципам относится свобода совести, а также иные базовые права личности, которые обуславливают эффективную реализацию права на духовную свободу. В соответствии с общепризнанными мировыми стандартами каждое государство вправе осуществлять регулятивное воздействие на религиозные отношения. Исходя из конституционных положений, каждое государство осуществляет правовое регулирование деятельности религиозных объединений, которое в себя включает не только мониторинг, но и осуществление различных видов контроля, а также иных мер административного (регулятивного) характера.

Необходимо обратить внимание, что светскость как основной принцип взаимоотношений государства и религии находит свою детализацию в законодательстве в целом, а в частности, как правило, в специальном законодательстве, посвященном гарантиям реализации права на свободу совести, а также правовому регулированию деятельности религиозных объединений, детализирующем и конкретизирующем конституционные положения. При этом основной целью специального законодательства должно быть не только правовое регулирование деятельности религиозных объединений, сколько защита прав и законных интересов граждан, а также обеспечение их безопасности. К примеру, действующий в настоящее время Закон Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» [7] имеет своим основным направлением реализацию права каждого человека на свободу совести. Это право продекларировано и закреплено основными международными документами и является основой для нормативно-правового закрепления его в национальном законодательстве. Законодательством упорядочен комплекс правовых отношений, регулирование которых является важным для современного общества. К этому перечню относятся: деятельность религиозных объединений; определение порядка осуществления миссионерской деятельности; регламентация порядка проведения религиозных мероприятий; осуществление религиозно-экспертной экспертизы; правовая регламентация строительства культовых сооружений; законные способы распространения религиозной литературы [7]. Подобные положения, гарантирующие реализацию свободы совести и регулирующие деятельность религиозных объединений закреплены в Федеральном законе России «О свободе совести и о религиозных объединениях». Положения этого закона гарантируют свободу совести и свободу вероисповедания, исповедовать любую религию как индивидуально, так и совместно с другими лицами или не исповедовать никакой религии. Также гарантируется возможность совершать богослужения, а также

иные религиозные обряды и церемонии, осуществлять религиозное воспитание и обучение, совершать религиозные церемонии и обряды. При этом каждый гражданин имеет право свободно выбирать, иметь, распространять и менять религиозные и иные убеждения. В этом правовом акте специально отмечается, что право на свободу совести и свободу вероисповедания может быть ограничено законом только в той мере в какой это необходимо в целях защиты основ конституционного строя, здоровья, нравственности, прав человека, обеспечения безопасности и обороны государства [8]. В странах Содружества Независимых Государств подобные специальные законы, как правило, основываются на модельных законах, разработанных в рамках деятельности Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств. Специальным законом, разработанным в качестве модельного правового акта, является Модельный закон «О свободе совести, вероисповедания и религиозных организациях (объединениях)». В этом законе отмечается, что он является концептуальной и правовой основой для разработки на национальном уровне законодательства, обеспечивающего реализацию свободы совести, вероисповедания и деятельности религиозных организаций (объединений) [9]. Законодательство в этой сфере должно быть основано на том, что право каждого человека и гражданина на осуществление свободы совести, свободы вероисповедания, равенство всех перед законом независимо от того какую религию этот человек исповедует или не исповедует никакой является его естественным правом. Это право может быть ограничено законодательством только в следующих случаях: в целях охраны общественного порядка, обеспечения безопасности жизни, здоровья, нравственности, соблюдения прав и свобод других лиц [9]. В этом модельном законе раскрывается принцип светскости государства, в статье 8 «Государство и религия» закрепляется принцип отделения государства от религии и религиозных организаций (объединений), посредством нормативной детализации этого принципа. В модельном законе определяется, что: а) государство не вмешивается в определение отношения каждой личности к религии и/или религиозной принадлежности; б) государство не вмешивается в деятельность религиозных организаций (объединений) при условии соответствия этой деятельности правовым нормам; в) государство не возлагает на религиозные организации (объединения) государственные функции; г) в процессе сотрудничества государства с религиозными организациями и объединениями создаются условия для формирования взаимной терпимости и уважения между различными лицами, исповедующим религию и не исповедующим никакой религии; д) государство создает условия для сотрудничества различных религиозных организаций (объединений) [9]. Таким образом, на основе принципа разделения государства и религии строится их взаимодействие и сотрудничество государства и религиозных объединений. Посредством правового регулирования этих взаимоотношений вырабатывается правоприменительная практика реализации прав и обязанностей в сфере религиозной деятельности.

Следует отметить, что основной тенденцией развития взаимоотношений государства и религии является более детальное нормативно-правовое регулирование религиозных отношений и в будущем. В качестве проблемы может рассматриваться недостаточное правовое регулирование подзаконными актами различных сфер деятельности религиозных организаций и в качестве решения этой проблемы видится усиление роли и значения подзаконных актов в правовом регулировании деятельности религиозных объединений (организаций).

В качестве основной (стратегической) тенденции следует выделить следующее направление. Это усиление работы над конкретизацией понятия светского государства и реализации принципа светскости на практике. В ходе исследования выявлено, что принцип светскости имеет различное толкование и понимается по-разному. Это понимание включает в себя диапазон крайностей от полного устранения (невмешательства) государства в жизнь и дела религиозных общин (объединений) и вплоть до жесткого (необоснованно детального регулирования) надзора и контроля органами государства всех видов деятельности и внутренних отношений в религиозной сфере. Таким образом, необходимо изучать опыт различных стран по правовому регулированию взаимодействия государства и религиозных объединений, выявить основные признаки и принципы этого взаимодействия и закрепить это в специальном законодательном акте, который посвящен регулированию правоотношений в религиозной сфере. Представляется важным более четкое и однозначное определение границ вмешательства государства в деятельность религиозных объединений и частную жизнь граждан при реализации своей свободы совести. По нашему мнению, важным аспектом эффективности реализации законодательства в сфере взаимодействия государства и религии является расширение базовых знаний в религиозной сфере. Правовая и религиозная

грамотность в настоящее время являются основными факторами реального осуществления свободы совести гражданами и правильной реализации принципа светскости современного правового государства государственными органами и должностными лицами.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
2. Конституция Российской Федерации от 12 декабря 1993 года // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/
3. Конституция Кыргызской Республики от 11 апреля 2021 года // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru>
4. Конституция Республики Узбекистан от 8 декабря 1992 года // <https://lex.uz/docs/35869>
5. Конституция Республики Беларусь от 15 марта 1994 года // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30404260
6. Конституция Украины от 28 июня 1996 года // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30391155&pos=100;17#pos=100;17
7. Закон Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» от 11 октября 2011 года // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483>
8. Федеральный закон Российской Федерации «О свободе совести и о религиозных объединениях» от 26 сентября 1997 года // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_16218/
9. Модельный закон «О свободе совести, вероисповедания и религиозных организациях (объединениях)» от 28 ноября 2014 года. Межпарламентская Ассамблея государств - участников Содружества Независимых государств // https://iacis.ru/baza_dokumentov/modelnie_zakonodatelnie_aktii_rekomendacii_mpa_sng_modelnie_kodeksi_i_zakoni

ТҮЙІНДЕМЕ /RESUME

Турлаев Станислав

Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург қаласы, Ресей Федерациясы ЗАЙЫРЛЫ МЕМЛЕКЕТТЕГІ ДІНИ ҚЫЗМЕТТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қазақстан мен Ресей заңнамасы, сондай-ақ Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы Парламентаралық Ассамблеясына мүше мемлекеттердің модельдік заңнамалық ережелері мысалында посткеңестік кеңістіктегі елдерде ар-ождан, діни сенім бостандығы, діни қызмет саласындағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу туралы құқықтық нормаларды қарау қажеттілігімен байланысты. Талдау және синтездеу, ғылыми болжау, салыстырмалы құқықтану әдістерін қолдану кезінде дін саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеуге арналған әртүрлі елдердің құқықтық нормаларын салыстыру жүргізіледі. Зайырлы мемлекет және ар-ождан бостандығы туралы конституциялық ережелерге салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізілді, конституциялық нормаларды нақтылайтын және нақтылайтын нормативтік ережелер қаралды. Мемлекеттің діннен бөлінуін бекітудің және осы қағиданы Заңды іске асыру процесінде жүзеге асырудың әртүрлі тәсілдері қарастырылады. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде Діни қызмет саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін заңнаманы жетілдіру, ар-ождан және діни сенім бостандығы саласындағы адам құқықтарын іске асыру кепілдіктерін күшейту қажеттілігі туралы қорытындылар жасалды.

Тірек сөздер: құқық, мемлекет, дін, діни бірлестіктер, конституция, заңнама, ар-ождан бостандығы

Turlayev Stanislav

St. Petersburg State University, St. Petersburg, Russian Federation

LEGAL FOUNDATIONS OF RELIGIOUS ACTIVITIES IN A SECULAR STATE

The relevance of the study is due to the need to consider the legal norms on freedom of conscience, religion, legal regulation of public relations in the field of religious activity in the countries of the post-Soviet space on the example of the legislation of Kazakhstan and Russia, as well as the provisions of the model legislation of the Interparliamentary Assembly of States Members of the Commonwealth of Independent States. When using the methods of analysis and synthesis, scientific forecasting, comparative law, a comparison of legal norms of different countries devoted to the regulation of social relations in the religious sphere is carried out. A comparative legal analysis of constitutional provisions on a secular state and freedom of conscience is carried out, normative provisions are considered that detail and specify constitutional norms. Different approaches to fixing the separation of the state from religion and the implementation of this principle in the process of implementing the law are considered. As a result of the study, conclusions are drawn about the need to improve the rules of law governing social relations in the field of religious activity, strengthening guarantees for the implementation of human rights in the field of freedom of conscience and freedom of religion.

Keywords: law, state, religion, religious associations, constitution, legislation, conscience freedom

List of used literature:

1. The Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
2. The Constitution of the Russian Federation of December 12, 1993 // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/
3. The Constitution of the Kyrgyzstan Republic of April 11, 2021 // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru>
4. The Constitution of the Republic of Uzbekistan of December 8, 1992 // <https://lex.uz/docs/35869>
5. The Constitution of the Republic of Belarus of March 15, 1994 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30404260
6. The Constitution of Ukraine of June 28, 1996 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30391155&pos=100;17#pos=100;17
7. Law of the Republic of Kazakhstan "On religious activities and religious associations" dated October 11, 2011 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483>
8. Federal Law of the Russian Federation "On freedom of conscience and religious associations" of September 26, 1997 // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_16218/
9. Model Law "On Freedom of Conscience, Religion and Religious Organizations (Associations)" dated November 28, 2014. Inter-parliamentary Assembly of States - Members of the Commonwealth of Independent States // https://iacis.ru/baza_dokumentov/modelnie_zakonodatelnie_akti_i_rekomendacii_mpa_sng/modelnie_kodeksi_i_zakoni

УДК 343.13
МРНТИ 10.85.45

Ханов Талгат Ахматзиевич
thanov@mail.ru
Нургалиев Бахыт Молдагьяевич
nbake@mail.ru

Баширов Александр Витальевич
bashirov_av@mail.ru

**Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда,
Республика Казахстан**

РАЗРЕШЕНИЕ ОТДЕЛЬНЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ СИТУАЦИЙ, ВОЗНИКАЮЩИХ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ ТЕРРОРИСТИЧЕСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

В статье рассмотрены ситуации, которые в основном могут возникнуть на первоначальном этапе расследования террористических преступлений. Данные ситуации характеризуются отсутствием большого объема информации, которой должно быть достаточно для принятия решение о том, что совершен террористический акт или иное деяние террористической направленности. Отмечается о возросшей активности применения преступными группами различных технических средств и указывается о целесообразности адекватной реакции на данные вызовы. Необходимо совершенствование технико-криминалистических средств и приемов противодействия терроризму, в том числе посредством применения искусственного интеллекта и нейронных сетей

Статья подготовлена в рамках выполнения договора на грантовое финансирование Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ИРН проекта AP08856905).

Ключевые слова: террористическая деятельность, средства, искусственный интеллект, следственная ситуация, уголовное правонарушение, досудебное расследование, противодействие терроризму, научно-технические

Приступив к расследованию любого уголовного дела, следователь сталкивается с различными ситуациями, которые возникают исходя из задач, формирующихся в соответствии с общим развитием уголовного процесса. По делам, связанным с совершением деяния террористической направленности, наряду с общими задачами возникают и специфические, обусловленные конкретно складывающейся следственной ситуацией. Так, на первоначальном этапе - это получение сведений о готовящемся или совершенном террористическом акте, установление возможных очевидцев и жертв преступного события, поиск и закрепление следов преступления, назначение необходимых экспертиз и отработка оперативно-следственных версий.

По большинству фактов, связанных с террористической деятельностью, на первоначальном этапе отрабатывается комплекс мероприятий, который присущ и выполняется по любому уголовному делу [1; 2].

Вместе с тем, по данной категории дел важное значение имеет тщательный анализ и обработка всей имеющейся информации. При этом объем и содержание получаемых сведений зависят от складывающейся следственной ситуацией. На начальном этапе расследования должна быть исследована вся совокупность реально существующих условий и обстоятельств, образующих конкретную обстановку совершенного деяния [3, с.18].

Именно сложившаяся на первоначальном этапе следственная ситуация определяет направление дальнейших действий. При этом, в любом случае, подлежат обязательному установлению признаки конкретного состава преступления, способа совершения противоправного деяния, лица, его совершившего и их виновность, личности потерпевших и жертв преступления, характер и размер причиненного вреда, последствия возникшие в результате террористической деятельности, а при возможности организаторов и пособников террористического акта. Практически весь перечень данных обстоятельств, входит в предмет доказывания (ст.113 УПК РК), поэтому сбор доказательственной информации должен осуществляться в указанном направлении.

Поскольку следственная ситуация – это совокупность определенных условий, сформировавшихся на конкретный момент расследования [4, с.135-136], то субъект доказывания должен оценить полученную информацию, выбрать направление, форму и содержание процессуальных действий, необходимых для установления всей совокупности обстоятельств, имеющих значение для правильного разрешения дела. Несмотря на то, что следователь обладает определённой свободой выбора сил и средств, он все же ограничен действующим законодательством в применении альтернативных методов по установлению еще неизвестных или недоказанных обстоятельств, поскольку должен действовать в рамках, определенных уголовно-процессуальным кодексом Республики Казахстан.

Расследование преступлений, связанных с терроризмом, несмотря на свою повышенную общественную опасность, производится без каких-либо исключений с соблюдением всех гарантий прав и законных интересов участников процесса. Для повышения эффективности деятельности по раскрытию и расследованию данной категории дел, криминалистикой разрабатываются научно обоснованные рекомендации, тактические приемы и методы, формируемые на основе анализа следственных ситуаций с учетом накопленного практического опыта. Посредством интеграции теории и практики разрабатывается технико-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений, направленное на переработку и использование максимально возможной информации для установления обстоятельств совершенного деяния и формирование доказательственной базы с использованием средств и методов криминалистической техники [5; 6].

В зависимости от конкретной следственной ситуации возникает необходимость применения тех или иных криминалистических приемов и операций. Это связано со спецификой и особенностями расследования фактов терроризма, обусловленных наличием тщательной подготовки террористических актов, скрупулёзной конспирацией террористической деятельности, необоснованной жестокости и дерзости совершаемых действий и иными обстоятельствами.

Как правило, при расследовании преступлений, связанных с терроризмом, возникает следственная ситуация, обусловленная наличием террористической организации, подготовившей террористический акт или лиц, его совершивших. Поэтому необходим сбор и анализ информации о террористической организации, направлениях и формах её деятельности, руководителях и составе преступной группировки. Такие сведения необходимы для выявления потенциальных возможностей, сил, средств и методов совершения терактов, выявления наиболее уязвимых звеньев в террористической цепочке. Такой подход позволяет изобличить политические или религиозные силы, стоящие за организацией террора, а при удачном стечении обстоятельств может способствовать дезорганизации деятельности либо уничтожению самого террористического формирования.

В последнее время все чаще следователи сталкиваются со следственными ситуациями, обусловленными применением различных научно-технических средств и высоким уровнем технической оснащенности террористов, который постоянно совершенствуется за счет использования новейших достижений науки и техники. К сожалению, правоохранительные органы не всегда способны адекватно реагировать на данные вызовы.

Однако, при расследовании актов терроризма важно не только выявить и изъять доказательства, но и обеспечить их независимость и достоверность. Поэтому в целях раскрытия и

расследования данных видов преступлений целесообразно использовать новейшие технико-криминалистические средства для обнаружения, изъятия и исследования доказательств. Кроме того, все чаще научным сообществом высказываются предложения об использовании в расследовании и планировании тактических приемов, тактических операций и комбинаций системы искусственного интеллекта [7; 8].

Искусственный интеллект – это создаваемое с помощью группы смежных технологий программное обеспечение, функционирующее нелинейно, способное к обучению, ограниченному пониманию причинности и выполнению задач интеллектуального, эвристического характера с возможностью обучения, корректировки и уточнения за счёт опыта принимаемых решений [9, с.91].

Тактически правильно при расследовании террористических актов также использовать искусственные нейронные сети, которые уже показали свою эффективность в традиционной правовой сфере [10]. Нейронные сети могут реализовывать важные тактические действия: распознавание, предсказание, классификация. Возможности нейронных сетей подробно описаны в зарубежных [11; 12] и отечественных источниках [13].

Однако используя возможности искусственного интеллекта необходимо обеспечить безопасность информационных систем [14], поскольку они напрямую связаны со следственной тайной, различной служебной информацией, а также защитой персональных данных участников уголовного судопроизводства.

Вместе с тем, следует учесть особенности, характеризующие содержание и закономерности развития исследуемого вида преступной деятельности, и на этой основе, разработать специальные методические, тактические и криминалистические методы расследования преступлений, связанных с терроризмом. Как правило, специфические особенности обусловлены возросшим уровнем профессионализма преступников, использующих новейшие технические достижения, тщательной подготовкой и маскировкой совершения террористического акта, заблаговременным планированием противодействия расследованию.

На первоначальном этапе расследования террористических актов могут складываться различные следственные ситуации, но все они направлены на достижение единой цели и решение конкретных задач. Поэтому начиная досудебное расследование таких фактов необходимо обеспечить высокий уровень организационно-криминалистического обеспечения, постоянно совершенствуя приемы и методы деятельности правоохранительных органов. При этом выбор средств и методов разрешения возникающих в ходе расследования следственных ситуаций, зависит от их правильной оценки, субъективного усмотрения следователя и его практического опыта. Между тем, современные условия в которых совершается большинство преступлений террористической направленности, требует разработки и внедрения в судебно-следственную практику новейших средств и методов, основанных на достижениях научно-технического прогресса и инновационных механизмах организации и управления досудебным расследованием.

На основании вышеизложенного можно сформулировать следующие выводы.

Важным условием повышения эффективности деятельности следственных органов при расследовании преступлений террористической направленности является изучение и анализ складывающейся следственной ситуации, разработка и применение адекватных средств и методов, основанных на новейших достижениях научно-технической революции. Целесообразным видится использование искусственного интеллекта и нейронных сетей.

Необходимость такого подхода обусловлена спецификой предмета расследования, возросшим уровнем подготовки и профессионализма субъектов преступной деятельности, повсеместным использованием достижений научно-технического прогресса, системным планированием и тщательной маскировкой террористической деятельности, с проработкой механизмов противодействия расследованию и судебному разбирательству.

Список использованной литературы:

1. Садвакасова А.Т., Ханов Т.А. Ситуации первоначального этапа досудебного производства: казахстанский опыт // Ситуационный подход в юридической науке и практике: современные возможности и перспективы развития. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 15-летию научной школы криминалистической ситуалогии БФУ им. И. Канта. 2017. С. 90-95.
2. Ханов Т.А., Садвакасова А.Т. О некоторых особенностях начала досудебного расследования по делам о дорожно-транспортных происшествиях // Актуальные проблемы современности. 2018. № 2 (20). С. 20-26.

3. Ханов Т.А., Садвакасова А.Т. Состояние мер противодействия правонарушениям террористической и экстремистской направленности в Республике Казахстан // Актуальные проблемы современности. 2017. № 4 (18). С. 17-25.
4. Белкин Р.С. Курс криминалистики: В 3 т.- Т.3, Криминалистические средства, приемы и рекомендации. - М, 1997. – 480 с.
5. Москаленко С.Н. Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия преступлений по горячим следам: Дис. ...канд. юрид. наук. - Волгоград.- 2002. – 215 с.
6. Мергембаева Н.Б. Криминалистические средства противодействия терроризму // Society and Security Insights. 2020. Т. 3. № 2. С. 55-59.
7. Палиева О.Н., Серегина Е.В. Значение и целесообразность использования искусственного интеллекта в ходе предварительного расследования // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. 2022. № 2 (141). С. 125-129.
8. Янгаева М.О. Использование возможностей искусственного интеллекта при раскрытии и расследовании преступлений // Актуальные проблемы борьбы с преступлениями и иными правонарушениями. 2022. № 22-1. С. 245-246.
9. Евстратова Ю.А. Особенности использования современных технологий в тактических приемах при расследовании терроризма // Вестник Санкт-Петербургской юридической академии. 2021. № 3 (52). С. 88-92.
10. Баширов А.В., Нурғалиев Б.М., Ханов Т.А., Лакбаев К.С., Уалиев К.С. Использование возможностей компьютерного моделирования на основе нейросети при обработке официальных статистических данных Республики Казахстан // Труды университета. 2022. № 2 (87). С. 325-332.
11. Гордеев А.Ю. Перспективы развития и использования искусственного интеллекта и нейросетей для противодействия преступности в России (на основе зарубежного опыта) // Научный портал МВД России. 2021. № 1 (53). С. 123-135.
12. Shah, N., Bhagat, N. & Shah, M. Crime forecasting: a machine learning and computer vision approach to crime prediction and prevention. Vis.Comput. Ind. Biomed. Art 4, 9 (2021).
13. Баширов А.В., Ханов Т.А. Результативность использования программного средства Anylogic в вопросах оптимизации транспортного движения города Караганды // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2020. № 3-1 (42). С. 195-198.
14. Баширов А.В. Вопросы информационной безопасности в Республике Казахстан // Актуальные проблемы современности. 2015. № 4 (10). С. 59-61.

ТҮЙІНДЕМЕ /RESUME

**Ханов Талғат Ахматзиұлы
Нұрғалиев Бақыт Молдатяұлы
Баширов Александр Витальевич**

Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы ТЕРРОРИСТІК ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУ КЕЗІНДЕ ТУЫНДАЙТЫН ЖЕКЕ ТЕРГЕУ ЖАҒДАЙЛАРЫН ШЕШУ

Мақалада негізінен террористік қылмыстарды тергеудің бастапқы кезеңінде туындауы мүмкін жағдайлар қарастырылған. Бұл жағдайлар террористік акт немесе террористік сипаттағы өзге де акт жасалғаны туралы шешім қабылдау үшін жеткілікті ақпараттың үлкен көлемінің болмауымен сипатталады. Қылмыстық топтардың әртүрлі техникалық құралдарды қолдану белсенділігінің артқаны атап өтіліп, осы сын-қатерлерге барабар әрекет етудің мақсатқа сай екендігін көрсетеді. Терроризмге қарсы тұрудың техникалық және криминалистикалық құралдары мен әдістерін, оның ішінде жасанды интеллект пен нейрондық желілерді қолдану арқылы жетілдіру қажет.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитетімен (IRN жобасы AP08856905) гранттық қаржыландыру туралы келісімді жүзеге асыру шеңберінде дайындалған.

Тірек сөздер: террористік әрекет, тергеу жағдайы, қылмыстық құқық бұзушылық, сотқа дейінгі тергеу, терроризмге қарсы іс-қимыл, ғылыми-техникалық құралдар, жасанды интеллект.

**Khanov Talgat Akhmatzievich
Nurgaliev Bakhyt Moldatyevich
Bashirov Alexander Vitalyevich**

Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan RESOLUTION OF INDIVIDUAL INVESTIGATIVE SITUATIONS ARISING IN THE INVESTIGATION OF TERRORIST CRIMES

The article deals with situations that can mainly arise at the initial stage of the investigation of terrorist crimes. These situations are characterized by the absence of a large amount of information, which should be sufficient to make a decision that a terrorist act or other act of a terrorist nature has been committed. It is noted about the increased activity of the use of various technical means by criminal groups and indicates the expediency of an adequate response to these

challenges. It is necessary to improve the technical and forensic means and methods of countering terrorism, including through the use of artificial intelligence and neural networks.

The article was prepared as part of the implementation of the grant funding agreement by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN project AP08856905).

Key words: terrorist activity, investigative situation, criminal offense, pre-trial investigation, counter-terrorism, scientific and technical means, artificial intelligence.

List of used literature:

1. Sadvakasova A.T., Khanov T.A. Situations of the initial stage of pre-trial production: Kazakhstani experience // Situational approach in legal science and practice: modern opportunities and development prospects. Materials of an international scientific and practical conference dedicated to the 15th anniversary of the scientific school of forensic situation by the BFU named after I. Kant. 2017. S. 90-95.
2. Khanov T.A., Sadvakasova A.T. On some features of the beginning of a pre-trial investigation on cases of traffic accidents // Actual problems of our time. 2018. No. 2 (20). S. 20-26.
3. Khanov T.A., Sadvakasova A.T. The state of counteracting the offenses of terrorist and extremist orientation in the Republic of Kazakhstan // Actual problems of our time. 2017. No. 4 (18). S. 17-25.
4. Belkin R.S. Code of forensics: in 3, etc., forensic means, techniques and recommendations. - M, 1997. - 480 p.
5. Moskalenko S.N. Technical and forensic support for the disclosure of crimes in hot pursuit: Dis. ... Cand. Yurid. sciences. - Volgograd. - 2002.- 215 p.
6. Mergembaeva N.B. Forensic means of counteracting terrorism // Society and Security Insights. 2020. T. 3. No. 2. P. 55-59.
7. Palieva O.N., Seregina E.V. The meaning and feasibility of using artificial intelligence during a preliminary investigation // Science and Education: Economy and Economics; entrepreneurship; Right and management. 2022. No. 2 (141). S. 125-129.
8. Yangaeva M.O. Using the possibilities of artificial intelligence in the disclosure and investigation of crimes // Actual problems of the fight against crimes and other offenses. 2022. No. 22-1. S. 245-246.
9. Evstratova Yu.A. Features of the use of modern technologies in tactical techniques in the investigation of terrorism // Bulletin of the St. Petersburg Law Academy. 2021. No. 3 (52). S. 88-92.
10. Bashirov A.V., Nurgaliev B.M., Khanov T.A., Lakbaev K.S., Ualiev K.S. The use of computer modeling based on the neural network in the processing of official statistics of the Republic of Kazakhstan // University works. 2022. No. 2 (87). S. 325-332.
11. Gordeev A.Yu. Prospects for the development and use of artificial intelligence and neural networks to counteract crime in Russia (based on foreign experience) // Scientific portal of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2021. No. 1 (53). S. 123-135.
12. Shah, N., Bhagat, N. & Shah, M. Crime Forecasting: A Machine Learning and Computer Approach to Crime Prediction and Prevention. Vis.comput. Ind. Biomed. Art 4, 9 (2021).
13. Bashirov A.V., Khanov T.A. The effectiveness of the use of the ALLOGIC software tool in optimizing the transport movement of the city of Karaganda // International Journal of Humanitarian and Natural Sciences. 2020. No. 3-1 (42). S. 195-198.
14. Bashirov A.V. Issues of information security in the Republic of Kazakhstan // Actual problems of our time. 2015. No. 4 (10). S. 59-61.

УДК 343.13

МРНТИ 10.85.45

Ханов Талгат Ахматзиевич

thanov@mail.ru

Нургалиев Бахыт Молдатыевич

nbake@mail.ru

Рахимгулова Маншук Булатовна

Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан.

ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВОДСТВА ОСМОТРА ПО ДЕЛАМ О ТЕРРОРИСТИЧЕСКИХ АКТАХ, СОВЕРШЕННЫХ ПУТЕМ ОБЪЕМНОГО ВЗРЫВА

В статье рассматриваются ситуации, связанные с совершением террористических актов посредством производства взрыва. Поскольку в результате взрыва уничтожаются улики, следы преступления, гибнут сами исполнители и потенциальные очевидцы теракта, то обосновывается важность проведения на первоначальном этапе следственного действия – осмотр. В связи с отсутствием достаточных наработок в данном направлении, в статье приведены основные характерные признаки объемного взрыва, наиболее часто используемого террористами при совершении террористических атак. Сформулированы научно-обоснованные

криминалистические рекомендации по повышению эффективности производства осмотра места совершения террористического акта.

Статья подготовлена в рамках выполнения договора на грантовое финансирование Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ИРН проекта AP08856905).

Ключевые слова: терроризм, террористический акт, следственное действие, осмотр, взрывное устройство, объемный взрыв.

В январе 2022 года в Казахстане произошли террористические акты, но правоохранительные органы не были готовы к этому и не предприняли адекватных предупреждающих мер, а результаты расследования до сих пор не доведены до широкой общественности. При этом анализ сложившейся зарубежной практики показывает, что возникают огромные сложности при расследовании преступлений террористического характера, обусловленные отсутствием достаточного практического опыта и несогласованной организацией взаимодействия органов расследования и иных правоохранительных служб.

В частности, ряд исследователей обращает внимание на недостаточную эффективность мер борьбы с терроризмом и экстремизмом. Причина видится в примитивном уровне подготовки и квалификации сотрудников правоохранительных органов, формализме при производстве отдельных следственных действий, низкой результативности оперативно-розыскных мероприятий, бессистемности в осуществлении взаимодействия, а также в отсутствии обоснованных рекомендаций по тактике и методике расследования указанной категории преступлений [1, с.20; 2, с. 15].

В этой связи наиболее перспективным видится использование ситуационного подхода [3, с.140], который позволяет из многочисленно возникающих следственных ситуаций, выделить наиболее общие черты и с учетом особенностей совершенного преступления, предложить наиболее рациональные механизмы расследования [4, с. 92].

К тому же для успешного противодействия и своевременного раскрытия возможных террористических актов должны быть разработаны алгоритмы действий и научно-обоснованные криминалистические рекомендации по тактике и методике производства основных следственных действий, при возникновении типичных следственных ситуаций.

Поскольку в последние годы наиболее распространенным террористическим актом является подготовка и производство взрывов, в результате которых нередко погибает большое количество ни в чем не повинных граждан и причиняется значительный материальный ущерб. Так же нужно учитывать, что в результате взрыва, как правило, уничтожаются улики, многие следы преступления, гибнут сами исполнители и потенциальные очевидцы теракта, что осложняет процесс сбора доказательственной информации и в целом раскрытия преступления.

Рассмотрим ситуацию, возникающую в результате применения террористами взрывного устройства и последующего производства осмотра. Именно осмотр является важным следственным действием по рассматриваемой категории дел, производимый на первоначальном этапе расследования [5, с.285; 6, с.31; 7, с.110].

Суть осмотра состоит в непосредственном восприятии и исследовании субъектом доказывания особенностей обстановки места происшествия с целью обнаружения следов преступления, орудий преступления и иных источников доказательственной информации. Поэтому любая задержка в производстве осмотра может привести к утрате следов преступления, потере времени и снижению эффективности расследования преступлений в сфере терроризма в целом. Именно от своевременности и качества проведенного осмотра во многом зависит результативность расследования. Это связано с тем, что существует возможность изменения первоначальной обстановки в результате аварийно-спасательных и восстановительных работ, связанных с ликвидацией последствий совершенного террористического акта. Не исключено случайное или умышленное уничтожение следов преступления, в том числе в результате погодных факторов [8, с. 64].

Не является исключением и осмотр, производимый по фактам террористических атак, осуществляемых посредством взрыва. Поскольку террористами могут применяться различные типы взрывных устройств в местах скопления большого количества людей, то именно в ходе осмотра могут быть выявлены и установлены его идентификационные признаки.

В специализированной литературе под **взрывным устройством** понимается любое устройство, специально подготовленное и при определенных условиях способное к взрыву. Различают устройства, изготовленные промышленным способом и самодельные, изготовленные кустарным

способом. Чаще всего, преступники используют имитационные средства в виде взрывпакетов, снаряжаемых взрывчатыми веществами метательного действия, пиротехническими составами или бризантными взрывчатыми веществами. Такая начинка позволяет наносить значительные телесные повреждения различной степени тяжести большому количеству жертв [9, с. 8].

Приступая к осмотру места взрыва необходимо, в первую очередь, обеспечить меры безопасности. Это связано с тем, что во взрывном устройстве могут применяться горючие вещества, которые представляют опасность повторного возгорания или взрыва. Так же может сохраняться опасность ослабления и обрушения строительных конструкций и иных сооружений. В последнее время террористами все чаще используются устройства объемного взрыва (термобарические), поэтому остановимся подробнее на признаках, которые могут быть установлены в ходе осмотра и позволят дифференцировать объемный взрыв от других видов взрыва.

Как правило, в результате объемных взрывов возникает пожар, поэтому необходимо зафиксировать все очаги возгорания и их интенсивность. Определить направление, зоны непосредственного взрывного воздействия и границы разрушающего действия ударных волн. Выявить признаки, позволяющие определить физические свойства горючего, используемого в составе топливно-воздушной смеси (ТВС). Определить природные и техногенные факторы, способствующие созданию условий, необходимых для взрыва. Установить вероятные источники инициирования объемного взрыва. Изъять все возможные следы и пробы для последующего проведения химического исследования горючего вещества и иных материалов взрывного устройства.

Следует так же обратить внимание на ограждающие конструкции. При объемном взрыве внутри строения они подбрасываются вверх, а затем обрушаются внутрь строения. В результате падения и удара конструкции либо деформируются, либо вообще разрушаются. При объемном взрыве возникает мощное метательное действие взрыва, без деформации объектов, подвергшихся воздействию. В отличие от объемного взрыва, при подрыве конденсированного взрывного устройства, чаще всего происходит отрыв конечностей и других частей тела.

Характерными признаками применения устройства объемного взрыва является также то, что отсутствует дробящее действие присущее подрывным зарядам, поэтому остаются целыми стеклянные колбы ламп, оконные рамы и дверные проемы, просто вырываются из своих креплений без разрушения стекол и дверных полотен.

Поскольку для объемного взрыва характерно мощное термическое воздействие, то, как указывалось выше, возникает высокая вероятность развития пожара. При осмотре можно обнаружить элементы продуктов горения, а также непрореагировавшие части используемой для взрыва горючей смеси. Следует обратить внимание на повышенную интенсивность термического воздействия, как правило, это указывает на место нахождения взрывного устройства и поступления газообразующего горючего. Большая концентрация горючего, превышающего количество необходимого для полного его сгорания при взрыве, приводит к образованию на поверхности строительных конструкций значительных отложений копоти повышенной интенсивности. Данный факт необходимо зафиксировать, поскольку он свидетельствует о механизме и применении устройства объемного взрыва.

Следует также учесть, что при применении в качестве катализатора взрыва топливно-воздушной смеси, состоящей из «тяжелых газов по отношению к воздуху», тогда следы копоти будут откладываться в нижней части помещения, в котором произведен взрыв. Если топливно-воздушная смесь, была образована «легкими газами по отношению к воздуху», тогда следы копоти в основном будут наблюдаться в верхней части строительных конструкций. К тому же, при применении устройства объемного взрыва, большая часть несгоревших газов вырывается наружу строения через оконные и дверные проемы. Поэтому необходимо при осмотре зафиксировать факт вырывание дверных и оконных проемов с места их крепления.

Между тем, бывают ситуации, когда наибольшее количество разрушений может возникнуть не в месте инициирования взрыва. Это происходит в случаях, когда горение взрывоопасной смеси происходит с разной скоростью в различных местах. Также могут встретиться различные препятствия, что может спровоцировать турбулентные потоки, вызывающие вместо горения детонацию. Влияют на скорость и интенсивность горения наличие в помещении вентиляционных шахт, сквозняков другие внешние и внутренние факторы. Все это должно учитываться и фиксироваться при производстве осмотра, поскольку правильное описание сопутствующих признаков взрыва, может способствовать выдвигению наиболее рациональных версий, определению направления расследования, изобличению лиц, готовивших и совершивших террористический акт.

Следует обратить внимание еще на одну особенность объемного взрыва. Нередко для получения максимального эффекта, террористы наряду с самим взрывным устройством нередко используют различные емкости с легко воспламеняющимися жидкостями и баллоны с газом, это приводит к дополнительным разрушениям и возникновению обособленных следов преступления, которые желательно выявить в ходе осмотра. Поэтому следует подробно описывать все имеющиеся повреждения от взрыва, выявлять наличие различных осколков, характерных для емкостей и баллонов, вентиля, куски шлангов или трубок, через которые мог подаваться газ или горючая смесь, и другие материалы, указывающие на использование дополнительных средств, наряду с самим взрывным устройством. Все обнаруженные при осмотре следы, должны быть подробно описаны с указанием места обнаружения, предметы и вещества, изъяты, упакованы и зафиксированы в протоколе следственного действия, целесообразно в ходе осмотра применение технических средств фиксации и участие специалиста.

По факту самого взрыва и по всем обнаруженным при осмотре предметам и веществам назначается экспертное исследование. Материалы, изложенные в протоколе осмотра, используются экспертом для дачи заключения. Поэтому от полноты и содержания описательной части протокола осмотра, во многом зависит объективность и достоверность заключения эксперта. Особенности применяемых экспертных методик описаны в специальной литературе [10], и не являются предметом данной статьи.

Таким образом, мы остановились лишь на наиболее общих признаках, характерных для террористического акта, совершенного путем объемного взрыва, которые могут быть выявлены в ходе производства осмотра. От того насколько профессионально будут отражены в протоколе осмотра вышеназванные признаки зависит дальнейший ход и направление расследования, его результативность и достижение цели установления и изобличения лиц, организовавших и совершивших террористический акт посредством применения устройства объемного взрыва.

Список использованной литературы:

1. Ханов Т.А., Садвакасова А.Т. Состояние мер противодействия правонарушениям террористической и экстремистской направленности в Республике Казахстан // Актуальные проблемы современности. 2017. № 4 (18). С. 17-25.
2. Капица В. С. Расследование преступлений против жизни и здоровья, совершенных по мотиву национальной, расовой, религиозной ненависти или вражды: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Краснодар, 2009. 25 с.
3. Волчецкая Т.С. Криминалистическая ситуалогия: Монография / Под ред. проф. Н.П. Яблокова. Калининград, 1997. С. 140.
4. Садвакасова А.Т., Ханов Т.А. Ситуации первоначального этапа досудебного производства: Казахстанский опыт // Ситуационный подход в юридической науке и практике: современные возможности и перспективы развития. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 15-летию научной школы криминалистической ситуалогии БФУ им. И. Канта. 2017. С. 90-95.
5. Ольдеева Д.А., Цебекова Г.В., Надвидов В.О., Ольцонов М.Г. Особенности производства осмотра места на первоначальном этапе расследования террористического акта // Евразийский юридический журнал. 2017. № 11 (114). С. 284-286.
6. Ешенгалиев А.Т. Особенности производства осмотра места происшествия при расследовании преступлений террористической направленности // Вестник Карагандинской академии Министерства внутренних дел Республики Казахстан им. Баримбека Бейсенова. 2014. № 3. С. 30-33.
7. Евстратова Ю.А. Тактические особенности проведения отдельных следственных действий при расследовании преступлений террористической направленности // Вестник СанктПетербургского военного института войск национальной гвардии. 2021. № 2 (15). С. 109-113.
8. Гончарова Т.А. Первоначальный этап расследования терроризма: Дис. ... канд. юрид. наук. М., 2006. 199 с.
9. Руденок В. П., Селезнёв С. А., Дмитриева Н. В. Взрывные устройства: понятие, виды, проблемы и способы обезвреживания // Актуальные исследования. 2021. №11 (38). С. 6-9.
10. Набиев Ш.Ш., Палкина Л.А. Современные технологии обнаружения и идентификации взрывчатых веществ и взрывных устройств // Химическая физика. 2017. Т. 36. № 10. С. 3-54.

ТҮЙІНДЕМЕ /RESUME

**Ханов Талғат Ахматзиұлы
Нұрғалиев Бақыт Молдатяұлы
Рахимгулова Маншук Булатовна**
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.
**КӨЛЕМДІ ЖАРЫЛЫСПЕН ЖАСАЛҒАН ЛАҢКЕСТІК ӘРЕКЕТТЕР ТУРАЛЫ ІСТЕРДІ
ТЕКСЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақалада жарылыс жасау арқылы лаңкестік әрекеттер жасаумен байланысты жағдайлар қарастырылған. Жарылыс нәтижесінде қылмыстың айғақтары, ізі жойылып, лаңкестік әрекетті жасаушылардың өздері және ықтимал куәгерлер өлетіндіктен, тергеу әрекетін бастапқы кезеңінде тексеру жүргізудің маңыздылығы дәлелденді. Осы бағытта жеткілікті әзірлемелердің болмауына байланысты мақалада лаңкестік шабуылдарда террористер жиі қолданатын көлемді жарылыстың негізгі сипаттамалық белгілері келтірілген. Террорлық акт болған жерді тексерудің тиімділігін арттыру үшін дәлелді сот-медициналық ұсынымдар тұжырымдалады.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру келісімшарты (IRN жобасы AP08856905) аясында дайындалған.

Тірек сөздер: терроризм, террористік акт, тергеу әрекеті, тексеру, жарылғыш құрылғы, көлемді жарылыс.

**Khanov Talgat Akhmatzievich
Nurgaliev Bakhyt Moldatyevich
Rakhimgulova Manshuk Bulatovna**
Karaganda University of Kazdotallia, Karaganda, Republic of Kazakhstan
**PECULIARITIES OF INSPECTION IN CASES OF TERRORIST ACTS COMMITTED BY
VOLUME EXPLOSION**

The article deals with situations related to the commission of terrorist acts through the production of an explosion. Since the explosion destroys evidence, traces of the crime, the perpetrators themselves and potential eyewitnesses of the terrorist act die, the importance of conducting an investigative action at the initial stage - inspection is substantiated. Due to the lack of sufficient developments in this direction, the article presents the main characteristic features of a volumetric explosion, which is most often used by terrorists in terrorist attacks. Evidence-based forensic recommendations are formulated to improve the efficiency of inspection of the site of a terrorist act.

The article was prepared as part of the implementation of the grant funding agreement by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN project AP08856905).

Key words: terrorism, act of terrorism, investigative action, examination, explosive device, volumetric explosion.

List of used literature:

1. Khanov T.A., Sadvakasova A.T. The state of counteracting the offenses of terrorist and extremist orientation in the Republic of Kazakhstan // Actual problems of our time. 2017. No. 4 (18). S. 17-25.
2. Kapitsa V.S. Investigation of crimes against life and health committed on the motive of national, racial, religious hatred or hostility: author. dis. ... cand. Yurid. sciences. - Krasnodar, 2009. 25 p.
3. Volchetskaya T.S. Forensic situation: Monograph / Ed. Prof. N.P. Yablokova. Kaliningrad, 1997. S. 140.
4. Sadvakasova A.T., Khanov T.A. Situations of the initial stage of pre-trial production: Kazakhstani experience // Situational approach in legal science and practice: modern opportunities and development prospects. Materials of an international scientific and practical conference dedicated to the 15th anniversary of the scientific school of forensic situation by the BFU named after I. Kant. 2017. S. 90-95.
5. Oldeeva D.A., Tsebekova G.V., Obvidov V.O., Oltsonov M.G. Features of the inspection of the place at the initial stage of the investigation of the terrorist act // Eurasian Law Journal. 2017. No. 11 (114). S. 284-286.
6. Eshengaliev A.T. Features of the inspection of the scene in the investigation of terrorist crimes // Bulletin of the Karaganda Academy of the Ministry of the Interior of the Republic of Kazakhstan named after Barimbek Beisenov. 2014. No. 3. P. 30-33.
7. Evstratova Yu.A. Tactical features of individual investigative actions in the investigation of terrorist crimes // Bulletin of the St. Petersburg Military Institute of the National Guard forces. 2021. No. 2 (15). S. 109–113.
8. Goncharova T.A. The initial stage of the investigation of terrorism: dis. ... cand. Yurid. sciences. M., 2006. 199 p.
9. Rudenok V.P., Seleznev S. A., Dmitrieva N.V. Explosive devices: concept, types, problems and methods of neutralization // Actual research. 2021. No. 11 (38). S. 6-9.
10. Nabiev Sh.Sh., Palkina L.A. Modern technologies for detecting and identifying explosives and explosive devices // Chemical Physics. 2017. T. 36. No. 10. P. 3-54.

Фатеев Сергей Александрович

urielbograd@mail.ru

**Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова, Абакан, Республика Хакасия,
Российская Федерация**

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ СТАТУСА ГОСУДАРСТВЕННОГО СЛУЖАЩЕГО В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И США

В статье анализируются различия государственной службы в Российской Федерации и США. Указано, что эти различия имеют как исторические причины формирования государства и государственной службы в целом, так и заканчивая сложной внутренней организацией каждого отдельного государства. Отмечается, что система государственной службы, как в Российской Федерации, так и в США, соответствует Конституции, безоговорочно учитывая защиту прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: Компаративистика, правовой статус, государственная служба, Российская Федерация, США

В настоящее время государственная служба следует тенденциям развития современного общества и определяет стандарты, которым должен соответствовать гражданин, решивший связать свою жизнь со служением интересам государства и гражданского общества. Данная государственная система соответствует Основному закону, как в Российской Федерации, так и в США, безоговорочно учитывая защиту прав и свобод человека и гражданина.[1]

В Российской Федерации государственная служба не закреплена конституционно, но она находит свое отражение в специальных нормативно-правовых актах, равным счетом, как и в США. Так, в Российской Федерации за регулирование государственной службы отвечает Федеральный закон № 58 от 27 мая 2003 г. «О системе государственной службы в Российской Федерации», а также Федеральный закон № 79 от 27 июля 2004 г. «О государственной гражданской службе в Российской Федерации».[2] В США данная отрасль регулируется Законом о государственной службе в Соединенных Штатах, включающий в себя свод множества законов.

Система государственной службы Российской Федерации подразделяется на федеральную государственную гражданскую службу и государственную гражданскую службу субъектов федерации (в США – штаты).[3]

Также стоит отметить, что существует этический кодекс государственного служащего, который в обеих странах представлен в общих чертах одинаково. В США «Кодекс этики правительственной службы» появился в 1958 г. в форме резолюции Конгресса, который указывал на основные принципы работы и выполнения задач государственного служащего. [4] В Российской Федерации имеет место быть «Типовой кодекс этики и служебного поведения государственных служащих и муниципальных служащих», который представлен в более емком объеме, по сравнению с кодексом этики США. В нем раскрываются прямые обязанности государственных служащих, а также их правила и принципы исполнения.

В США понятие «государственный служащий» может распространяться не только на лиц, которые поступили на гражданскую или военную службу. Работники образования, например, преподаватели высших учебных заведений, или медицинский персонал в США будут считаться государственными служащими, в том время как в Российской Федерации данное понятие не распространяется на вышеперечисленные слои работников, но законодатель дает такое определение, как «профессиональная деятельность по обеспечению исполнения полномочий государственных органов».

Различия также прослеживаются в наличии тех или иных должностей, которые могут замещать граждане, поступившие на государственную службу. Так, в Российской Федерации законодатель на основании ст. 9 Федерального закона «О государственной гражданской службе в Российской Федерации» определил следующие должности:

1. Руководители;
2. Помощники (советники);
3. Специалисты;
4. Обеспечивающие специалисты.

Законодательство США определяет следующие группы должностей, занимаемых государственными служащими:

1. Руководители министерств и ведомств, назначаемые президентом США.
2. Высшие государственные служащие:
  - а) служба высших руководителей;
  - б) дипломатическая служба;
  - в) другие государственные органы.
3. Государственные служащие:
  - а) категории 1-12;
  - б) категории 13-15.

Таким образом, стоит отметить, что различия государственной службы в Российской Федерации и США имеются по ряду причин, начиная с исторического становления государства и государственной службы в целом, заканчивая сложной внутренней организацией каждого отдельно взятого государства.

Список использованной литературы:

1. Конституция Российской Федерации от 12 дек. 1993 г.: принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020) [Электронный ресурс] // URL. : <http://www.constitution.ru/> (дата обращения: 12.09.2022).
2. Федеральный закон от 27 июля 2004 № 79-ФЗ (ред. от 01.05.2019) «О государственной гражданской службе Российской Федерации» // СЗ РФ. 2004. № 31. Ст. 3215.
3. Апон М. Е. Государственная служба в зарубежных странах: учебное пособие / М. Е. Апон. Санкт-Петербург: НОИР, 2016. 73 с.
4. Особенности государственно-правового устройства стран Западной Европы и Америки на примере Великобритании, Франции и США. // Вестник НДИ. — № 3. — 2013.- С. 22–28

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Фатеев Сергей Александрович

**Н.Ф. Катанов атындағы Хакас мемлекеттік университеті, Абакан, Хакасия Республикасы,
Ресей Федерациясы**

РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫ МЕН АҚШ-ТАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІНІҢ МӘРТЕБЕСІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Мақалада Ресей Федерациясы мен АҚШ-тағы мемлекеттік қызметтегі айырмашылықтар талданады. Бұл айырмашылықтардың мемлекет пен жалпы мемлекеттік қызметтің қалыптасуының тарихи себептері де бар, сонымен қатар әрбір жеке мемлекеттің күрделі ішкі ұйымдасуымен аяқталатыны көрсетілген.

Тірек сөздер: салыстырмалы зерттеулер, мемлекеттік мәртебе, мемлекеттік қызмет, Ресей Федерациясы, АҚШ.

Fateev Sergey Alexandrovich

Katanov State University of Khakassia, Abakan, Republic of Khakassia, Russian Federation COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE STATUS OF A CIVIL SERVANT IN THE RUSSIAN FEDERATION AND THE USA

The article analyzes the differences in public service in the Russian Federation and the United States. It is indicated that these differences have both historical reasons for the formation of the state and the civil service as a whole, and ending with the complex internal organization of each individual state. It is noted that the system of public service, both in the Russian Federation and in the United States, complies with the Constitution, unconditionally taking into account the protection of the rights and freedoms of man and citizen.

Keywords: comparative studies, state status, public service, Russian Federation, USA

List of used literature:

1. The Constitution of the Russian Federation of 12 December. 1993: adopted by the nationwide vote on 12/12/1993 with changes approved during the nationwide vote on 07/01/2020) [Electronic resource] // URL. : <http://www.constitution.ru/> (date of access: 09/12/2022).
2. Federal Law of July 27, 2004 No. 79-FZ (as amended on May 1, 2019) “On the State Civil Service of the Russian Federation” // SZ RF. 2004. No. 31. Art. 3215.
3. Apon M. E. Public service in foreign countries: textbook / M. E. Apon. St. Petersburg: NOIR, 2016. 73 p.
4. Features of the state-legal structure of the countries of Western Europe and America on the example of Great Britain, France and the USA. // Vestnik NDI. - No. 3. - 2013.- P. 22–28.

Шакирова Алтынай Боранқұлқызы

altunay.shakirova@mail.ru

Полева Ирина Анатолевна

irinka101101@mail.ru

Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ МЕН ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада білім беру жүйесінің даму үрдістері және қазіргі білім беру ортасындағы адам құқықтарын жетілдіру мәселелері қарастырылған. Зерттеудің жалпы және арнайы әдістерін қолдана отырып, теориялық және эмпирикалық материалдарды талдау және жалпылау жүзеге асырылады. Зерттеу нәтижесі білім беру ортасында жеке тұлға құқықтарының даму үрдістерін анықтау және білім беру саласындағы заңнаманы одан әрі жетілдіру перспективалары болып табылады. Білім беру саласындағы адам құқықтары оқыту мен тәрбиелеудің кез келген нысандарына байланысты қоғамдық қатынастарды реттейді және адам құқықтарының құқықтық тетіктерін қалыптастырады.

Тірек сөздер: білім, білім беру жүйесі, білім беру жүйесінің даму үрдістері, адам құқықтары, әлеуметтік тапсырыс, білім беру ортасы, білім беру жүйесінің әлеуеті, әлеуметтік құндылық.

Білім беру жүйесінің дамуы үш негізгі фактормен анықталады: әлеуметтік тапсырыс, білім беру ортасы және білім беру жүйесінің әлеуеті. Әлеуметтік тапсырыс объектісі білім беру жүйесінің функциялары болып табылады, олардың идеялары білім берудің қол жетімділігі, сапасы мен тиімділігінің сипаттамаларында көрсетілген. Мемлекет, кәсіптік білім беру мекемелері, оқушылардың отбасылары, жұмыс берушілердің өкілдері, ғылыми қоғамдастық, мәдениет мекемелері, діни конфессиялар, этностық топтардың өкілдері жалпы білім беру жүйесінің әлеуметтік тапсырыс субъектілері болып табылады.

Әлеуметтік тапсырыс құрылымында үш компонентті бөлуге болады:

- білім беру арқылы қоғамды дамытудың қандай да бір өзекті мәселелерін шешу қажеттілігі;
- мемлекеттік тапсырыс негізінде білім беру қызметінің белгілі бір нәтижелеріне қол жеткізу;
- жекелеген әлеуметтік институттар (жоғары мектеп, отбасы және т.б.) тарапынан жалпы білім беру жүйесіне сұрау салулар арқылы.

Бұл компоненттер ішкі қарама-қайшылықта, күтілетін нәтижелердің шынайылығының әртүрлі дәрежесінде және тапсырыс берудің әртүрлі тәсілдерінде ерекшеленуі мүмкін. Біздің мемлекетімізде ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басында әлеуметтік тапсырыс мазмұнында жалпы білім беру жүйесінде өзгерістер орын алып, олар жалпы білім берудің қол жетімділігіне, сапасына және тиімділігіне бағытталды.

Қазіргі уақытта қазақстандық білім беру жүйесіндегі дағдарысқа назар аударуға мәжбүр ететін бірқатар факторлар бар. Олар білім беру жүйесін дамытудағы көптеген теріс үрдістер ретінде әрекет ете отырып, елдің болашағына елеулі түрде әсер етуі мүмкін. Қазақстан алдында тұрған стратегиялық міндеттерді шешу жастардың білім алуы мен кәсіби даярлығына, оның адамгершілік және саяси мұраттарына, әлеуметтік құндылықтарына, жалпы мәдениет деңгейіне тікелей байланысты қарастырылғанымен де білім беру жүйесінде әліде болса өз шешімі табылмаған мәселелер өте көп. Еліміздегі осындай мәселелердің бірі жоғарғы оқу орындарының сандық және сапалық көрсеткіштері. Қазіргі кезде елімізде жоғары оқу орындарының сандық көрсеткіштері Қазақстанды жоғары білім деңгейі дамыған елдерге жатқызуға мүмкіндік береді. Бірақ бұл мәселені екінші жағынан қарастырсақ, әлемнің көптеген жетекші елдері біздің жоғары оқу орындарымыздың дипломдарын мойындамайды және шетелде жұмыс істеу үшін отандық мамандар Батыс университеттерінде диссертация қорғауды талап етеді, бұл қазақстандық жоғары оқу орындарын білім беру қызметтерінің әлемдік нарығында бәсекеге қабілетсіз деп сипаттауға мүмкіндік береді. Сондықтанда қазіргі кезде білім беру үрдістерінің даму бағыттарын қалыптастыруда басым түрде сандық емес сапалық сипатына мән берілу маңызды болмақ.

Қазақстан дамуының қазіргі кезеңіндегі білімнің рөлі оның демократиялық және құқықтық мемлекетке, нарықтық экономикаға көшу міндеттерімен, елдің экономикалық және қоғамдық дамудың әлемдік үрдістерінен айтарлықтай деңгейде артта қалуын еңсеру қажеттілігімен айқындалады. Қазіргі уақытта білім берудің экономика мен қоғамның жаңа сапасын қалыптастырудың маңызды факторы ретіндегі маңызы адами капитал әсерінің өсуімен бірге артып келеді. Мемлекет те, қоғам да Қазақстанның білім беру жүйесі қоғамның кең қолдауы жағдайында дамыған елдердің білім беру жүйелерімен бәсекеге қабілетті екенін жақсы түсінеді және жауапты, белсенді мемлекеттік білім беру саясаты бұл үшін қажетті ресурстарды бөліп, білім беруді терең және жан-жақты жаңғырту және оларды тиімді пайдалану тетіктерін құру қажет.

Білім беру жүйесі-негізгі әлеуметтік институттардың бірі, жеке тұлғаны қалыптастырудың маңызды саласы, жас ұрпақты тәрбиелеу, оларды тәуелсіз өмір мен кәсіби қызметке дайындау, сондай-ақ жеке білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру мүддесінде әрекет ететін білім беру мекемелері мен оларды басқару органдарының тарихи қалыптасқан жалпыұлттық жүйесі. Ол мектепке дейінгі тәрбие беру мекемелерін, жалпы білім беретін, кәсіптік (бастауыш, орта және жоғары) оқу орындарын, қызметкерлерді даярлаудың, қайта даярлаудың және олардың біліктілігін арттырудың әртүрлі нысандарын, мектептен тыс және мәдени-білім беру мекемелерін қамтиды [1]. Қазіргі қоғам қабылданған шешімдер үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға, өз таңдауы салдарының нәтижелерін болжауға қабілетті құзыретті, білімді, адамгершілік жағынан дамыған, бастамашыл тұлғаларға мұқтаж. Ғылыми-техникалық прогрестің дамуына, ақпараттық ресурстарға қолжетімділікті жеңілдетуге байланысты білім беру жүйесін жаңғырту қажеттілігі туындауда.

Білім беру үлкен әлеуметтік мәнге ие және біртіндеп мемлекеттің ішкі мүдделерін қанағаттандыру саласынан халықаралық деңгейге шығады. Білім алу құқығы халықаралық келісімдер дәрежесінде бекітілген және халықаралық құқықпен танылған негізгі адам құқықтарының бірі болып табылады. Алайда, құқықтың жүзеге асырылуы тетігінсіз өміршең бола алмайды. Осы тұрғыда орыс ғалымы С.В.Черниченко былай дейді: «Әлеуметтік құндылық және құқықтық нормалардың тиімділігі, оның ішінде халықаралық құқықтық нормалардың тиімділігі оларды жүзеге асыру үрдісінде ғана көрініс табады. Нақ осы үрдіс құқықтың жүзеге асырылуы бола отырып, оны өміршең етеді» [2,49].

Білім беру ортасындағы адам құқықтарын жетілдіру мәселелерін талдауда ең бірінші кезекте беру ортасының түсінігін ажыратып алу қажеттілігі туындайды. «Білім» терминін адамның мәдени келбетін қалыптастыру процесі ретінде, арнайы институт ретінде (білім беру жүйесі) бірнеше мағанада қарастыруға болады. В.А. Ясвиннің айтуы бойынша білім берудің мәні «адамның рухани келбетін қалыптастырудың, оның қоғам мәдениетін игеру негізінде әр түрлі қызмет салаларында жеке және әлеуметтік маңызды мәселелерді дербес шешу қабілетін дамытудың ерекше ұйымдастырылған процесі» деп түсіндіреді. Ал, білім беру ортасы (В.А. Ясвин бойынша) - әлеуметтік негізделген үлгі бойынша жеке тұлғаға арнайы ұйымдастырылған мақсатты қалыптастыру процесі [3, 25].

Әрбір мемлекеттің даму көрсеткішінде, ол мемлекеттің халыққа сапалы білім беру деңгейі ерекше орын алатыны белгілі. Білім беру деңгейін жетілдіру бұл нақты бір уақытта ғана емес үнемі жүргізіліп отырылатын үрдістердің бірі. Сондықтанда мемлекет халыққа сапалы білім беру деңгейін қалыптастыруда да үнемі оны дамытудың тиімді жолдары мен шарттарын өзгертіп отыруы қажет. Бірақ көптеген ойшылдардың көзқарасы бойынша мұндай жиі өзгерістер енгізу көп жағдайда тиімділікті жолғалтуға әкелуі мүмкін [4, 24]. Сондықтанда әсіресе білім беру ортасындағы өзгерістерді енгізбестен бұрын олардың күтілетін нәтиженің нақты айқындалуын ажыратып алуымыз қажет.

Тәуелсіздік алған осы жылдар ішінде егемен еліміздің, қоғамымыздың әлеуметтік-саяси және басқа да салаларында түбегейлі өзгерістер болып жатыр. Соның бірі-білім беру саласы. Қай кезеңде болмасын жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру қоғам алдындағы ең маңызды, жауапты, іс болып қала береді. Сондықтан мемлекетіміздің даму, жаңару жолындағы жаңалықтары мен түрлі өзгерістері еліміздің білім беру саласына да өз әсерін тигізуде. Бүкіл әлемдік білім беру кеңістігіне ұмтылыстар, қоғам дамуындағы қалыптасып отырған жаңа жағдайлар, тыңнан туындаған мәселелер, өзгеріп жатқан өмірге бейімделу қажеттігін туындатып отыр.

Азаматтық қоғам институттарын жан-жақты дамыту, мемлекет пен қоғам қатынастарын үйлестіру бағытының арқасында мемлекеттік және қоғамдық институттардың неғұрлым белсенді өзара іс-қимылына конституциялық тыйым салулар мен шектеулер алып тасталды. Елдің ішкі

жағдайлары мен қажеттіліктеріне іс жүзінде толық жауап беретін білім беру жүйесі де қазіргі кезде өз алдына жеке даму бағытына ие болды [5, 27].

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясат азаматтардың білім алу құқығын іске асыруды қамтамасыз етуге бағытталғаны сөзсіз, бірақ бұл салада осы құқықты толық іске асыру мүмкіндігіне теріс әсер ететін және тежейтін кейбір мәселелердің бар екендігін жоққа шығара алмаймыз. Мәселен, педагог кадрларды даярлау сапасының төмендігі, ал соның салдарынан - біліктілігі жоғары педагог кадрлардың тапшылығы және білім беруді қаржыландырудың жеткіліксіздігі сияқты бір қатар мәселелерді қарастыруға болады.

Европалық Экономикалық бірлесу және даму ұйымының (ОЭСР) дамыған елдерде жүргізген зерттеулеріне үнілсек, олардың тұжырымдарында білімділікпен қатар, алған білімді өз бетімен пайдалана алатын, оны қажетіне қарай одан әрі дамыта білетін функционалдық сауаттылықтың қажеттігі алға қойылған. Білім алушының білім, білік, дағдыларымен қатар, құзыреттілік сапаларының болуын қажет ететін тенденциялар қазіргі заманның «білім алу заманына» айналып келе жатқанын көрсетеді. «Білім беруден – білім алуға», «оқытудан – оқуға» көшу парадигмасы білім беру ресурстарын қайта қарау талаптарын қойып отыр. Соған орай, функционалдық сауаттылықты дамыту төмендегі іс-әрекеттерді тиімді ұйымдастыруды қажет етеді, олар: білім стандарттарын жаңарту және оны әр оқушыға тиісті дәрежеде меңгерту; оқыту процесіне жаңа әдістер мен технологиялар енгізу, білім беру ұйымдарын коммуникативтік – ақпараттық ресурстармен қамтамасыз ету.

Ал енді білім берудің қаржылық қамсыздандырылу тетігіне қатысты қарастыратын болсақ, ол білім беру мекемелерінің білім беру үдерісін қамтамасыз ететін қаржыландыруға қатысушылар арасында шарттардың жасалуы мен қатынастың қалыптасуын сипаттайды. Осындай анықтаманы басшылыққа ала отырып, қаржыландыру тетігін білім беру мекемелеріндегі оқу үдерісін қаржылық ресурстармен қамтамасыз етуді ұйымдастыру субъектілері, құрылымы, қағидалары, процедуралары ретінде қарастыруға болады. Бұл тұжырым білім берудің қаржылық қамсыздандырылу тетігінің біршама шектеулі анықтамасын береді, себебі мұның мазмұнында білім беру жүйесінің басты объектісі ретінде жоғары оқу орындары қарастырылмайды. Сондай-ақ, азаматтардың мүдделерін ескере отырып, құқық нормаларының тиімділігі мен ұтымдылығын қамтамасыз ету үшін, білім беру саласында қабылданатын нормативтік-құқықтық актілерді халықаралық стандарттарға сәйкестендіру мәселесін шешу де маңызды болмақ. Білім беру ортасындағы адам құқықтарын қамтамасыз етуде осы мәселелерді кешенді және сапалы шешу, білім беру саласындағы құқықтар мен бостандықтарды қорғаудың тетіктерін іздеу және енгізу азаматтық қоғамды дамытуға ғана емес, халықаралық қоғамдастықтың мүшесі ретінде елдің бәсекеге қабілетті дамуына мүмкіндік береді.

Білім беру ортасындағы адам құқықтарын қамтамасыз ету мүмкіндігі экономикалық және ғылыми-техникалық прогреске қол жеткізудің шарты мен кепілі болып табылады. Білім алу құқығы қоғамдық қатынастардың саяси-құқықтық сипаттамасы бола отырып, шын мәнінде ортақ игілікке айналуы қажет. Азаматтың білім алу құқығы жеке адамның құқықтары мен бостандықтарының бүкіл жүйесінің шешуші теориялық және эмпирикалық элементі болып табылатындығын және білім алу үшін тиімді тетіктер мен тиісті жағдайлар жасау арқылы қамтамасыз етілетінін түсіну керек.

Қорытындылай келе, Қазақстанда азаматтардың білім беру жүйесінің даму үрдістері мен қазіргі білім беру ортасындағы адам құқықтарын жетілдіру мәселелерін мемлекеттік реттеу және оны тиімді ресурстық қамтамасыз ету тұрғысынан кешенді шешуді талап етеді деп санаймыз. Сонымен қатар, қазіргі білім беру жүйесінің даму үрдістері әмбебаптандыру (тиісті қайта даярлау кезінде біліктілігі мен қызметінің бейіндік бағытын өзгерте алатын әмбебап білімі, дағдылары бар маман даярлау), компьютерлендіру (білім беру процесінде заманауи компьютерлік және ақпараттық технологияларды қолдану) және ашықтық (білім беру мақсаттарын тек мемлекеттік қажеттілікпен ғана емес, сонымен бірге қоғамның өзгертін қажеттіліктерімен де анықтау) үрдістеріне басаназар аударып, білім алу ортасындағы қажетті жағдайлардың жасалуын қамтамасыз ету еліміздің білім беру жүйесінде жинақталған мәселелерді кешенді түрде шешуге әсер ете алады деген сенімдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ягофаров Д.А. Образовательное нормотворчество и образовательные правоотношения в механизме правового регулирования в сфере образования (теоретико-правовой аспект) // Право и образование. – 2006. – № 4. – С. 123.
2. Черниченко С.В. Теория международного права. В 2-х томах. Том1: Современные теоретические проблемы. М.: Издательство «НИМИ», 1999. – 245 с.

3. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. — М.: Смысл, 2001. - 365 с.
4. Васильева Н.В. «Образование сегодня и завтра: пути преодоления кризиса». М.: «Экономика», 2011. – 258с.
5. Сапаргалиев Г.С. «Конституционное право РК», Алматы: «Юридическая литература», 2006. – 496 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Шакирова Алтынай Боранкүлқызы

altunay.shakirova@mail.ru

Полева Ирина Анатольевна

irinka101101@mail.ru

**Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан
ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ**

В статье раскрываются тенденции развития системы образования и проблемы совершенствования прав человека в современной образовательной среде. При помощи общих и специальных методов исследования, осуществляется анализ и обобщение теоретического и эмпирического материала. Результатом исследования является выявление тенденций развития прав личности в образовательной среде и перспективы дальнейшего совершенствования законодательства в сфере образования. Права человека в сфере образования регулируют общественные отношения, связанные с любыми формами обучения и воспитания и формируют правовые механизмы прав человека.

Ключевые слова: образование, система образования, тенденции развития системы образования, права человека, социальный заказ, образовательная среда, потенциал системы образования, социальная ценность.

Shakirova Altynai Borankulovna

Poleva Irina Anatolevna

**Karaganda University. EA Buketova, Karaganda, Republic of Kazakhstan Kazakhstan
TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATION SYSTEM AND THE PROBLEM OF
IMPROVING HUMAN RIGHTS IN THE MODERN EDUCATIONAL ENVIRONMENT**

The article reveals the trends in the development of the education system and the problems of improving human rights in the modern educational environment. With the help of general and special research methods, the analysis and generalization of theoretical and empirical material is carried out. The result of the study is to identify trends in the development of individual rights in the educational environment and the prospects for further improvement of legislation in the field of education. Human rights in the field of education regulate social relations associated with any form of education and upbringing and form the legal mechanisms of human rights.

Keywords: education, education system, trends in the development of the education system, human rights, social order, educational environment, potential of the education system, social value.

List of used literature:

1. Yagofarov D.A. Educational rule-making and educational legal relations in the mechanism of legal regulation in the field of education (theoretical and legal aspect) // Law and Education. - 2006. - No. 4. - P. 123.
2. Chernichenko S.V. Theory of international law. In 2 volumes. Tom1: Modern theoretical problems. М.: Publishing house "NIMA", 1999. - 245 p.
3. Yasvin V.A. Educational environment: from modeling to design. - М.: Meaning, 2001. - 365 p.
4. Vasilieva N.V. "Education today and tomorrow: ways to overcome the crisis." М.: "Economics" ", 2011. - 258s.
5. Sapargaliev G.S. "Constitutional law of the Republic of Kazakhstan", Алматы: "Legal literature", 2006. - 496s.

АВТОР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абдикеев Марат Нурыевич, заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Баширов Александр Витальевич, техника ғылымдарының кандидаты, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Воротина Наталья Викторовна, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, аға ғылыми қызметкер, мемлекеттік басқару және мемлекеттік басқару, Мемлекеттік және құқық институтының әкімшілік құқығы бөлімі В.М. Украина Ұлттық ғылым академиясы, Киев, Украина;

Иманбеков Мирлан Мейрамбекович, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Исаева Наталья Карловна, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, аға ғылыми қызметкер, мемлекеттік басқару және мемлекеттік басқару, Мемлекеттік және құқық институтының әкімшілік құқығы бөлімі В.М. Украина Ұлттық ғылым академиясы, Киев, Украина;

Қабжанов Ақылбек Тайбулатович, құқықтық және қаржылық пәндер кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдарының кандидаты, профессор, «Bolashaq» академиясы», Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Коваль Олег Михайлович, мемлекеттік департаменттің ғылым кандидаты, Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы, Киев, Украина;

Нұрғалиев Бақыт Молдатяұлы, заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің Экономикалық-құқықтық зерттеулер ғылыми-зерттеу институтының бас ғылыми қызметкері, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Проданик Василий Михайлович, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты "Персоналды басқару өңіраралық академиясы" жоғары оқу орны, Киев, Украина;

Полева Ирина Анатолевна, аға оқытушы, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Рахимгулова Маншук Булатовна, PhD докторы, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің жалпы құқықтық және арнайы пәндер кафедрасының меңгерушісі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сейтхожин Булат Умержанович, Қазақстан Республикасы, Қарағанды, Қазтұтынуодағы Қарағанды қаласының экономикалық-құқықтық зерттеулер институтының аға ғылыми қызметкері, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сарсембаев Болат Шайменович, Қазақстан Республикасы, Қарағанды, Қазтұтынуодағы Қарағанды қаласының экономикалық-құқықтық зерттеулер институтының аға ғылыми қызметкері, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сағалаков Эдуард Алексеевич, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Н.Ф. Катанов атындағы Хакас мемлекеттік университеті, Абакан, Хакасия Республикасы, Ресей Федерациясы;

Семин Илья Вадимович, Ресей ИМ Алтай өлкесі бойынша Бас тергеу басқармасының ерекше маңызды істер бойынша тергеушісі; «Ресей Ішкі істер министрлігінің Барнаул заң институты» ФМЖОО, Барнаул, Алтай өлкесі, Ресей Федерациясы

Туганбаева Салтанат Турсынхановна, «Bolashaq» академиясының құқықтық және қаржылық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі, «Bolashaq» академиясы», Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Турлаев Андрей Викторович, заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Турлаев Станислав Андреевич, Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің магистратурасының I курс студенті, Санкт-Петербург, Ресей Федерациясы;

Ханов Талғат Ахматзиұлы, заң ғылымдарының докторы, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Фатеев Сергей Александрович, Н.Ф. Катанов атындағы Хакас мемлекеттік университетінің мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының магистранты, Абакан, Хакасия Республикасы, Ресей Федерациясы;

Шинкарев Андрей Николаевич, Украина Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару ұлттық академиясының мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, Киев, Украина;

Шакирова Алтынай Боранқұлқызы, докторант, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абдикеев Марат Нурыевич, кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Баширов Александр Витальевич, кандидат технических наук, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

Воротина Наталья Викторовна, кандидат юридических наук, доцент, старший научный сотрудник отдела проблем государственного управления и административного права Института государства и права им. В.М. Корецкого Национальной академии наук Украины, Киев, Украина;

Иманбеков Мирлан Мейрамбекович, кандидат философских наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Исаева Наталья Карловна, кандидат юридических наук, доцент, старший научный сотрудник отдела проблем государственного управления и административного права Института государства и права им. В.М. Корецкого Национальной академии наук Украины, Киев, Украина;

Кабжанов Акылбек Тайбулатович, заведующий кафедрой правовых и финансовых дисциплин Академии «Bolashaq» кандидат юридических наук, профессор, Караганда, Республика Казахстан;

Коваль Олег Михайлович, кандидат наук государственного управления Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина;

Нурғалиев Бахыт Молдағьяевич, доктор юридических наук, профессор, главный научный сотрудник научно-исследовательского института экономических и правовых исследований Карагандинского университета Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан;

Проданик Василий Михайлович, кандидат наук государственного управления Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом», Киев, Украина;

Полева Ирина Анатольевна, старший преподаватель Карагандинского университета им. Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Рахимгулова Маншук Булатовна, доктор PhD, заведующая кафедрой общеправовых и специальных дисциплин Карагандинского университета Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан;

Сейтхожин Булат Умержанович, кандидат юридических наук, старший научный сотрудник НИИ экономических и правовых исследований, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

Сарсембаев Болат Шайменович, старший научный сотрудник НИИ экономических и правовых исследований, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

Сагалаков Эдуард Алексеевич, доцент, кандидат исторических наук, доцент кафедры государственно-правовых дисциплин, Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова, Абакан, Республика Хакасия, Российская Федерация;

Семи́н Илья́ Вадимович, следователь по особо важным делам СЧ ГСУ ГУ МВД России по Алтайскому краю, ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт МВД России», г. Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация/Российская Федерация;

Туганбаева Салтанат Турсынхановна, старший преподаватель кафедры правовых и финансовых дисциплин академии «Bolashaq» магистр юридических наук, Караганда, Республика Казахстан;

Турлаев Андрей Викторович, кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Турлаев Станислав Андреевич, студент 1 курса магистратуры Санкт-Петербургского государственного университета, Санкт-Петербург, Российская Федерация;

Ханов Талгат Ахматзиевич, доктор юридических наук, профессор, Директор НИИ экономических и правовых исследований Карагандинского университета Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан;

Фатеев Сергей Александрович, магистрант кафедры государственно-правовых дисциплин, Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова, Абакан, Республика Хакасия, Российская Федерация;

Шинкарев Андрей Николаевич, кандидат наук государственного управления Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина;

Шакирова Алтынай Боранқұлқызы, докторант Карагандинского университета им. Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Abdikeev Marat, Candidate of Law, Associate Professor, Karaganda University named after E.A. Buketov Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Bashirov Alexander Vitalyevich, Candidate of Technical Sciences, Karaganda Economic University Kazdotretsyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Vorotina Natalya Viktorovna, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Senior Researcher, Department of Problems of Public Administration and Administrative Law of the Institute of State and Law named after V.M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Imanbekov Mirlan, Candidate of Philosophy, Associate Professor, Karaganda University named after E.A. Buketov Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Nataliia Isaeva, Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Senior Researcher Department of Problems of Public Administration and Administrative Law V.M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine;

Kabzhanov Akylbek Taibulatovich, Head of the Department of Legal and Financial Disciplines of the Bolashaq Academy, Candidate of Law, Professor; Candidate of Law, Professor, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Koval Oleg Mikhailovich, Candidate of Sciences of the State Department National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine;

Nurgaliev Bakhyt Moldatyaevich, Doctor of Law, Professor, Chief Researcher of the Research Institute of Economic and Legal Research, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Prodanik Vasily Mikhailovich, Candidate of Sciences in Public Administration Higher Educational Institution "Interregional Academy of Personnel Management", Kyiv, Ukraine;

Poleva Irina Anatolevna, Sarlinic Premodavas University of Karaganda University. EA Buketova, Karaganda, Republic of Kazakhstan Kazakhstan;

Rakhingulova Manshuk Bulatovna, Doctor PhD, Head of the Department of General Legal and Special Disciplines of the Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Seitkhozhin Bulat Umerzhanovich, Senior Researcher at the Research Institute of Economic and Legal Studies, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sarsembayev Bolat Shaimenovich, Senior Researcher at the Research Institute of Economic and Legal Studies, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sagalakov Eduard Alekseevich, Associate Professor of the Department "State-Legal Subjects", Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Khakass State University. Katanova N.F., Abakan, Republic of Khakassia, Russian Federation;

Semin Ilya Vadimovich, Investigator for Particularly Important Cases of the Central Investigative Directorate of the Main Directorate of the Ministry of Internal Affairs of Russia for the Altai Territory; FGKOU VO "Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation", Barnaul, Altai Territory, Russian Federation;

Tuganbayeva Saltanat, Senior Lecturer, Department of Legal Disciplines, Bolashaq Academy, Master of Laws, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Turlayev Andrey, Candidate of Law, Associate Professor, Karaganda University named after E.A. Buketov Karaganda city, Republic of Kazakhstan;

Turlayev Stanislav, 1st year master's student St Petersburg University city of St. Petersburg, Russian Federation;

Khanov Talgat Akhmatzievich, Doctor of Law, Professor, Director of the Research Institute of Economic and Legal Studies of the Karaganda University of Kazdotallia, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Fateev Sergey Alexandrovich, Master student of the Department of State and Legal Disciplines, Katanov State University of Khakassia, Abakan, Republic of Khakassia, Russian Federation;

Shinkarev Andrei Nikolaevich, PhD in Public Administration National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Shakirova Altynai Borankulovna, doctoral student of Karaganda University. EA Buketova, Karaganda, Republic of Kazakhstan Kazakhstan,

ӘОК 378.2
ҒТАХР 14.35.07

Арзуманова Раиса Аркадийқызы
Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу қаласы, Ресей,
arzumanowa@mail.ru

Бокижанова Галина Каскарбекқызы
galiyakaz68@gmail.com

Қосманова Арай Бейсенғазықызы
aray_arman2011@mail.ru

Бекбашева Бейбитгуль Бексентқызы
bekbasheva@bk.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі, Қарағанды Қазақстан Республикасы

ЖОО ЖАҒДАЙЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Мақала ЖОО-да оқитын студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру мәселесіне арналған. Авторлар студенттердің ғылыми жоба (СҒК) шеңберіндегі студенттермен ғылыми-зерттеу жұмыстарының ерекшеліктеріне назар аударады. Болашақ мамандардың ғылыми-зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін жұмыстың бағыттары мен нысандарын айқындайды.

Тірек сөздер: модернизация, жоғары кәсіби білім, құзыреттілік тәсіл, ғылыми-зерттеу құзыреті, лингво-кәсіби студенттік ғылыми қоғамы..

Қазіргі уақытта жоғары кәсіптік білім беру жүйесі модернизация жағдайында, оның қажеттілігін айқындауда, өйткені жоғары білікті, бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау мәселесі, қазіргі қоғамда болып жатқан терең құрылымдық өзгерістер жағдайында өзекті мәселе болып отыр.

Жоғары кәсіптік білім беруді жаңғырту дәрігерлерді даярлаудың жалпы жүйесіне де әсерін тигізуде. Жоғары медициналық білім беруді реформалаудың түпкі мақсаты – өз елінде де, әлемдік деңгейде де өзін-өзі жүзеге асыруға қабілетті, шығармашылықпен ойлайтын, бәсекеге қабілетті дәрігер дайындау.

Медициналық мамандарды даярлаудың жоғары сапасын қамтамасыз ету үшін құзыреттілікке негізделген тәсіл қажет, онда білім сапасының критерийі игерілген білім мен дағдының көлемі емес, туындаған мәселелерді шешуге шығармашылық көзқарас пен білім алу әдістерін меңгеруге оларды әртүрлі кәсіби және өмірлік жағдайларда қолдануға дайын болулары қажет.

Құзіреттілікке негізделген көзқарас теориясында екі негізгі ұғым қарастырылады: құзырет және құзыреттілік, ал олардың біріншісі ЖКБ ФМББС бекітілген жоғары кәсіби білім беру, мысалы А.В.Хуторскойдың еңбегінде ұсынылған көзқарасқа сәйкес "белгілі бір салада жоғары сапалы өнімді іс-әрекетке қажетті студенттің оқу-тәрбиелік дайындығы" болса, ал екіншісі "адамның өзіне және қызмет тақырыбына жеке көзқарасын қоса алғанда, тиісті құзыретке ие болуымен байланысты"[1]. Бұл қазірдің өзінде қалыптасқан жеке сапа (қасиеттер жиынтығы) және белгілі бір саладағы ең аз тәжірибе [2].

Білім берудің түпкі мақсатын білімнен "құзыреттілікке" ауыстыру ЖОО-да оқу процесін ұйымдастыруды түбегейлі өзгертеді.

Құзіреттілікке негізделген тәсілмен білім беру процесі ғылыми-зерттеу және тәжірибеге бағытталған болады, яғни, өзі ассимиляция тақырыбына айналады. Егер бұрын мемлекеттік стандарттың негізі студенттің оқу процесінде игеруі керек пәндер тізімі болса, онда жаңа ЖКБ ФМББС негізінде пәндер емес, атап айтқанда құзыреттілік болып табылады.

Жоғары білім берудің жаңа федералды мемлекеттік білім беру стандарты негізгі құзыреттіліктің жалпы жүйесіндегі зерттеу құзыреттілігінің орны мен маңыздылығын нақты анықтайды. Бұл мәлімдемені 31.05.01 «Емдеу ісі» (мамандық деңгей) оқу саласындағы білім беру стандартының мәселесінде қарастырайық. Ол үшін бағдарламалар аясында мамандарды дайындауда,

4.2-тармаққа сәйкес ғылыми-зерттеу қызметі кәсіби қызметтің дербес түрі ретінде кіреді. Мәлімделген кәсіптік қызмет түріне сәйкес маман бағдарламасының түлегі келесі кәсіби міндеттерді шешуге дайын болуы керек.

-ғылыми әдебиеттер мен ресми статистикалық шолуларды талдау, статистикалық талдауға қатысу және нәтижелерді көпшілік алдында таныстыру;

-диагностика, емдеу, медициналық оңалту және профилактика бойынша денсаулық сақтау саласындағы жекелеген ғылыми-зерттеу және ғылыми-қолданбалы міндеттерді шешуге қатысу.

-31.05.01 "Емдеу ісі" мамандығы бойынша мамандық бағдарламаларын игеру нәтижелеріне қойылатын талаптарда зерттеу құзыреттері жеке біліктілік сипаттамасына бөлініп, кәсіби құзыреттер тобына жатқызылған, яғни зерттеу құзыреттілігі маманның кәсіби құзыреттілігінің құрамдас бөлігі ретінде ұсынылған.

Зерттеу құзыреттіліктерінің тізбесіне:

-дәлелді медицина негізінде медициналық ақпаратты талдауға және көпшілік алдында ұсынуға дайындық (БЖ-20);

-ғылыми зерттеулер жүргізуге қатысу қабілеті (БЖ- 21);

-азаматтардың денсаулығын сақтауға бағытталған жаңа әдістер мен әдістемелерді енгізуге қатысуға дайындық (БЖ-22).

-жалпы мәдени (ЖМ) және жалпыкәсіптік (ЖКҚ) құзыреттердің бір бөлігі де зерттеу компонентіне бағытталған.

Жалпы мәдени құзыреттіліктерді қалыптастыруда зерттеу жұмысының құралдары:

-абстрактті ойлау, талдау, синтездеу қабілеті (ЖМ-1);

-дүниетанымдық ұстанымды қалыптастыру үшін философиялық білім негіздерін пайдалана білу (ЖМ-2);

-азаматтық ұстанымын қалыптастыру мақсатында қоғамның тарихи дамуының негізгі кезеңдері мен заңдылықтарын талдай білу (ЖМ-3);

-стандартты емес жағдайларда әрекет ете білу, қабылданған шешімдер үшін әлеуметтік және этикалық жауапкершілікті көтеру (ЖМ-4);

-өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі жүзеге асыруға, өзін-өзі тәрбиелеуге, шығармашылық әлеуетті пайдалануға дайындық (ЖМ-4);

-ақпараттық, библиографиялық медициналық ақпараттық ресурстарды, биологиялық терминологияны, коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып және ақпараттық қауіпсіздіктің негізгі талаптарын ескере отырып, кәсіби қызметтің стандартты міндеттерін шешуге дайын болу (ЖКҚ-1);

-кәсіби қателерді болдырмау үшін өз қызметінің нәтижелерін талдау қабілеті мен дайындығы (ЖМ-5);[3].

Студенттердің ғылыми-зерттеу әрекетінің маңыздылығы оны ұйымдастырудың жаңа (тиімді және заманауи) формаларын табу және енгізу міндетін өзекті етеді.

Шартты түрде студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту формаларын екі түрге бөлуге болады. Бір жағынан, бұл студенттердің ғылыми жұмыстың аналитикалық, іздеу және синтездеу элементтерін игеретін, нәтижесінде олар дамитын оқу процесі (рефераттар, баяндамалар, зертханалық жұмыстар, практика кезеңіндегі зерттеу тапсырмалары, курстық және дипломдық жұмыстар және т. б.) шеңберіндегі дербес ғылыми зерттеулер дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретін формалар, зерттеу нәтижелерін жалпылау мен жүргізудің жалпы және арнайы ғылыми дағдылары, сыни ойлау элементтері және болашақ маман тұлғасының шығармашылық қабілеттерінің кешені. Екінші жағынан, бұл студенттердің аудиториядан тыс өзіндік жұмыстарының әртүрлі түрлеріне ерекше назар аудару керек. Біздің тәжірибеде студенттермен жұмыс жасаудың тиісті технологияларының үлкен арсеналы жинақталған (студенттік ғылыми конференциялар, ғылыми үйірмелер мен проблемалық топтар, "дискуссиялық клубтар", "дөңгелек үстелдер", конкурстар және т.б.).

Студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту формаларының ішінде біз "шағын зерттеулер" деп атайтын формаларда өздерін жақсы көрсетті. Шағын-зерттеулерде оқытылатын пән тақырыптары бойынша студенттердің оқу ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру және өткізу. Шағын-зерттеудің мақсаты: зерттелетін құбылыстардың мәніне тереңірек ену, ғылыми зерттеудің әдістері мен әдістемелерімен танысу, ғылыми-эксперименттік жұмыс дағдыларын алу, кәсіби маңызды қасиеттерді дамыту және ғылыми қызметпен таныстыру. Әрбір зерттеуді жүргізуге асыруда

оқытушы жетекшілік етеді, алынған нәтижелер оқытушымен және топпен талқыланады. Маңызды бөлігі-топтағы шағын конференцияда зерттеуді жобалау және қорғаулы тиіс.

Шағын-конференция-тақырыптар бойынша шағын зерттеулер, рефераттар мен баяндамаларды қорғау өткізілетін сабақтардың семинарлық түрінің бір түрі. Сабақты өткізу ғылыми-практикалық конференциялардың секциялық жұмысын қайталайды. Оқытушы секция жетекшісі ретінде әрекет етеді. Сабақтар материалды жалпылауға, ой-өрісін кеңейтуге, пән бойынша білімді жүйелеуге, пәнге деген қызығушылықты арттыруға ықпал етеді. Студенттердің өз күшіне деген сенімі артады. Сабақтың бұл түрі әдетте сөйлеу мәдениетінің практикалық курсы аяқтауда, сондай-ақ медициналық риторика бойынша арнайы курс аясында қолданылады. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысына қатысуын ынталандыру технологиясы тиісті әлеуетке ие дәстүрлі емес формалар мен әдістерді қолдану жағдайында тиімді бола алатындығына сүйене отырып, студенттермен ғылыми семинарлар аясында келесі пікірталас әдістерін қолдану қажет деп санаймыз: фокус-топтар, пікірталастар, ми шабуылы, топтық пікірталастар, подиумдық пікірталастар.

Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының ең тиімді түрлерінің бірі-студенттік ғылыми қоғамдық жұмысына қатысу. Ғылыми-зерттеу қызметінің бұл түрін біз бірінші курс студенттерімен жұмыс жасау кезінде қолданамыз. РХДУ медициналық институтының орыс тілі кафедрасында "тіл және мамандық" лингво-кәсіби студенттік ғылыми қоғамы құрылды және табысты жұмыс жасайды. ЛКСҚ - бұл ғылыми қоғам, оның ерекшелігі оның қызметі аясында жүргізілетін зерттеулер: а) тіл мен кәсіптің қиылысында жүзеге асырылады; б) ең алдымен кәсіби тіл мәселелерін зерттеуге қатысты; в) тілдік рефлексияны ынталандырады. ЛКСҚ шеңберіндегі зерттеулер терминологиямен, кәсіби қарым-қатынас тілінің ерекшеліктерімен, кәсіби сөйлеу этикетімен, мамандық өкілдерінің тілдік портретімен, мәдениетаралық коммуникациямен, әртүрлі халықтардың қарым-қатынас мәдениетімен және т. б. байланысты салаларда жүзеге асырылады.

ЛКСҚ мақсаты-қазіргі заманғы маманның жалпы мәдени және кәсіби зерттеу құзіреттілігін ЖКБ ФМББС жаңа буын талаптарына сәйкес дамыту.

ЛКСҚ міндеттері-болашақ мамандардың өзін-өзі жүзеге асыруы және өзін-өзі тануы үшін жағдай жасау, ғылыми-зерттеу және шығармашылық жұмыс дағдыларын дамыту, коммуникативті мәдениетті қалыптастыру, медициналық студенттер арасында дәрігердің адамгершілік қағидаларын дарыту, студенттерді ғылыми өмір оқиғалары туралы ақпараттандыру жүйесін құру.

Факультетаралық кафедраның ерекшелігі ЛКСҚ-на топ, курс, факультет, бірнеше факультет өкілдерін біріктіруге мүмкіндік береді. ЛКСҚ жұмысы келесідей құрылады: Әдетте семестрдің басында өтетін ұйымдастырушылық жиналыста есептер мен рефераттардың тақырыптарын бекіту арқылы бөлінеді. Баяндама тақырыптары ЛКСҚ-ның жетекші пәндік бағытымен анықталады. (мысалы, "заманауи студенттік жаргон", "қазіргі студенттердің сөйлеуіндегі шетелдік сөз және оған деген көзқарас", "қысқартылған, нормативті емес лексика, қазіргі студенттердің сөйлеу қарым-қатынасындағы вернакулярлық" және т.б.). Осыдан кейін әр тақырып үшін негізгі және қосымша әдебиеттер көрсетіледі және жақын арада жұмыс жоспары туралы ойлануға кеңес беріледі. Бірінші отырыста студенттік қоғамның жұмыс жоспары жасалады, кеңес беру уақыты және жұмысты ұйымдастыру нысаны нақтыланады.

Содан кейін негізгі жұмыс басталады. Біріншіден, ондағы басты рөл көшбасшыға тиесілі. Бұл бастапқы қызығушылық пәнге деген қызығушылықтың тұрақты танымдық қажеттілікке, ғылыми-зерттеу жұмысына деген ұмтылыстың артуына байланысты. Басшы әр студентпен жеке жұмыс істейді, ғылыми жұмыс процесінде туындайтын мәселелермен бетпе-бет кездесуге және оларды жеңуге көмектесуге тырысады. Басшының міндеті студент дайындаған материалдарды сыни тұрғыдан түсінуді қалыптастыру, оны талқылауға тарту, зерттеу тақырыбын ғана емес, сонымен қатар басқа студенттерді де талқылау, ғылыми материалды әртүрлі көзқарастардан бағалауға үйрету.

Бірінші сабақтарда студенттерге міндетті түрде ғылыми өзіндік жұмыс деген не, студенттердің ғылыми әлеуетін іске асырудың мақсаттары, міндеттері, бағыттары, перспективалары мен мүмкіндіктері талқыланады. Сондай-ақ, ғылыми зерттеудің әдістері мен тәсілдері, әдебиетпен жұмыс, ғылыми аппаратты пайдалану бойынша бірнеше дәріс және практикалық сабақтар өткізіледі. Студенттер мынандай жұмыстармен: байқау, әңгімелесу, сұхбат, сауалнама жүргізу, зерттеу тақырыбы бойынша әртүрлі құжаттарды, ғылыми мақалаларды және басқа әдебиеттерді зерттеу сияқты негізгі әдістермен танысады. Содан кейін ғылыми зерттеу кезеңдері анықталады.

1. Теориялық кезең. Зерттеудің алдын-ала тақырыбы оның өзектілігі мен жаңалығы тұрғысынан түзетіледі. Әдеби шолу бұрын зерттелген мәселе бойынша түсінік алу үшін өткізіледі, таңдалған жұмыстарға сыни баға беріледі. Зерттеу жоспары жасалады, оған міндетті түрде келесі

компоненттер кіреді: зерттеу тақырыбының өзектілігін негіздеу, қарама-қайшылықтарды анықтау, мәселені тұжырымдау, зерттеу объектісі мен тақырыбын анықтау, гипотеза құру, зерттеу міндеттерін тұжырымдау.

2. Әдістемелік кезең әдістерді, оның ішінде эксперименттік әдістерді таңдауды және зерттеу жоспарын нақтылауды қамтиды.

3. Бақылау және эксперимент. Бұл кезеңде гипотезаны тексеру үшін бақылаулар жүргізіледі, сауалнама, сауалнама жүргізіледі, көбінесе табиғи эксперимент жүргізіледі, яғни студенттер әдеттегі процеске белсенді араласпайды, тек оларды қызықтыратын құбылыстарды бақылайды және тіркейді.

4. Аналитикалық кезең-сандық және сапалық нәтижелерді талдау. Алынған мәліметтер негізінде статистикалық өңдеу жүргізіледі, соның нәтижесінде зерттеудің дұрыстығы анықталады.

5. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын рәсімдеу кезеңі. Студенттер ғылыми жұмысты реферат, баяндама, мақала және тезистер түрінде рәсімдеу ережелерімен танысады. Орындалған жұмысқа презентация дайындалады.

Зерттеу аяқталғаннан кейін сөз сөйлеу кестесі жасалады және дайын баяндамаларды тыңдау басталады. Әдетте, бір отырыста екіден көп емес сөз сөйлеу тыңдалады, өйткені тек осы жағдайда ғана әр баяндаманы егжей-тегжейлі талқылауға, сұрақтар қоюға және оларға толық жауаптар алуға болады.

Жұмыстың қорытындысын шығару нысандары баяндамалар конкурсы, студенттік ғылыми-практикалық конференцияға, дөңгелек үстелдерге, пікірталас клубтарының отырыстарына қатысу болып табылады.

Конференцияда жаңадан келген зерттеушілер өз жұмыстарымен кең аудитория алдында сөйлесуге мүмкіндік алады. Бұл студенттерді сөйлеуде мұқият дайындауға, шешендік қабілеттерін дамытуға мәжбүр етеді. Сонымен қатар, әркім өз жұмысының жалпы деңгейде қалай көрінетінін салыстыруға, жұмысының артықшылықтары мен кемшіліктерін көруге және тиісті қорытынды жасауға мүмкіндік алады.

Сонымен қатар, егер конференция аясында тыңдалған баяндамаларды шығармашылық талқылау жүргізілсе, онда сұрақтар мен сөз сөйлеулерден әрбір баяндамашы өзі таңдаған тақырып аясында дамуы туралы ойламаған бірегей идеяларды қабылдай алады. Бір ой бірнеше жаңа пайда болған кезде өзіндік механизм қосылады. Ғылыми-практикалық конференциялар, өз атауына сүйене отырып, теориялық ғылыми есептерді ғана емес, практикалық мәселелерді шешу жолдарын талқылауды да қамтиды.

Конференция қорытындысы бойынша студент-зерттеушілер дайындаған тезистер жинағы жарияланады. Оларды жазу ережелерін студенттер ғылыми үйірме отырыстарында да оқиды.

Студенттермен жасалған барлық жұмыстарды қорытындылай келе, семестрдің соңында, ғылыми жетекші әдетте студенттерге ғылыми қоғамда жұмыс жасау ұнайды ма, бұл жұмыста ғылыми-зерттеу және шығармашылық жұмыс дағдыларын қалыптастыруға көмектесті ме, жоқ па, мұндай жұмыс олардың болашақ кәсіби қызметі үшін қаншалықты пайдалы және не істеу керек екенін түсіну үшін сауалнама жүргізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хуторской А.В. Дидактикалық эвристика. Тәрбие теориясы мен технологиясы. - М., 2003 ж.
2. Зданович О.В. Студенттердің – болашақ мұғалімдердің зерттеу құзіреттілігінің құрылымы мен мазмұны туралы // Вестник ТГПУ. 2012. №11 (126) 76-79 б.
3. 31.05.01 Жалпы медицина мамандығы бойынша жоғары білімнің Федералдық мемлекеттік білім беру стандарты (жоғары білім беру маманының деңгейі), 09.02.2016 ж. [Э/р]. - Р/д: <http://минобрнауки.рф>

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Арзуманова Раиса Аркадьевна
РУДН, г.Москва, Российская Федерация
Бокижанова Галина Каскарбековна
Косманова Арай Бейсенгазиевна
Бекбашева Бейбитгуль Бексеитовна**

**Частное учреждение Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
ОРГАНИЗАЦИЯ НАУЧНО – ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В
УСЛОВИЯХ ВУЗА**

Статья посвящена проблеме организации научно-исследовательской деятельности студентов в условиях вуза. Авторы акцентируют внимание на особенности научно-исследовательской работы со студентами в рамках

студенческого научного общества (CHO). Определяются направления и формы работы, способствующие формированию научно-исследовательской компетентности будущих специалистов.

Ключевые слова: модернизация, высшее профессиональное образование, компетентностный подход, научно-исследовательская компетенция, лингво-профессиональное студенческое научное общество.

Arzumanowa Raisa
RUDN University, Moscow, Russia

Bokizhanova Galina

Kosmanova Arai

Bekbasheva Beibitgul

Private institution Academy "Bolshaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

ORGANIZATION OF SCIENTIFIC – RESEARCH ACTIVITIES OF STUDENTS IN THE CONDITIONS OF THE UNIVERSITY

The article deals with the organization of research work of students under the Student Scientific Society (SSS).

Keywords: modernization, higher professional education, competence-based approach, research competence, linguo-professional student scientific society.

List of used literature:

1. Khutorskoy A.V. Didactic heuristics. Theory and technology of teaching. - М., 2003.
2. Zdanovich O.V. On the structure and content of the research competence of students - future teachers // Bulletin of TSPU. 2012. №11 (126) С.76-79.
3. The federal state educational standard of higher education (the level of higher education specialty) on specialty 31.05.01 The medical case, from 09.02.2016 [E / p]. - P / д: <http://минобрнауки.рф>

УДК 37.013
МРНТИ 14.35.01

Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна
raissa.farm@mail.ru

Лосева Ирина Викторовна
loseva@qmu.kz

Мурзалиева Гульнара Тлеухановна
pharmacia2011@mail.ru

Жунусова Майра Абыловна
maira.zhunusova@mail.ru

Турсынова Шынар Бабашевна
shynartursynova@mail.ru

НАО «Медицинский университет Караганды» Караганда, Республика Казахстан

К ВОПРОСУ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ ВЫПОЛНЕНИЯ ДИПЛОМНЫХ РАБОТ СТУДЕНТАМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ «ТЕХНОЛОГИЯ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОГО ПРОИЗВОДСТВА»

В статье обсуждаются вопросы организации планирования, выполнения, оформления и защиты дипломных работ в Школе фармации НАО «Медицинский университет Караганды» по образовательной программе «Технология фармацевтического производства». Приведены требования к дипломным работам, изложенные в «Положении о подготовке дипломных работ, магистерских и докторских диссертаций» НАО «Медицинский университет Караганды». В статье так же изложены обязанности научного руководителя и ответственного за норму-контроль.

Ключевые слова: дипломная работа, специалист, технология фармацевтического производства, научный руководитель, норма-контроль, лекарственные средства, профессиональная компетенция

Важнейшим условием улучшения подготовки высококвалифицированных специалистов является совершенствование выполнения дипломных работ студентами на основе знаний, полученных ими в процессе обучения в вузе. Современный инженер-технолог должен владеть прочными знаниями на уровне новейших достижений науки и техники, иметь высокую экономическую подготовку, грамотно и творчески решать задачи научно - технического прогресса [1, 2].

Решающая роль в формировании специалистов отводится завершающему этапу их обучения - выполнению выпускной квалификационной работы. В процессе работы выпускник самостоятельно

решает конкретные задачи, при этом комплексно использует накопленные в период обучения в институте знания по фундаментальным и специальным дисциплинам [1, 2, 3].

Дипломная работа выпускников образовательной программы «Технология фармацевтического производства» является самостоятельным исследованием, где решаются как проблемные теоретические и практические вопросы технологии фармацевтического производства, расчетов экономической эффективности производства, а также проблемных вопросов организации и экономики фармацевтического производства. Так же в дипломных работах рассматриваются вопросы исследований рынка лекарственных средств. В рамках фармацевтической разработки новых лекарственных средств студенты, выполняющие дипломную работу, проводят изучение лекарственного растительного сырья, стандартизацию лекарственных средств, оценку безопасности и эффективности лекарственных средств. В настоящее время актуальным является разработка в дипломных работах выпускников вопросы производства косметических, парфюмерных средств, биологически активных добавок к пище, так же лекарственных средств, получаемых биотехнологическими методами [4,5].

В Школе фармации НАО «Медицинский университет Караганды» организация подготовки, выполнения и защита дипломных работ по специальности «Технология фармацевтического производства» проводится по требованиям Государственного общеобязательного стандарта образования Республики Казахстан «Правила выполнения дипломной работы (проекта) в высших учебных заведениях» от 09 января 2009 года и «Положения о подготовке дипломных работ, магистерских и докторских диссертаций» от 14 августа 2019 года

Дипломное исследование является выпускной квалификационной работой, представляющей собой законченное, самостоятельное и оригинальное решение студентом актуальной практической проблемы и позволяющее определить степень его теоретической и практической готовности к осуществлению трудовой деятельности по избранной специальности.

Целью выполнения дипломной работы является:

- систематизация, закрепление и расширение теоретических знаний и практических навыков по специальности и применение их при решении конкретных научных, технических, экономических, производственных задач;
- развитие навыков ведения самостоятельной работы и овладение методикой научного исследования и экспериментирования при решении разрабатываемых проблем и вопросов;
- выяснение подготовленности студента к самостоятельной работе в условиях современного производства, науки, техники, а также уровня его профессиональной компетенции.

При планировании тем дипломных работ в Школе фармации предъявляются следующие требования: тема должна быть актуальной, соответствовать современному состоянию и перспективам развития науки, техники. При определении тематики дипломных работ рекомендуется учитывать реальные задачи и проблемы производства, науки. Темы дипломных работ должна соответствовать специальности и профилю подготовки специалистов. В Школе фармации темы дипломных работ предлагают научные руководители для студентов, выполняющих дипломные работы. Тема дипломной работы закрепляется за студентом в начале выпускного курса и утверждается на заседании Школы фармации.

Подготовка выпускной работы осуществляется студентом самостоятельно в завершающий период теоретического обучения, под руководством квалифицированного научного руководителя. Выпускная работа должна содержать долю оригинальности в пределах, регламентированных Правилами и порядком проведения проверки работ на предмет плагиата НАО «Медицинский университет Караганды».

Согласно требованиям «Положения о подготовке дипломных работ, магистерских и докторских диссертаций» НАО «Медицинский университет Караганды» дипломная работа должна:

1. Носить творческий характер, с использованием общетеоретических положений, актуальных статистических данных и действующих нормативно-правовых актов.
2. Иметь практическую направленность в соответствии с образовательной программой, профилем подготовки и специализацией.
3. Отвечать требованиям логичного и четкого изложения материала, доказательности и достоверности фактов, последовательного изложения информации, внутреннего единства и согласованности правового материала.
4. Отражать умение обучающегося пользоваться рациональными приемами поиска, отбора, обработки и систематизации информации, способности работать с нормативно-правовыми актами.

5. Отражать актуальность выбранной темы: теоретическую и практическую значимость, ее достаточную разработанность.

6. Содержать совокупность аргументированных положений и выводов.

7. Быть правильно оформленной (четкая структура, логическая завершенность, правильное оформление библиографических ссылок, списка литературы, аккуратность исполнения) в соответствии с требованиями, предъявляемыми к исследовательским работам.

Дипломная работа показывает уровень освоения выпускником методов научного анализа сложных социальных явлений, умение делать теоретические обобщения и практические выводы, обоснованные предложения и рекомендации по совершенствованию правового регулирования общественных отношений в изучаемой области.

Дипломная работа выполняется на основе глубокого изучения литературы по специальности (учебников, пособий, монографии, периодической литературы, лекционных курсов, журналов, нормативной литературы и др.). Дипломная работа выполняется студентом единолично и самостоятельно при консультировании контроле научного руководителя. Работа над дипломной работой может выполняться студентом в вузе, а также на предприятии, в научных и других организациях.

Вместе с утверждением темы дипломной работы назначаются и научные руководители дипломных работ. Научными руководителями могут быть назначены профессора, ассоциированные профессора, наиболее опытные преподаватели и научные сотрудники Школы фармации.

В течение всего срока дипломного исследования научный руководитель:

- оказывает содействие студенту в выборе темы проекта, его обоснования и представления на утверждение;

- рекомендует студенту актуальную литературу, справочные материалы, типовые программы, электронные библиографические ресурсы, необходимые для подготовки дипломного проекта;

- в соответствии с утвержденным графиком, еженедельно проводит консультации для студентов по подготовке дипломных работ, осуществляет постоянный контроль над ходом подготовки дипломных работ;

- систематически проводит мониторинг полученных результатов, дает необходимые рекомендации и контролирует процесс внесения в него изменений и дополнений;

- в установленные сроки выдает мотивированный, развернутый отзыв на дипломную работу, содержащий указание на актуальность и новизну выбранной темы, оригинальность, достоверность и обоснованность полученных результатов, при этом содержание отзыва не может совпадать с текстом дипломного проекта;

- принимает участие в защите дипломного проекта на заседании Государственной аттестационной комиссии.

Ответственное лицо за норму-контроль дипломных работ проверяет дипломную работу на соответствие нормативным требованиям.

Таким образом, профессорско-преподавательский состав, деканат Школы фармации и студенты по специальности «Технология фармацевтического производства» обеспечивают организацию, проведение и выполнение дипломных работ с защитой на заседаниях Государственной аттестационной комиссии.

Так же, наблюдается тенденция ежегодного роста количества студентов, обучающихся по специальности «Технология фармацевтического производства» в Медицинском университете Караганды, в связи с чем, растут ряды профессорско-преподавательского состава Школы фармации из числа высококвалифицированных специалистов – докторов и кандидатов фармацевтических, химических, биологических, технических наук и PhD-докторов по тем же специальностям. Вышеназванные высококвалифицированные специалисты обеспечивают улучшение качества и расширение научных направлений выполняемых дипломных работ.

Список использованной литературы:

1. Логинов, Е. А. Методические рекомендации по написанию и защите дипломных работ / Е. А. Логинов. — М. : Юридический институт МИИТа, 2012. — 24 с

2. Квеглис Л.И. Методические указания к выполнению и оформлению дипломных работ для студентов специальности 050723 – Техническая/ Л.И. Квеглис, Р.Б. Абылкалыкова/ ВКГТУ. – Усть-Каменогорск, 2010.- 20с.

3. Быстрова Т. Учебное пособие к написанию курсовой и дипломной работы. - Екатеринбург, 2008. - 41 с.

4. Датхаев У.М., Омарова Р.А., Датхаев У.М., Абдуллабекова Р.М., Методические указания по проведению научных исследований и оформлению их результатов// Учебное пособие.- Алматы, 2014. – 56 с.

5. Абдуллабекова Р.М., Старостин В.П., Губанова С.М., Каткеева Г.Л., Гизатуллина Д.Р. Учебно-методическое пособие к выполнению дипломной работы. - Караганда.- 2007.- 34с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна

Лосева Ирина Викторовна

Мурзалиева Гульнара Тлеухановна

Жунусова Майра Абыловна

Турсынова Шынар Бабашевна

**Қарағанды Медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
"ФАРМАЦЕВТИКАЛЫҚ ӨНДІРІС ТЕХНОЛОГИЯСЫ" БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ
СТУДЕНТТЕРІНІҢ ДИПЛОМДЫҚ ЖҰМЫСТАРЫН ОРЫНДАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ
ТУРАЛЫ**

Мақалада "фармацевтикалық өндіріс технологиясы" білім беру бағдарламасы бойынша "Қарағанды медицина университеті" КЕАҚ Фармация мектебінде дипломдық жұмыстарды жоспарлау, орындау, ресімдеу және қорғауды ұйымдастыру мәселелері талқыланады. "Қарағанды медицина университеті" КЕАҚ "дипломдық жұмыстарды, магистрлік және докторлық диссертацияларды дайындау туралы ережеде" жазылған дипломдық жұмыстарға қойылатын талаптар келтірілген. Сонымен қатар ғылыми жетекшінің және норма-бақылауға жауапты адамның міндеттері көрсетілген.

Тірек сөздер: Дипломдық жұмыс, маман, фармацевтикалық өндіріс технологиясы, жетекші, норма-бақылау, дәрілік заттар, кәсіби құзыреттілік

Abdullabekova Raisa

Loseva Irina

Murzalieva Gulnara

Zhunusova Mayra

Tursynova Shynar

Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

**On the issue of the organization of the implementation of theses by students of the educational program
"Technology of pharmaceutical production"**

The article discusses the organization of planning, execution, registration and defense of theses at the School of Pharmacy of the NAO "Medical University of Karaganda" under the educational program "Technology of pharmaceutical production". The requirements for theses set out in the "Regulations on the preparation of theses, master's and doctoral dissertations" of the NAO "Medical University of Karaganda" are given. The article also outlines the responsibilities of the supervisor and responsible for the norm-control.

Keywords: thesis, specialist, pharmaceutical production technology, supervisor, norm-control, medicines, professional competence.

List of used literature:

1. Loginov, E. A. Methodological recommendations for writing and defending theses / E. A. Loginov. — М. : МИТА Law Institute, 2012. — 24 p.

2. Kveglis L.I. Methodological guidelines for the implementation and registration of theses for students of specialty 050723 – Technical/ L.I. Kveglis, R.B. Abylkalikova/ EKSTU. – Ust-Kamenogorsk, 2010.-20s.

3. Bystrova T. Textbook for writing term papers and theses. - Yekaterinburg, 2008. - 41 p.

4. Datkhaev U.M., Omarova R.A., Datkhaev U.M., Abdullabekova R.M., Methodological guidelines for conducting scientific research and registration of their results// Textbook.- Almaty, 2014. - 56 p

5. Abdullabekova R.M., Starostin V.P., Gubanova S.M., Katkeeva G.L., Gizatullina .R. Educational and methodological guide to the implementation of the thesis. - Karaganda.- 2007.- 34

Бакарамова Сымбат Амангелдиевна
bakaramova@inbox.ru
Жанысбаева Роза Мазраповна
rozaakan@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі, Қарағанды Қазақстан Республикасы

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЖАПСЫРМАЛАУ АРҚЫЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ

Мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың негізгі жолы бұл ересектердің балаларға қол жетімді проблемалық жағдайларды жасауынан тұрады, талап қою шығармашылық міндеттерді қалыптастыру, құрылымдар тәжірибе жинақтау баланың өз бетінше ізденуі баланың шығармашылық қабілеттерінің ашылуына септігін тигізеді.

Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың жапсырмалау арқылы шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдары қарастырылған.

Тірек сөздер: шығармашылық, жапсырмалау, қабілет, дамыту, мектепке дейінгі балалар, бейнелеу өнері, жас ерекшелік, педагог, аппликация.

Мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың негізгі жолы бұл ересектердің балаларға қол жетімді проблемалық жағдайларды жасауынан тұрады, талап қою шығармашылық міндеттерді қалыптастыру, баланың өз бетінше ізденуі, баланың шығармашылық қабілеттерінің ашылуына септігін тигізеді. Осылайша, ғалымдар шығармашылықты жоғары деңгейдегі ерекше әлем деп қарастырады [1].

Отандық психологтар мен педагогтар Л.С. Выготский, В.В. Давыдов, А.В. Запорожец, Н.П. Сакулина, Т.Г. Казакова, Т.С. Комарова және т.б. балалардың шығармашылық мүмкіндіктері мектепке дейінгі жаста пайда болатындығын және олардың дамуы арнайы ұйымдастырылған оқу процесінде әлеуметтік дамыған іс-шаралар құралдарын игеру кезінде пайда болатындығын дәлелдеді.

Соңғы жылдары білім беру жүйесінде шығармашылық тұлғаның дамуын зерттеу мәселелерін кеңейтудің, өзіне тән ерекшелігі әр түрлі жастағы даралықты және оның қалыптасу ерекшеліктерін зерттейтін жұмыстар санының едәуір өсуі болды. Мектепке дейінгі жастағы шығармашылықты анықтау жұмыстары әсіресе қызықты және іс жүзінде маңызды болып саналады.

Демек, шығармашылық қабілеттерін дамытудағы кейінгі жетістіктерді және балалардың шығармашылық ойлауының даму деңгейін болжау үшін ауызша шығармашылық ойлауды, бейнелі-логикалық ойлауды және ойлаудың әртүрлі операцияларын, қиялды, ауызша қабілеттерді зерттеу нәтижелерін қолдана отырып, қосымша параметрлердің даму деңгейін анықтаумен бірге шығармашылық ойлауды зерттеу қажет. Шығармашылық ойлау мен шығармашылық ойлауды дамытудың құрылымы мен факторлары туралы мәселенің жалғасып келе жатқан пікірталастарымен шығармашылық ойлауды зерттеудің кешенді тәсілін барлық ғылыми тұжырымдамалар ғана мойындайды.

Сонымен қатар, шығармашылық қабілеттердің дамуы біркелкі емес, әр түрлі жас кезеңдерінде шығармашылық дарындылықтың әртүрлі аспектілері жетекші болып табылады. Мектеп жасына дейінгі баланың жасы өскен сайын интеллект пен шығармашылық арасындағы байланыс күшейеді, оған негізінен әр түрлі әдіс-тәсілдердің компоненттері арқылы қол жеткізіледі [2].

А.В. Запорожец "Балалар шығармашылығы" деп оның көрінісінің ерекшеліктерін басқаруды, балалар шығармашылығын ынталандыратын және дамытатын әдістерді дамытуды үйрену керек екендігіне назар аударды. Ол көркемдік іс-әрекеттермен айналысуға, сондай-ақ қоршаған өмірде және өнер туындыларында сұлулықты қабылдауды дамыту үшін балалармен тәрбие жұмысына үлкен рөл атқарды, бұл баланың жалпы және шығармашылық дамуында үлкен рөл атқарады. Шығармашылық мектепке дейінгі балаларға бай эмоционалды тәжірибе беретінін естен шығармау керек. Бұл ерекше тәжірибе: шығармашылық мектеп жасына дейінгі балаларды ынталандырып қана қоймайды, сонымен бірге ішкі сезімді игеруге үйретеді.

Балалардың шығармашылық іс-әрекетіне деген қызығушылық оның баланың жеке басының дамуы үшін маңыздылығына байланысты және жылдар өткен сайын оған деген қажеттілік арта түседі.

Мектеп жасына дейінгі бала үшін ең қол жетімді экспрессивті құрал-бұл түсті пайдалану. Бейнелеу өнеріндегі түс-көркем ойды, шығарма идеясын білдірудің маңызды құралы. Бала қандай түспен қарындаш, бояулар, балаға ерекше көңіл күй сыйлайды. Көптеген түстермен танысқаннан кейін, балалар оларды суретті әдемі, талғампаз етуге көмектесетін экспрессивті құрал ретінде жиі қолданады, яғни оны сәндік тұрғыда пайдаланады.

Бір-бірте балалар әртүрлі реңктерді игеріп, сәндік бояуға үйренеді. Қабылдау мен эстетикалық сезімдердің дамуымен олар кескіннің көңіл-күйін жеткізу үшін түстерді қолдана бастайды. Дегенмен барлық пайдаланады түсі және эмоциялық тұрғыдан нәрсе ұнайды, ашық түстермен бояу жағымды сезім, қорқынышты бейнелер үшін – қара.

Мектеп жасына дейінгі балалар әртүрлі материалдардың қағаз, мата және т.б. қасиеттерімен танысады, геометриялық фигураларды, түстерді ажырата білуді, бөліктердің өлшемі бойынша арақатынасын орнатуды және бөлшектерді тұтасқа біріктіруді, объектінің құрылымын, кеңістіктегі орнын ажыратуды, қағаз парағына бағдарлауды үйренеді.

Жапсырмалау балалардағы сезімдерді, қабылдауды және көрнекі бейнелерді дамыту үшін қажет. Нақты әлем объектілерін танып білудегі жетекші нәрсе ұстап көру болып табылады. И. М. Сеченов қолдарымызбен біз заттарды барлық жағынан сезінеміз, және бұл анықтамаларда алақан бетінің пішінінің әртүрлі өзгеруі өте үлкен рөл атқарады, бұл бұрыштарды, бұдырларды, ойықтарды сезінуге мүмкіндік береді деген.

Жапсырмалауды үйрену баладан көп уақытты талап етеді. Бала мұны өз бетінше игере алмайды. Оған тәрбиеші көмектесуі керек. Олар оған тақырыпты белсенді зерттеудің жалпыланған жүйесін үйретеді, қоғам жасаған сенсорлық стандарттармен таныстырады [3].

Жапсырмалауға үйретудің жолдары, симметриялық аппликация кескіндердің негізіне симметриялы заттарды желімдеу арқылы жасалады. Композициялар материалды жартысына немесе төртке бүктеу әдістерін қолдана отырып жасалуы мүмкін, содан кейін қалаған элементті кесіп тастайды, бұл әдіс кесу үшін шаблондарды пайдаланбауға мүмкіндік береді және бірден бірнеше бірдей фрагменттерді кесу арқылы уақытты үнемдейді. Қағазды жыртып жапсырмалау бұл әдіс кескіннің құрылымын беру үшін жақсы. Бұл жағдайда біз қағазды бөліктерге бөліп, олардан кескін жасаймыз.

Жапсырмалаудың түрлері: бүктеу, үзу, орау, бұрау, кесу, желімдеу, жалғау.

Қағазбен жапсырмалау жұмысы әртүрлі болуы мүмкін: жырту және қию техникасы, мозаика техникасы, "оригами" техникасындағы қолөнер, "қағаз пластикасы" техникасын қолдана отырып, әртүрлі көлемдерді жасау, қағазды айналдыру. Дәстүрлі емес қағаз техникасымен үйлесімде қолөнер жасауда балаларға үлкен қуаныш әкеледі.

Жапсырмалаудың жаңа әдісі енгізілген жағдайларда, жұмыстың кезеңдері мен әдістерін көрсетуді тәрбиешінің өзі жүзеге асырады. Мысалы, бүктелген қағаздан бірдей заттарды жапсыру енгізіледі. Тәрбиеші қағазды қалай бүктеу керектігін, таныс пішінді қалай жапсыруға болатындығын көрсетеді, содан кейін бірден бірнеше бірдей фигуралар алынады.

Т.В. Жарова өзінің зерттеуінде танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ғана емес, сонымен бірге баланың жалпы жеке дамуына ықпал ететін, аппликацияға арналған жапсырмаларды қамтитын көркемдік қолдану бойынша дамыту сабақтарының жүйесі бар екенін дәлелдеді. Автор мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық және шығармашылық дамуының жоғары байланысын, сондай-ақ шығармашылық даму мен балалардың символдық идеялары деңгейінің өзара байланысын атап көрсетті. Бүгінгі таңда балалардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға үлкен мән берілуде. Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға назар аудару кейінгі кезде айтарлықтай өсті. Педагогика мен психология шығармашылықты зерттеуде көптеген ғалымдар И.Я. Лернер, А.М. Матюшкин, Д.Б. Эпифания өз еңбектерінде қарастырған. Оның ішінде мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттерін зерттеген ғалымдар Б.М. Теплов пен В.С. Кузин қабілеттер тек білім арқылы дағдылармен іс-әрекет арқылы жүзеге асырылуына мүмкін деді. И.Я. Лернердің айтуынша бұл әсіресе мектеп жасына дейінгі балалардың қабілеттеріне тән деген болатын. Т.С. Комарова атап өткендей, балалардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру тек қиялдың ғана емес, сонымен қатар логикалық ойлаудың, зейіннің және сөйлеудің жеткілікті деңгейін қамтиды [4]. Қазіргі кезеңде шығармашылық кез-келген мәселелерді шешудің стандартты емес нұсқаларын табуға көмектесетіні дәлелденді.

Қазіргі таңда бейнелеу өнері мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. В.В. Давыдов, А.В. Запорожец, Н.Н. Поддяков мектеп жасына дейінгі балалардың аппликация сабағында жапсырмалауда, заттар мен құбылыстардың маңызды қасиеттерін

бөліп көрсетіп, жеке құбылыстар арасында байланыс орнатуды және оларды бейнелі түрде көрсету процесінде шығармашылық қабілеттеріне назар аударады. Бейнелеу өнерінің көркемдік білім беру бойынша зерттеуші ғалымдар Қ.Е. Ералин, С.А. Аманжолов, Д.Ә. Кемешов т.б. бейнелеу өнеріндегі шығармашылыққа ерекше көңіл бөлген.

Отандық және ресейлік ғалымдардың зерттеулерінде: В.И. Тютюнник, Я.А. Пономарев, О.Г. Жукова, В.А. Моляко, А. Живицкая, С.П. Руссков, Б.Н. Қадірова, Г.А. Ахметова шығармашылықтың тұлғаның дамуына әсер етуі мәселелері қарастырылған.

Бейнелеу өнерін оқытудағы маңызды міндеттердің бірі – әртүрлі материалдармен жұмыс істеудің жапсырмалаудың әдістерін игеру туралы мына ғалымдар өз еңбектерінде қарастырған болатын З.А. Богатева, И.Л. Гусарова Т.Г. Казакова, Т.С. Комарова, Л.И. Новикова, И.А. Лыкова, В.Ф. Овчинников, К.Юнг, Н.А. Бердяев т.б. [5].

Бейнелеу өнері оның ішінде аппликация сабағы балалар іс-әрекетінің ең сүйікті түрлерінің бірі: қағаздың жарқын түсі, фигуралардың сәтті орналасуы, қайшымен кесу және желімдеу үлкен қызығушылық тудырып, балаға ерекше әсер етеді. Аппликация сабағының тағы бір ерекшелігі балаларға түстердің, заттардың құрылымы, олардың мөлшері, жазықтық формасы мен құрамы туралы білімді белсенді игеруге мүмкіндік береді. Бұл композициялық білім мен дағдыларды тезірек игеруге мүмкіндік береді, бұл сәндік қосымшаларды жасау үшін маңызды. Балалардың бейнелеу іс-әрекетінің барлық түрлері, соның ішінде жапсырмалау, белгілі бір білімді қалыптастыруға, дағдыларды дамытуға және жеке тұлғаны тәрбиелеуге бағытталған. Аппликацияның ерекшелігі балаларға түс, заттардың құрылымы, олардың мөлшері, жазықтық формасы мен құрамы туралы білімдерін белсенді игеруге мүмкіндік береді. Жапсырмалаудың ерекшелігі балаларға заттардың түр-түсі туралы, олардың құрлысы, көлемі, жазықтық пішіні мен жиынтығы туралы білімді меңгертуге мүмкіндік береді. Пішіндерді қиып ары-бері жылжытуға, бір пішінді екіншісінің үстіне салып, салыстыруға мүмкіндік береді. Бейнелеу өнеріндегі жапсырмалаудың ерекшелігі, балалардың шығармашылық қабілетін дамытудың ерекше құралы болып табылады. Бұл балаларға үйренудегі аса күрделі міндеттерді анықтауға мүмкіндік береді. Балабақшадағы аппликация сабағының маңыздылығы техникалық дағдыларды игеру ғана емес, сонымен қатар табандылық, шыдамдылық, дәлдік сияқты жеке қасиеттерді дамытуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Г.Г. Григорьева мектеп жасына дейінгі балалардың бейнелеу өнері: педагогикалық оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – М.: "Академия" баспа орталығы, 2018.

2 Г.Г. Григорьева бейнелеу ісіндегі мектеп жасына дейінгі баланың дамуы: жоғары педагогикалық оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – М.: 2009.

3 В. И. Логинова, Т. И. Бабаева Балалық шақ: балабақшадағы балаларды дамыту және тәрбиелеу бағдарламасы: Ацидент, 2016.

4 В.Н. Квач 5-7 жастағы балалардың бейнелі ойлауы мен графикалық дағдыларын дамыту: мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының педагогтеріне арналған

5 Л.А. Баландина балабақшадағы диагностикалық жұмыс немесе баланы қалай жақсы түсіну керек: әдістемелік құрал. Феникс, 2005.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Бакарамова Сымбат Амангельдиевна

Жанысбаева Роза Мазраповна

Частное учреждение Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ДОШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ ЛЕПКУ

Основной путь развития творческих способностей детей дошкольного возраста заключается в создании взрослых проблемных ситуаций, доступных детям, предъявлении требований формирование творческих задач, накопление опыта самостоятельный поиск ребенка способствует раскрытию творческих способностей ребенка.

В статье рассмотрены пути развития творческих способностей детей дошкольного возраста через лепку.

Ключевые слова: творчество, лепка, способности, развитие, дети, изобразительное искусство, возраст, педагог, аппликация.

Bakaramova Symbat
Zhanysbaeva Roza
Private institution Academy "Bolshaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan
DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF PRESCHOOL CHILDREN THROUGH
MODELING

The main way to develop the creative abilities of preschool children is to create problematic situations accessible to children by adults, to present requirements, to form creative tasks, to accumulate experience, an independent search for a child contributes to the disclosure of a child's creative abilities.

The article discusses the ways of developing the creative abilities of preschool children through modeling.

Keywords: creativity, modeling, abilities, development, children, fine arts, age, teacher, application.

List of used literature:

1 G. G. Grigorieva fine arts of preschool children: a textbook for students of pedagogical educational institutions. Moscow: publishing Center "Academy", 2018.

2 G. G. Grigorieva development of preschool children in Visual Arts: a textbook for students of higher pedagogical educational institutions. Moscow: 2009.

3 Loginova V. I., Babaeva T. I. childhood: program of development and education of children in kindergarten: accident, 2016.

4 Kvach V. N. development of figurative thinking and graphic skills of children aged 5-7: for teachers of preschool educational organizations

5 L. A. Balandina diagnostic work in kindergarten or how to better understand a child: a methodological guide. Phoenix, 2005.

УДК 37.(091)

МРНТИ 14.09.03

Диканбаева Сайра Алькеевна
e-mail sayadik1@mail.ru

Частное учреждение Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Ы. АЛТЫНСАРИН КАК ДЕЯТЕЛЬ ИДЕЙНО- ХУДОЖЕСТВЕННОГО И ФИЛОСОФСКОГО
НАПРАВЛЕНИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

В статье рассмотрены вопросы деятельности Ы. Алтынсарина как организатора образования, автора учебников, духовного учителя молодого поколения. Научно-педагогические искания Ы.Алтынсарина востребованы в наше время: это создание учебников, учебных программ, роль учителя в учебном процессе и в обществе, обращение к традиционным ценностям ислама как составляющей нравственного воспитания, формирование духовной личности, осмысление образования как целостной системы.

Ключевые слова: образование, нравственное воспитание, система, учебный процесс, учебная программа, духовность, демократическая культура.

В 19 веке в процессе присоединения Казахстана к России, вследствие неизбежного проникновения капиталистического уклада жизни, потребности в новых рабочих кадрах, а вместе с тем и прогрессивных демократических идей, стали развиваться новая демократическая культура, стремление к грамотности, к светскому образованию. Ш.Уалиханов, Абай Кунанбаев, Ы. Алтынсарин стали первыми деятелями идейно – художественного и философского направления просветительства как результата духовной потребности казахского общества. Произошли коренные изменения в национально- культурном развитии Казахстана, объективным востребованием времени стало казахско – русское двуязычие.

В истории казахского народа Ыбрай Алтынсарин (годы жизни 1841-1889) заслуженно занимает почетное место первого организатора светских учреждений образования: он открыл четыре двухклассных центральных русско-киргизских училища, одно ремесленное училище, одно женское училище, пять волостных школ, два училища для детей русских переселенцев [5]. Первым из казахских деятелей культуры он на практике вслед за Н.И. Ильминским использовал кириллическую азбуку для написания текста учебника на казахском языке, это был активный общественный деятель, поэт, писатель, автор учебных программ, учебно –методических материалов для учителей и школьников, педагог, публицист [3, с.115].

Н.И Ильминский, российский миссионер, педагог, востоковед, переводчик, занимавшийся вопросами становления и развития национального просветительства народов России, издал книгу «Воспоминания об Алтынсарине», содержание которой - письма к организаторам образования по вопросам открытия учреждений и обеспечения учебными программами и материалами обучаемых детей - казахов. Н.И Ильминский близко знал

Ы. Алтынсарина и оказал большое влияние на его становление как педагога, методиста, писателя, автора учебников, называл его «ревнителем киргизского образования» («киргизы» - русское ошибочное название казахов, употреблялось еще в начале 20в., хотя Казахское ханство существовало с XVв. С Пятого съезда Советов, т.е. с 1925 г., казахи стали называться именно так, терминологическая путаница была исправлена по инициативе казахского государственного и общественного деятеля поэта С. Сейфуллина).

В трудах Ы. Алтынсарина интегрированы проблемы педагогики и методики и процесс образования осмыслен как целостная система, эти работы вошли в историю казахской педагогики как научное достояние.

Ыбрай Алтынсарин был целеустремлённым просветителем, его деятельность основана на принципах гуманистического образования, на идеях о необходимости преодоления экономической и культурной отсталости народа, чтобы вывести его в один ряд с просвещёнными народами, главную роль педагог отводил образованию как средству изменения общества. Он также указывал на важность изучения дисциплин естественно – научного цикла для формирования научного мировоззрения, тем самым опережая своё время, и в современных школах уделяется основное внимание этим предметам. В своей разносторонней деятельности Ы.Алтынсарин осмысливал образование как целостную систему единства обучения и нравственного, эстетического, физического и трудового воспитания.

Ы.Алтынсарин считал, что ученики, «пропитанные духом науки и здравого взгляда на вещи, повлияют и на весь народ» [1, с.229-230].

Новаторскими, инновационно смелыми для того времени стали открытие школы для девочек, ремесленных училищ, а также учительских школ; более того, благодаря инициативе и настойчивой деятельности Алтынсарина, способные ученики могли получать стипендию и обучаться далее в российских гимназиях, в сельскохозяйственной школе и в Казанском университете. Он активно и настойчиво выступал с предложениями об открытии технической и сельскохозяйственной школ для детей- казахов и о придании уездным школам статуса городских, по окончании которых выпускники могли бы занимать государственные должности, но осуществить эти проекты ему не удалось.

Особо в его письмах выделена роль учителей: «учителя составляют всё», с ними нельзя сравнить «ни педагогические руководства, ни правительственные распоряжения, ни ...инспекторский надзор»; учителя должны любить учеников, и эти отношения должны быть взаимными; учительская должность «не служба, а Богом данное призвание» [1, с.128].

Отмечая важную роль учебников, что также актуально и для нашей действительности, просветитель отмечает в предисловии к «Киргизской хрестоматии»: «Учебная книга должна быть проникнута духом нации. Приводимые в книге рассказы были преимущественно в духе казахов...выбор рассказов представлял немало затруднений, вызывая необходимость всестороннего соображения на каждую отдельную статью». В его «Киргизскую хрестоматию» вошли произведения, содержание которых отражает реалии жизни казахов, быт, степные пейзажи; стихи и проза рассчитаны на восприятие детей школьного возраста, автор использует метафоры, поговорки и пословицы, хорошо знакомые ученикам, назидательные рассказы, похвалы труду и стремлению к образованию, нравственности, описывает красоту труда, призывает к овладению наукой.

Темы произведений Ы. Алтынсарина разнообразны: фольклор, эпос, творческие переводы из русской литературы, для которых он выбирал «рассказ преимущественно в духе казахов», соответствующие национальному менталитету. Критерием отбора были общечеловеческая гуманистическая идея и содержание каждого сочинения, включенного в хрестоматию.

Историческая и художественная ценность наследия Ы.Алтынсарина – публициста также получили заслуженную высокую оценку исследователей в переписке с Н.И. Ильминским, учителями и другими деятелями образования.

В письмах содержатся сведения о деятельности по открытию школ, о современном автору казахском обществе, о социальных проблемах, Ы. Алтынсарин также публиковался в газете «Оренбургский листок», в этих статьях автор выступал как активный гражданин и патриот, в них видна его боль за судьбу обездоленных соотечественников, он обращался к вопросам вытеснения

казаками казахов с принадлежавших последним пастбищ, говорил о бедствиях джута 1879-1880 г., выступал против нанесения урона природе, призывал соотечественников к переходу к оседлому образу жизни, так как занятие земледельческим трудом спасало бы от голода в период джута и способствовало бы развитию общества [7].

В «Очерке обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов (казахов) Оренбургского ведомства» автор описал бесправие женщины, назвал образование возможным путём изменения её положения.

Как к духовному наставнику относился Ы. Алтынсарин к Н. Ильминскому, высоко ценил его помощь по выпуску учебных пособий, активно сотрудничал с ним по вопросам организации просвещения, хотя не разделял его позиции христианского миссионера. Получив образование в русском учебном заведении, Алтынсарин настаивал на изучении основ ислама детьми – казахами, чтобы сохранить религию, к которой они принадлежали с рождения, а также для формирования веры как высокой духовной культуры, воспитания законов нравственности: это милосердие в отношении к ближнему, сострадание, уважение к окружающим, физическая опрятность, моральная чистота, правильное поведение в соответствии с канонами ислама. Он написал на родном для учеников казахском языке книгу об основах ислама «Шаригат – уль- ислам» (1884г, издательство Казанского университета) для использования на занятиях, подобно тому как на уроках Закона Божьего для русских учащихся использовались православные религиозные источники [4]. Как отмечает Г.К. Муканова, «казах- организатор народного просвещения в Степи, просивший отправить его из Оренбурга в Степь, И. Алтынсарин сумел убедить графа Д.А. Толстого, возглавлявшего Министерство Народного Просвещения Российской империи, с которым был лично знаком (РГИА. Ф.733. Д.169739.1885. Л.99), в востребованности именно этого учебника, формирующего нравственность учащихся-степняков» [С.137].

В Казахстане в XIXв. лица, владевшие грамотой, для письменной речи пользовались «тюрки» - литературным вариантом татарского языка на основе арабской графики. Н.И. Ильминский предложил использовать кириллическую азбуку для казахского языка, для специфических звуков использовал титло, надстрочный знак [3].

Ы. Алтынсарин выступал за обучение школьников – казахов на родном казахском, а не на татарском языке, при этом материалы учебных пособий, кроме уроков по основам ислама, должны были быть не религиозного, а мирского содержания. По убеждению автора, написанная кириллическим алфавитом «Киргизская хрестоматия» должна была стать «непосредственным путеводителем к более ученым и общепользным русским книгам, не противореча последним ни своим содержанием, ни своим алфавитом» [1, с. 228]. Эти слова можно отнести и к вышедшей в том же году книге «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку». Оба учебных пособия стали одними из первых памятников письменной литературы Казахстана на русском языке.

В словаре значение слова «ревнитель» указано так: «человек, усердно и искренне старающийся принести пользу какому-нибудь делу, поборник чего –нибудь» [8].

«Изыскивать же способы к обогащению вообще библиотек центральных училищ я не перестаю и надеюсь, рано или поздно, поставить оные на хорошую ступень, чтобы они могли более или менее удовлетворить потребность грамотной части казахского народа заниматься чтением и самообучением» - писал Алтынсарин в одном из своих писем. Просветитель

и сам выписывал методические журналы и пособия для школьных библиотек [9].

Ы. Алтынсарин – организатор образования в своем отечестве, в его деятельности, как нам представляется, основными являются актуальные и для нашего времени принципы необходимости всеобщего образования, демократизации системы школьного обучения, образовательного процесса как единства обучения и умственного, трудового, физического, нравственного, эстетического воспитания. Идеи педагога- просветителя, писателя, организатора образования, автора учебников, его неустанная деятельность по открытию учебных заведений и школьных библиотек на родной земле, которые стали реальными своеобразными распространителями культуры и умственного развития, формировавшими духовное сознание своих учеников и населения, востребованы и в наши дни.

Список использованной литературы:

1. Воспоминания об Алтынсарине. Оренбург, 1879. Цит по: История казахской литературы в 3т., т.2, Алмаата, 1979, «Наука».
2. Жарикбаев К. Калиев С. Антология педагогической мысли Казахстана. – Алматы, 1995.
3. К. Кудеринова. Теоретические основы казахской письменности. Алматы, 2010.

4. Муканова Г.К. Иманыңыз болсын жолдас: архивные источники о неизвестном И.Алтынсарине. Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби. Вестник. Серия историческая. №1 (92). 2019. С 133-144.

5. Ситдыков, А.С. Педагогические идеи и просветительская деятельность И. Алтынсарина. – Алма-Ата: Мектеп, 1968. – 148с.

5. <https://e-history.kz/ru/publications/view/3008> © e-history.kz

Н.И Ильминский «Воспоминания об Алтынсарине», Казань, 1891.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Диканбаева Сайра Алькеевна

«Bolashaq» академиясы жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы Ы. АЛТЫНСАРИН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АҒАРТУДЫҢ ИДЕАЛДЫҚ-КӨРКЕМ- ФИЛОСОФИЯЛЫҚ БАҒЫМДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТКЕРІ РЕТІНДЕ

Мақалада Ы.Алтынсаринның білім беруді ұйымдастырушы, оқулық авторы, жас ұрпақтың рухани ұстазы ретіндегі қызметінің мәселелері қарастырылған. Ы.Алтынсаринның ғылыми-педагогикалық ізденістері біздің заманымызда сұранысқа ие: бұл оқулықтар, оқу бағдарламаларын жасау, оқу үрдісінде және қоғамда мұғалімнің ролі, адамгершілік тәрбиенің құрамдас бөлігі ретінде Исламның дәстүрлі құндылықтарына жүгіну, рухани тұлғаны қалыптастыру, білім беруді тұтас жүйе ретінде ұғыну

Тірек сөздер: тәрбие, адамгершілік тәрбие, жүйе, оқу процесі, оқу бағдарламасы, руханият, демократиялық мәдениет.

Dikanbayeva Saira

Private institution Academy "Bolshaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

Y. ALTYSARIN AS A WORKER OF IDEAL AND ARTISTIC AND PHILOSOPHICAL TRENDS OF ENLIGHTENMENT IN KAZAKHSTAN

The article deals with the issues of I. Altynsarin's activity as an organizer of education, author of textbooks, and spiritual teacher of the younger generation. Scientific and pedagogical research of I. Altynsarin is in demand in our time: These are the creation of textbooks, curricula, the role of the teacher in the educational process and in society, the appeal to the traditional values of Islam as a component of moral education, the formation of a spiritual personality, and the understanding of education as an integral system.

Keywords: education, moral education, system, educational process, curriculum, spirituality, democratic culture.

List of used literature:

1. Memories of Altynsarin. Orenburg, 1879. Quoted from: History of Kazakh literature in 3 volumes, v. 2, Almaata, 1979, "Science".

2. Zharikbaev K. Kaliev S. Anthology of pedagogical thought of Kazakhstan. - Almaty, 1995.

3. K. Kuderinov. Theoretical foundations of Kazakh writing. Almaty, 2010.

4. Mukanova G.K. Imanynyz bolsyn zholdas: archival sources about the unknown I. Altynsarin. Kazakh National University named after Al-Farabi. Herald. Historical series. No. 1 (92). 2019. P. 133-144.

5. Sitdykov, A.S. Pedagogical ideas and educational activities of I. Altynsarin. - Alma-Ata: Mektep, 1968. - 148s.

6. <https://e-history.kz/ru/publications/view/3008> © e-history.kz

N.I Ilminsky "Memories of Altynsarin", Kazan, 1891.

Каркулова Айгуль Акимгереевна

a.karkulova@daryn.kz

Республиканский научно-практический центр «Дарын», Международный университет Астана, г. Астана,
Республика Казахстан

Сатанов Арстан Болатович

a.satanov@daryn.kz

Республиканский научно-практический центр «Дарын», ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана,
Республика Казахстан

Нуртазанов Еркулан Нуртазанұлы

e.nurtazanov@daryn.kz

Республиканский научно-практический центр «Дарын»

К ВОПРОСУ РАЗРАБОТКИ ПРОГРАММЫ КАЧЕСТВЕННОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ВЫЯВЛЕНИЮ УРОВНЯ ОДАРЕННОСТИ ШКОЛЬНИКОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В статье представлены концептуальные основы разработки Программы качественного исследования по выявлению уровня одаренности детей через педагогические методики по работе с одаренными и мотивированными учащимися, разработанной в рамках реализации НТП ПЦФ МОН РК «Научные основы модернизации системы образования и науки» (2021-2023). Рег. № OR11465474.

Ключевые слова: одаренность, мотивированность, программа, дифференцированное обучение, Дорожной карты по внедрению системы выявления одаренных детей, одаренные дети, талантливая молодежь, РНПЦ «Дарын»

Введение.

На рубеже веков проблема одаренности в образовании, науке, технологиях становится одной из главных для социального и экономического развития любой страны. В развитых странах одаренные дети рассматриваются как основной стратегический потенциал общества и фактор безопасности государства.

Динамичные социально-экономические и политические метаморфозы человеческого сообщества в XXI веке, которые Э. Тоффлер назвал "Третьей волной" развития цивилизации [1], выдвигают новые, все более высокие требования к способностям, одаренности, и в целом, к личности современного человека. Современная крылатая фраза "кто владеет информацией, тот владеет ситуацией" приобретает особый смысл, отражая ту роль, которую играют одаренные люди в социальном и экономическом развитии любой страны. Этим объясняется неослабевающий интерес ученых и практиков к изучению одаренных детей и молодежи и актуальность проблемы одаренности на современном этапе.

Основная часть.

Следует отметить, что проблема одаренности рассматривалась и рассматривается учеными в различных аспектах: философском, социологическом, педагогическом и психологическом. Своими корнями эта проблема уходит вглубь веков.

С начала XXI века наблюдается активизация научных исследований по психологии и педагогике одаренности и в Казахстане. Казахские ученые-исследователи (Л.М. Нарикбаева [2], О.А. Джумадиллаева [3], У.Б. Жексенбаева [4], А.К. Сатова [5], А.А. Каркулова, А.С. Мамбеталина, А.Б. Сатанов и др. [6]) осуществили ряд фундаментальных исследований в области психологии одаренности и творчества.

Однако, работа с одаренными детьми ведется недостаточно, о чем свидетельствует малый процент учащихся, принимающих участие в олимпиадах различного уровня (от школьного этапа до республиканского) и незначительное количество победителей и призеров. Не все учителя включились в данный вид работы, сами имеют низкую мотивацию, инертны и, поэтому не могут смотивировать своих обучающихся на интеллектуальный труд. Для учителей предусмотрено материальное и моральное стимулирование в виде поощрений и денежных выплат, но результаты невысокие. В целях систематизации и улучшения уровня выявления, развития и поддержки одаренных детей и молодежи в Казахстане Республиканским научно-практическим центром «Дарын» (РНПЦ «Дарын») были разработаны целый ряд нормативно-правовых актов.

В 2018 году был издан Приказ Министра образования и науки РК №574 от 16 октября 2018 г. «Об утверждении концептуальных основ казахстанской национальной системы выявления, развития и поддержки одаренных детей и талантливой молодежи [7].

В 2019 году было принято Постановление Правительства 997 27.12.2019 «Об утверждении Дорожной карты по внедрению системы выявления одаренных детей, проживающих в сельской местности, а также из малообеспеченных и многодетных семей и построению для каждого из них индивидуальной дорожной карты по поддержке и развитию способностей» [8].

В рамках дорожной карты была активизирована работа с одаренными детьми Республики Казахстан. Для нормативного урегулирования деятельности Центров внесены изменения в приказ от 22 февраля 2013 года № 50 «Об утверждении номенклатуры видов организаций образования». Таким образом, 17 региональных центров осуществляют комплексную системную работу по выявлению и поддержке одаренных детей в РК.

Региональными центрами по работе с одаренными детьми и творческой молодежью созданы базы данных одаренных учащихся. Планируется ежегодное обновление базы, а также проведение мониторинга по выявлению в разрезе организаций образования.

По результатам проведенного мониторинга в Казахстане в 2021 году выявлено 94 411 одаренных учащихся (6,2%), из них 28 411 из сельской местности и из многодетных и малообеспеченных семей (14 574 - село, 13 837 - многодетные и малообеспеченные). При этом 62 982 имеют особые интеллектуальные способности, 31 429 учащихся достигли результатов в сфере культуры и спорта.

РНПЦ «Дарын» разработана концепция диагностики способностей школьников, ведется работа по доработке методологии выявления наиболее способных детей и молодежи. Утверждена форма дорожной индивидуальной карты по поддержке и развитию способностей детей. Проводится диагностирование по выявлению способностей школьников психологическими службами региональных центров по работе с одаренными детьми, по результатам которой проходит консультирование учащихся, их родителей, педагогов.

РНПЦ «Дарын» разработана концепция диагностики способностей школьников, ведется работа по доработке методологии выявления наиболее способных детей и молодежи. Утверждена форма дорожной индивидуальной карты по поддержке и развитию способностей детей. Проводится диагностирование по выявлению способностей школьников психологическими службами региональных центров по работе с одаренными детьми, по результатам которой проходит консультирование учащихся, их родителей, педагогов.

В целях изучения профессиональных интересов и способностей было проведено тестирование учащихся 9-11 классов с использованием психодиагностических методик: по определению типа личности (Дж. Холланд), познавательных интересов (А.Е. Голомшток), опросник профессиональных склонностей Л. Йовайши (модификация Г.В. Резапкиной), «Дифференциально – диагностический опросник» (Е. А. Климов).

В национальной олимпиаде «Мың бала» приняли участие 3216 школьников 5, 6 классов из сельских школ. По итогам олимпиады одна тыс. детей награждены, 500 победителям, окончившим 6 класс, были предложены образовательные гранты для поступления в филиалы Республиканской физико-математической школы (РФМШ, г.Алматы), лицеев «Білім-инновация», школ «Дарын».

В рамках реализации инициативы Фонда Первого Президента-Елбасы «Ел үміті» законодательно урегулирован порядок присуждения знака отличия «Медаль Елбасы». Разработаны Правила награждения обладателей знака отличия, предусмотрено преимущественное право на получение образовательных грантов, зачисление в состав обучающихся по госзаказу на подготовку кадров с высшим образованием.

Кроме того, 30 декабря 2020 г. состоялось торжественное открытие первой профориентационной службы «Qabilet» при Центре развития одаренности и психологического сопровождения «Астана дарыны». С 2021 года началось внедрение проекта «Qabilet» по диагностике способностей и профориентации школьников, и поддержке одаренных детей на основе индивидуальных дорожных карт в других регионах страны.

В 2019 году в РК была утверждена концепцию развития образования Республики Казахстан до 2025 года, в которой указывается то, что в настоящее время в Казахстане отсутствует единый механизм психолого-педагогического сопровождения обучающихся на всех уровнях образования, в том числе и одаренных детей [9].

В рамках реализации НТП ПЦФ МОН РК «Научные основы модернизации системы образования и науки» (2021-2023). Рег. № OR11465474 Республиканским научно-практическим центром «Дарын» была разработана Программа качественного исследования по выявлению уровня одаренности детей через педагогические методики по работе с одаренными и мотивированными учащимися. Программа позволит усовершенствовать работу, проводимую в рамках Дорожной карты.

Разработанная программа выступает в качестве теоретического и методического основания для практической работы и направлена на совершенствование образовательной среды, которая создает условия для развития одаренных и мотивированных детей, в первую очередь, реализацию индивидуальности обучающихся. Программой предусмотрено внедрение новых технологий обучения и воспитания, развитие системы работы с одаренными детьми, повышение квалификации и переподготовка педагогических кадров. Реализация позволит систематизировать эту деятельность и поднять ее на более высокий качественный уровень, приведет к появлению системных нововведений в работе с одаренными детьми через совершенствование и развитие основ образовательного пространства. Новизна программы состоит в разработке и практической реализации модели поиска, развития и поддержки одаренных детей.

Жизнь требует от школы подготовки выпускника, способного адаптироваться к меняющимся условиям, коммуникабельного и конкурентоспособного. Поэтому, рассуждая о системе работы с одаренными детьми, хотелось бы подчеркнуть мысль о работе со всеми детьми, о максимально возможном развитии умений, навыков, познавательных способностей обучающихся.

Основополагающие принципы программы:

1. Системный подход, позволяющий выявить общие системные свойства и качественные характеристики составляющих систему отдельных элементов. При таком подходе работа с одаренными и мотивированными детьми рассматривается как совокупность следующих взаимосвязанных компонентов: целей образования, субъектов педагогического процесса, содержания образования, методов и форм обучения и материально-технической базы.

2. Личностный подход, утверждающий представления о социальной, деятельной и творческой сущности одаренного ребенка как личности. В рамках данного подхода предполагается опора в воспитании и обучении на естественный процесс саморазвития задатков и творческого потенциала личности, создание для этого соответствующих условий.

3. Деятельностный подход, предполагающий обучение детей выбору цели и планированию деятельности, ее организации и регулированию, контролю, самоанализу и оценке результатов деятельности.

4. Полисубъектный (диалогический) подход, рассматривающий личность как систему характерных для нее отношений, как носителя взаимоотношений и взаимодействий социальной группы, что требует особого внимания к личностной стороне педагогического взаимодействия с одаренными детьми.

5. Культурологический подход, обусловленный объективной связью человека с культурой как системой ценностей.

В основу программы положены ведущие методологические принципы современной педагогики и психологии:

Реализация этих методологических принципов позволит определить основные способы решения проблем, осуществить планирование и прогнозирование деятельности при работе с одаренными детьми.

Школьный возраст – время прохождения глубоких интегративных процессов в психике ребенка на фоне ее дифференциации. Уровень и широта интеграции определяют особенности формирования и зрелость самого явления одаренности. С внедрением в Казахстане обновленного содержания образования в педагогической практике активно началось внедрение дифференцированного обучения. В рамках программы выявляется эффективность использования дифференцированного обучения, а также предпринимается систематизация накопленного педагогического опыта по его использованию.

Одаренные ученики обладают способностями, которые необходимо учитывать при их обучении. Однако учителя не адаптируют свои методы обучения к потребностям и особенностям одаренных учащихся. Представления учителей об одаренности, их взгляды на одаренных учащихся, а также повышение квалификации по теме одаренности влияют на использование учителями метода дифференциации.

Одна из наиболее серьезных проблем, вызывающих беспокойство многих педагогов по всему миру, заключается в том, что одаренные ученики могут иногда сталкиваться с различными препятствиями, а иногда и рисковать быть исключенными из школы [10]. Считается, что множество

причин вызывают неуспеваемость способных учеников в школе [11], включая личные эмоциональные трудности и семейные осложнения [12]. Тем не менее, в центре внимания этого исследования находится школьный опыт одаренных учеников, который также считается основной причиной неуспеваемости одаренных учеников, поскольку одаренные ученики проводят большую часть своей академической жизни в обычных классах перед учителями с разным опытом и методиками обучения [10]. Администрация, учителя и психологи школы иногда пренебрегают одаренными учениками считая, что одаренные ученики не нуждаются в дополнительном внимании и помощи [11], [12], [13]. Образовательный опыт каждого одаренного ребенка зависит от учебной программы, которая может оказаться утомительной и несложной для них [14], и учебной рутинной в школе, поэтому уделить значительное внимание вопросам обучения одаренных детей.

Исследования по теме обучения одаренных учеников [15] идет рука об руку с обширной темой дифференцированного обучения, а также характеристики эффективных учителей одаренных детей [16].

Хотя не подлежит сомнению, что дифференциация учебных программ является одним из наиболее эффективных способов поддержки одаренных детей [17], следует ли готовить учителей и психологов по работе с одаренными учениками или нет, и что помогает педагогам и психологам работать в этом направлении, по-прежнему исследуются с различных точек зрения [16].

Переход на английский язык в РК в старшей школе и вузах был обеспечен методологически и методически в 374-х пилотных школах, которые начали внедрение обучения на английском языке учебных предметов: «Биология», «Химия», «Физика», «Информатика» с 2016 года.

В связи с реализацией Дорожной карты развития трехязычного образования на 2015-2020 годы [18] возникла необходимость разработки концептуальных основ дальнейшего развития и распространения трехязычного образования в стране.

Дальнейшее продвижение и развитие трехязычного образования в стране позволит:

1. повысить уровень знаний обучающихся и педагогов по языковым предметам;
2. обеспечить высокое качество учебных ресурсов;
3. повысить квалификацию педагогов- предметников по учебным
4. предметам ЕМН на английском языке и CLIL-компетенциям;
5. проводить системный мониторинг развития трехязычного образования в стране.

Однако, как указывают последние исследования, внедрение трехязычного образования стало очень противоречивыми вопросами в Казахстане, при этом различные аспекты обновляются, отвергаются или даже игнорируются [19]. Что обуславливает необходимость дальнейшего исследования данной тематики.

Поддержка и удержание талантливой молодежи становится задачей национального масштаба, поскольку развитие инновационной экономики невозможно без формирования интеллектуального капитала. Недостаточность развитости инфраструктуры выявления и поддержки талантов требует изучения и создания казахстанской модели развития одаренности и образования для одаренных детей, расширение сотрудничества с вузами, институтами, казахстанскими и международными организациями образования в этом направлении.

Закключение.

Программа качественного исследования по выявлению уровня одаренности детей через педагогические методики по работе с одаренными и мотивированными учащимися может быть использована как методическая основа при выявлении, психолого-педагогической поддержке и сопровождении одаренных и мотивированных детей в любой школе, поможет снять ряд противоречий и проблем при взаимодействии всех участников образовательного процесса.

Использование программы позволит конкретизировать образовательную программу, концепцию воспитательной деятельности школы, а также оптимизировать работу по повышению квалификации педагогического коллектива. Внедрение позволит достичь повышения качества образования с целью развития и поддержки талантливых учащихся в условиях специализированной школы.

Список использованной литературы:

1. Тоффлер Э. Третья волна. - Москва: АСТ, 2004. - 781 с.
2. Нарикбаева Л.М. Развитие профессиональной одаренности будущего специалиста в высшей педагогической школе. 13.00.08 – теория и методика профессионального образования. Авт.дисс. на соискание ученой степени д.п.н. Республика Казахстан, Алматы, 2008. – 43с.; Системно-интегративный подход к изучению одаренности личности [Текст] / Нарикбаева Л.М. // Образование. - 2006. - 2. - с.96-101
3. Джумадуллаев К.А. Математический арсенал поступающих в школы для одаренных детей / К.А. Джумадуллаев. - Алматы : Лантар Трейд, 2020. - 83, [1] с.

4. Жексенбаева У.Б. Диагностика одаренных детей : методическое пособие / У.Б. Жексенбаева; Министерство образования и науки Республики Казахстан, республиканский научно-практический центр проблем 12-летнего образования. - Алматы : РАДиАЛ, 2006. - 41, [2] с.
5. Satova A.K. The Study of Motivation for Future Professional Activity Rural Environment. Education. Personality. (REEP) – Proceedings of the 11th International Scientific Conference. – No. 11 ISSN 2255-808X – Latvia University of Life Sciences and Technologies – 2018 – Elgava – с.162-170
6. Мамбеталина А.С., Нурадинов А.С., Сатова А.К., Нуркешев Т.С., Сатанов А.Б., Каркулова А.А., Мухамбеткалиева К.С. Использование экспертной оценки в выявлении одаренности школьников психология творчества и одаренности сборник статей Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Москва: Ассоциация технических университетов, 2021, с. 45-48. DOI: 10.53677/9785919160472_45_48
7. Приказ Министра образования и науки РК №574 от 16 октября 2018 г «Об утверждении концептуальных основ казахстанской национальной системы выявления, развития и поддержки одаренных детей и талантливой молодежи
8. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 997 «Об утверждении Дорожной карты по внедрению системы выявления одаренных детей, проживающих в сельской местности, а также из малообеспеченных и многодетных семей и построению для каждого из них индивидуальной дорожной карты по поддержке и развитию способностей»
9. Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988.
10. Mills, C. J. (2003). Characteristics of Effective Teachers of Gifted Students: Teacher Background and Personality Styles of Students. *Gifted Child Quarterly*, 47(4), 272-281. doi:10.1177/001698620304700404
11. Van Boxtel, Herman W.; Monks, Franz J. (1992). General, Social, and Academic Self-Concepts of Gifted Adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 21(2) p. 169.
12. Gallagher J., Harradine C.C. & Coleman M.R. (1997) Challenge or boredom? Gifted students' views on their schooling, *Roeper Review*, 19:3, 132-136 <http://dx.doi.org/10.1080/02783199709553808>
13. Reis, S. M., Hebert, T. P., Diaz, E.I., Maxfield, L.R., Ratley, M.E. (1995) Case Studies of Talented Students Who Achieve and Underachieve in an Urban High School. Research Monograph 95120. The National Research Center on the Gifted and Talented. The University of Connecticut
14. VanTassel-Baska and Stambaugh (2010). Challenges and Possibilities for Serving Gifted Learners in the Regular Classroom. *Theory Into Practice* 44(3) Differentiated Instruction, p. 211-217. https://doi.org/10.1207/s15430421tip4403_5
15. Diaz, E. I. (1998). Perceived factors influencing the academic underachievement of talented students of Puerto Rican descent. *Gifted Child Quarterly*, 42, 105-122
16. Hansen & Feldhusen (1994). Comparison of Trained and Untrained Teachers of Gifted Students. *Gifted Child Quarterly* 38(3) <https://doi.org/10.1177/001698629403800304>
17. Tomlinson et.al, (2003). Differentiating Instruction in Response to Student Readiness, Interest, and Learning Profile in Academically Diverse Classrooms: A Review of Literature. *Journal of the Education of the Gifted* 27(2-3):119-145. DOI: 10.1177/016235320302700203
18. Дорожная карта развития трехязычного образования на 2015-2020 годы. Совместный приказ и.о. Министра образования и науки Республики Казахстан от 5 ноября 2015 года № 622, Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 9 ноября 2015 года № 344 и Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 13 ноября 2015 года № 1066.
19. Karabassova L. (2020). Understanding Trilingual Education Reform in Kazakhstan: Why Is It Stalled? *Education in Central Asia*. Pp. 37-51. Doi:10.19044/esj.2019.v15n25p168

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Каркулова Айгуль Акимгереевна

**«Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығы, Астана халықаралық университеті,
Астана, Қазақстан Республикасы**

Сатанов Арстан Болатович

**«Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығы, Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ, Астана,
Қазақстан Республикасы**

Нуртазанов Еркулан Нуртазанұлы

**«Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығы, Астана, Қазақстан Республикасы
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДАРЫНДЫЛЫҚ ДЕҢГЕЙІН
АНЫҚТАУ БОЙЫНША САПАЛЫ ЗЕРТТЕУ БАҒДАРЛАМАСЫН ӘЗІРЛЕУ МӘСЕЛЕСІ**

2021-2023 ж. жүзеге асырылатын OR 11465474 «Білім және ғылым жүйесін модернизациялаудың ғылыми негіздері» зерттеуді бағдарламалық мақсатты қаржыландыру шегінде дайындалған дарынды оқушыларды оқытуда педагогикалық әдістемелер арқылы балалардың дарындылық деңгейін анықтау бойынша сапалы зерттеу бағдарламасын әзірлеудің теориялық негіздері ұсынылған.

Тірек сөздер: дарындылық, уәждемелілік, бағдарлама, саралап оқыту, дарынды балаларды анықтау жүйесін енгізу бойынша Жол картасы, дарынды балалар, талантты жастар, "Дарын"РҒПО

Karkulova Aigul
Republican Scientific and Practical Center "Daryn", Astana International University, Astana,
Republic of Kazakhstan

Satanov Arstan
Republican Scientific and Practical Center "Daryn", L.N. Gumilyov, Astana, Republic of Kazakhstan
Nurtazanov Yerkulan

Republican scientific and practical center "Daryn, Astana, Republic of Kazakhstan
ON THE ISSUE OF DEVELOPING A QUALITATIVE RESEARCH PROGRAM TO IDENTIFY THE
LEVEL OF GIFTEDNESS OF SCHOOLCHILDREN IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article presents the theoretical foundations for the development of a Qualitative Research Program to identify the level of giftedness of children through pedagogical methods for working with gifted and motivated students, developed as part of the implementation of the program trust fund study OR 11465474 "Scientific foundations of modernization of the education system and science" (2021-2023).

Keywords: giftedness, motivation, program, differentiated education, Roadmap for the implementation of a system for identifying gifted children, gifted children, talented youth, Republican Scientific and Practical Center "Daryn"

List of used literature:

1. Toffler E. The Third Wave. - Moscow: AST, 2004. - 781 p.
2. Narikbaeva L.M. Development of professional talent of a future specialist in a higher pedagogical school. 13.00.08 - theory and methodology of vocational education. Author's diss. for the degree of Ph.D. Republic of Kazakhstan, Almaty, 2008. - 43 p.; System-integrative approach to the study of personality giftedness [Text] / Narikbaeva L.M. // Education. - 2006. - 2. - p.96-101
3. Dzhumadullaev K.A. Mathematical arsenal of those entering schools for gifted children / K.A. Dzhumadullaev. - Almaty: Lantar Trade, 2020. - 83, [1] p.
4. Zheksenbaeva U.B. Diagnosis of gifted children: a methodological guide / U.B. Zheksenbaeva; Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Republican Scientific and Practical Center for the Problems of 12-Year Education. - Almaty: RADiAL, 2006. - 41, [2] p.
5. Satova A.K. The Study of Motivation for Future Professional Activity Rural Environment. Education. Personality. (REEP) – Proceedings of the 11th International Scientific Conference. – no. 11 ISSN 2255-808X – Latvia University of Life Sciences and Technologies – 2018 – Elgava – c.162-170
6. Mambetalina A.S., Nuradinov A.S., Satova A.K., Nurkeshev T.S., Satanov A.B., Karkulova A.A., Mukhambetkaliyeva K.S. THE USE OF EXPERT ASSESSMENT IN IDENTIFYING THE GIFTEDNESS OF SCHOOLCHILDREN. The psychology of creativity and giftedness Collection of articles of the All-Russian scientific and practical conference with international participation. Moscow: Association of Technical Universities, 2021, p. 45-48. DOI: 10.53677/9785919160472_45_48
7. Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan No. 574 dated October 16, 2018 "On approval of the conceptual foundations of the Kazakhstani national system for identifying, developing and supporting gifted children and talented youth
8. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2019 No. 997 "On approval of the Roadmap for the implementation of a system for identifying gifted children living in rural areas, as well as from low-income and large families and building an individual roadmap for support and development for each of them abilities"
9. On approval of the State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020 - 2025 Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2019 No. 988.
10. Mills, C. J. (2003). Characteristics of Effective Teachers of Gifted Students: Teacher Background and Personality Styles of Students. *Gifted Child Quarterly*, 47(4), 272-281. doi:10.1177/001698620304700404
11. Van Boxtel, Herman W.; Monks, Franz J. (1992). General, Social, and Academic Self-Concepts of Gifted Adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 21(2) p. 169.
12. Gallagher J., Harradine C.C. & Coleman M.R. (1997) Challenge or boredom? Gifted students' views on their schooling, *Roeper Review*, 19:3, 132-136 <http://dx.doi.org/10.1080/02783199709553808>
13. Reis, S. M., Hebert, T. P., Diaz, E. I., Maxfield, L. R., Ratley, M. E. (1995) Case Studies of Talented Students Who Achieve and Underachieve in an Urban High School. Research Monograph 95120. The National Research Center on the Gifted and Talented. The University of Connecticut
14. VanTassel-Baska and Stambaugh (2010). Challenges and Possibilities for Serving Gifted Learners in the Regular Classroom. *Theory Into Practice* 44(3) Differentiated Instruction, p. 211-217. https://doi.org/10.1207/s15430421tip4403_5
15. Diaz, E. I. (1998). Perceived factors influencing the academic underachievement of talented students of Puerto Rican descent. *Gifted Child Quarterly*, 42, 105-122
16. Hansen & Feldhusen (1994). Comparison of Trained and Untrained Teachers of Gifted Students. *Gifted Child Quarterly* 38(3) <https://doi.org/10.1177/001698629403800304>

17. Tomlinson et al, (2003). Differentiating Instruction in Response to Student Readiness, Interest, and Learning Profile in Academically Diverse Classrooms: A Review of Literature. journal for the education of the gifted 27(2-3):119-145. DOI: 10.1177/016235320302700203

18. Roadmap for the development of trilingual education for 2015-2020. Joint Order Acting Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated November 5, 2015 No. 622, Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated November 9, 2015 No. 344 and Minister for Investment and Development of the Republic of Kazakhstan dated November 13, 2015 No. 1066.

19. Karabassova L. (2020). Understanding Trilingual Education Reform in Kazakhstan: Why Is It Stalled? Education in Central Asia. pp. 37-51. Doi:10.19044/esj.2019.v15n25p168

УДК 159.9.:37
МРНТИ 15.81.21

Каркулова Айгуль Акимгереевна

a.karkulova@darvn.kz

«Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығы, Астана халықаралық университеті,
Астана, Қазақстан Республикасы

Сатанов Арстан Болатович

a.satanov@darvn.kz

«Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығы, Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ, Астана,
Қазақстан Республикасы

Нуртазанов Еркулан Нуртазанұлы

e.nurtazanov@darvn.kz

«Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығы, Астана,
Қазақстан Республикасы

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫСТАҒЫ БІЛІМ БЕРУ МОДЕЛЬДЕРІ МЕН ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Дарынды балалар табиғатын зерттеу жұмыстарына көп жылдардан бері ғылыми, қоғамдық, тәрбиелік тұрғыдан ерекше көңіл аударылып келеді. Әлемнің көптеген дамыған елдерінде балалардың дарындылығын зерттеуге қызығушылық XX ғасырдың ортасынан бастап арта түсті. Ерекше дарынды балаларды оқыту бойынша әдістер еңгізу және оларға білім берудің модельдерін қалыптастыру мәселесіне бүгінгі таңда да аса көп назар аударылуда. Қазір әртүрлі елдерде дарынды балаларға, олардың ата-аналарына және мұғалімдеріне психологиялық-педагогикалық көмек көрсетудің, дарынды балалардың интеллект деңгейін, оқу қабілетін, шығармашылық дарындылығын, оқудағы ерекше жетістіктерін, мотивация және шығармашылығын анықтайтын бағдарламалар әзірленіп, іс жүзінде жүзеге асырылуда. Бұл мақалада дарынды балаларды анықтау және дамыту бойынша кешенді оқу-әдістемелік бағдарламалар саясатын қалыптастыру, дарындылық пен таланттың сараланған моделі негізінде олардың қабілеттерін диагностикалау; мектепте оқытылмайтын пәндерді тереңдетіп және жеделдетіп оқыту үлгілерін қолдану; оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін ынталандыру және т.б. әдістерді қолданудағы Австралия, Уэльс, Израиль, Ирландия, Австрия, Словакия, Бразилия, Перу, Вестмаунт тәжірибелеріне ғылыми-теориялық шолу жасалды.

Аталмыш мақала 2021-2023 ж. жүзеге асырылатын OR 11465474 «Білім және ғылым жүйесін модернизациялаудың ғылыми негіздері» зерттеуді бағдарламалық мақсатты қаржыландыру шегінде дайындалды.

Тірек сөздер: Дарындылық, дарындылықты анықтау, дарынды балаларды оқыту, дарынды балаларды сәйкестендіру, оқу үлгеріміне негізделген бағалау, интеллектуалдық ерекшеліктер, қозғалмалы және кристалданған интеллект, таланттарды ояту, таланттарды дамыту, таланттарды ынталандыру, жеделдетілген оқыту.

Кіріспе: Бүгінгі таңда білім беру жүйесі жаңа үрдістерге тез бейімделуі қажет. Әлемнің жетекші мектептері балалардың креативті, зияткерлік әлеуетін дамытумен айналысады, цифрлық технологиялар мен нақты ғылымдарды оқытады. Қазақстанның дамыған елдердің қатарына кіру міндеттерінің бірі-таланттарды, кәсіби қызығушылықтар мен құзыреттіліктерді, сондай-ақ балалар мен жастардың дарындылығын ашуға бағытталған сапалы және заманауи білім беру болып табылады.

Дарынды және талантты білім алушыларға деген үлкен қызығушылық АҚШ, Финляндия, Сингапур және т. б. сынды көптеген елдерден көруге болады. Көптеген білім беру жүйелерінде

дарынды тұлғалар қоғамның негізгі стратегиялық әлеуеті және мемлекеттің қауіпсіздік факторы ретінде қарастырылады. ХХІ ғасырда білім, ғылым, технология саласындағы дарындылық факторы қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуында үлкен мәнге ие болады.

Негізгі бөлім: Австралияда дарындылық пен таланттың сараланған моделі Франсуа Ганьон (DMG) қолданылады, ол дарындылық пен талант арасындағы түбегейлі айырмашылықтарды тудырады [1]. Дарынды бала өзінің табиғи қабілеттерін жетістіктерге аудара алады. Жеке факторлардан басқа, әлеуметтік факторлар бар: дарынды балалардың дамуына үлкен әсер ететін ата-аналар мен олардың білімі, отбасының қаржылық компоненті. Австралияда «Мен жетістікке жете алмаймын» феномені кең таралған, яғни баланың белгілі бір қабілеттері бар, бірақ оларды жүзеге асыруына мүмкіндігі жоқ. Австралия мектептерінде барлық дарынды балалар бірдей дарынды емес, сондықтан оларды топтарға бөледі: төмен дарынды, орташа дарынды және өте дарынды. Дарындылық пен дарындылықтың сараланған моделіндегі мұғалімдер мен мектептің ролі оң табиғи және ішкі катализаторларды анықтау және іске қосу арқылы даму процесіне ықпал ету және баланың бір дарынды топтан екінші топқа ауысуы үшін барынша күш салу болып табылады.

Дарынды балаларды сәйкестендіру (анықтау) әдістері: объективті (дәстүрлі) әдістер және субъективті (дәстүрлі емес) әдістер. Объективті әдістерге IQ тестілері (балаларға арналған Векслер интеллект шкаласы, Стэнфорд Бинет университетінің интеллект шкаласы, танымдық тест) және жоғары деңгейлі тесттер (орта мектеп оқушыларына арналған) және сәйкестендіру әдістерін мектеп мұғалімдері емес, сертифицирталған мамандар жүргізеді. Субъективті әдістер: номинациялар және нәтижелер негізінде бағалау. Номинациялар (таланттар конкурсы)-мұғалімдер, ата-аналар, дарынды оқушылардың құрдастары және дарынды оқушылардың өздері жасаған сапалы құралдар.

Оқу үлгеріміне негізделген бағалау дегеніміз-оқушылардан белгіленген түрде әрекет етуді немесе түпнұсқа өнімді немесе жауапты (жазбаша эссе, проблемалық-бағытталған оқыту кезінде студенттерді бақылау) жасауды сұрайтын бағалау. Сәйкестендіру процесінде объективті де, субъективті де әдістер қолданылуы керек. Бұл процесс мүмкіндігінше ертерек жүргізілуі керек, бірақ тиімділік пен өнімділік арасында тепе-теңдік болуы керек.

Австралиядағы дарынды оқушыларға арналған ережелер мен бағдарламалар 4 санатқа бөлінеді: толықтыру, топтастыру, жеделдету және кеңес беру. Толықтыру дегеніміз-белгілі бір жылдық топ үшін оқу бағдарламасын толықтыратын немесе одан тыс, бірақ қиын бағдарламаны үйренуге алып келмейтін білім беру іс-шаралары (Тәуелсіз оқу жобалары, далалық сапарлар, тәлімгерлік). Қабілеттері бойынша топтастыру: дарынды балаларға арналған арнайы мектептер немесе сыныптар, пәнге байланысты балаларды топтастыру, «Тарту бағдарламалары» (дарынды оқушыны қарапайым сыныптан «шығарып», бейінді сыныпқа бірнеше сағатқа отырғызады), әдеттегі аралас сынып шеңберіндегі қосымша ережелер.

Жеделдету «әдеттегіден тезірек уақыт бойынша немесе жас ерекшелігі бойынша білім беру бағдарламасындағы прогресс» ретінде анықталады. Жеделдету түрлері: мектепке ерте қабылдау, белгілі бір пәндер бойынша жеделдету (мысалы, 6-сыныпта бір мектепте оқиды, 7-сыныпта басқа мектепте бір белгілі бір пән бойынша), оқу бағдарламасын тығыздау, бағдарламаны қысқарту (бір оқу жылына арналған бағдарлама алты-үш айға дейін қысқарады), мектеп пен колледжде параллель оқу, сыныптардан секіру (жеделтіп оқытатын сыныптар).

Жеделдету бағдарламасының жарқын мысалы-Теренс Чи Шен Тао: 15 жаста ғылым бакалавры, 17 жаста ғылым магистрі, 21 жаста ғылым докторы, 24 жаста профессор, 25 жаста бохер сыйлығының лауреаты, 31 жаста Филдс сыйлығы.

Уэльсте дарынды балаларға арналған 50 мектеп жұмыс істейді (Уэльстің аумағы Нұрсұлтан қаласының аумағына тең). Дарынды балалардың ата-аналары баланың қабілеттерін сәйкестендіру үшін IQ тесттерін жүргізгені үшін 1000-нан 2000-ға дейін Австралиялық доллар (319 384-тен 639 311 теңгеге дейін) төлейді. Сондай-ақ, ата-аналардың өздері аутизм ауытқуы бар дарынды баланы (әдеттегі мектепке немесе арнайы мектепке) қай мектепке беруді таңдайды.

Израильде дарынды балаларға білім беру жолға қойылған. Бұл елде дарындылар деп жалпы интеллект деңгейі, оқу қабілеті, шығармашылық дарындылық, оқудағы ерекше жетістіктер, мотивация және шығармашылық негізінде анықталған ең жақсы оқушылардың 3%. Дарындылықты анықтау: әр сыныпта 135 және одан жоғары IQ ескере отырып (3-ші сыныптан 9-шы сыныпқа дейін) [2]. Дарынды және талантты оқушылармен жұмыс бөлімі барлық секторларда 2-ші және 3-ші сыныптан бастап үш сатылы процесті қолдана отырып, жыл сайын дарындыларды анықтайды. Скрининг мұғалімдердің ұсыныстары негізінде жүргізіледі, оқу сауаттылығы және математикалық тест (мектеп қабырғасында) жүргізіледі. Анықтау: ұсынылған оқушылардың 20%-ы топтық тесттен

(мектептен тыс) алдын-ала дайындықсыз өтеді, жалпы танымдық қабілеттерін, абстрактілі ойлау және мектеп пәндеріне қатысы жоқ логиканы тексереді. Әңгімелесу: Топтық немесе жеке. Барлық тесттер 2 тілде өткізіледі: иврит және араб. Израильде дарындылықты анықтауда гендерлік ерекшелігі бар (көбінесе ұлдар өтеді). Сондай-ақ ерекше жағдайларға арналған тесттер қарастырылған: жаңа иммигранттар, қайтып келгендер, тест тапсырудан екі жыл бұрын басқа тілді оқыған студенттер, ерекше қажеттіліктері бар оқушылар (СДВГ, физикалық ауытқулар).

Екінші кезеңнің нәтижелері бойынша (топтық тест) ата-аналар баласына қол жетімді бағдарламалар көрсетілген шақыру хаттарын алады; оқушылар бағдарламаларға қатысуға шақырылады; ақпарат құпия болып қалады; кейбір бағдарламалар тегін; кейбір бағдарламалар қосымша ақы талап етеді. Дарынды оқушыларға арналған бағдарламалар: дарынды балаларды мектептен тыс оқыту (3-тен 9-шы сыныптарға дейін), қарапайым мектептердегі дарынды балаларға арналған сыныптар (3-тен 12-ші сыныптарға дейін), жоғары мектептегі бағдарламалар (10-11 сыныптар), тәлімгерлік бағдарламасы (жоғары дарынды, 10-11 сыныптар), ұлттық және халықаралық конкурстар (негізінен жоғары мектепте), виртуалды мектеп. Дарынды балаларды мектептен тыс оқыту бағдарламасы мектепте оқытылмайтын пәндерді зерттеуді қамтиды: оқушылар жасына байланысты оқытушылар ұсынатын курстарды таңдайды. Дарынды балалар аптасына 1 рет 6 сағатқа ауылдық жерлерде орналасқан орталықтарға барады. Тасымалдауды муниципалитет ұйымдастырады. Барлығы 58 орталық (39 еврей және 19 Араб) бар. Бұл бағдарлама ақылы және ата-аналар жылына 500 евро төлейді. Дарынды балаларға арналған сыныптарға скринингтен және анықтау тестінен өткен және IQ 135 және одан жоғары көрсеткіштермен 3% үздіктер қатарына түскен оқушылар қабылданады. Бұл сыныптар қала ішінде 42 мектептің базасында орналасқан. Бір сыныпта шамамен 28 оқушы. Альфа, Идея және Одиссеус бағдарламалары-гуманитарлық және техникалық ғылымдарға баса назар аударатын және академиялық зерттеулерге қатысатын дарынды жоғары мектеп оқушыларына арналған бағдарламалар. Жоғары білім алғандарға арналған тәлімгерлік бағдарламасын 2009 жылы Білім Министрлігінің дарынды және талантты оқушылармен жұмыс жөніндегі бөлімі құрған және оны СОЛД институты жүзеге асырады. Бұл бағдарлама бойынша оқушылар университеттердің профессорларымен/тәлімгерлерімен кездеседі; олар бір жыл бойы өзара қызығушылық тудыратын жоба бойынша жұмыс істейді; өз жұмыстарын жариялайды; кәсіби конференцияларға қатысады.

Виртуалды мектеп кіші және жоғары сынып оқушыларына әртүрлі салаларда курстар ұсынады: жаратылыстану, математика, компьютерлік технологиялар. Курстарды Тель-Авив жасөспірімдер ғылым университетінің бөлімшесі және білім беру технологиялар орталығы ұсынады. Сондай-ақ Израильде Амирим бағдарламасы, Мофет сыныптары сияқты қосымша білім беру бағдарламалары бар [3].

Ирландия-бұл бүкіл қоғам баланың физикалық және интеллектуалдық ерекшеліктеріне қолдау көрсететін инклюзивті ел. Университеттер базасында дарынды балаларға арналған орталықтар: оқушылар 6 жастан 17 жасқа дейін университеттік курстардан өтеді (демалыс күндері, мектеп уақытына зиян емес); авиациялық техника, медицина, криминология және теориялық физика сияқты пәндер оқытылады. Бүкіл ел бойынша барлығы 10 орталық. Сәйкестендіру процесі тестілеу арқылы жүзеге асырылады. Бұл спикер көптеген дарынды балалар мектептен кейін Ирландия университеттеріне түсетінін, шетелге шықпайтынын атап өтті. Дарынды балаларға арналған университеттерде оқу тегін. Ирландия университеттері техникалық жабдықталған [4] [5].

Австрияда дарынды балалармен жмыста Сэр Карл Поппер атындағы мектеп тәжірибесі ерекше болып келеді [6]. Бұл мектеп мемлекеттік болып табылады және эксперименттік мәртебеге ие (дарынды балаларға арналған арнайы бағыт ретінде). Бұл мектепке барғысы келетін оқушылар сыртқы сарапшы өткізетін бірқатар стандартты сынақтардан өтеді: ауызша, бейнелі және сандық.

Қозғалмалы және кристалданған интеллект және т.б. тестіленеді, сонымен қатар олардың жеке жұмыс стильдері, стресске төзімділік, мотивациялық ресурстар тексеріліп, бағаланады. Дарындыларды оқытудың стандартты әдістері: жеделдету-толықтыру-топтау.

Жеделдету: сыныпты секіру әдісі және Рензуллидің «айналмалы есік моделі». Толықтыру: оқудың бірінші жылынан бастап көп пәндер: «ғылым» физика, химия және биологияның үйлесімі ретінде; 6 Тіл (ағылшын, француз, итальян, орыс, испан және латын); «модульдік жүйе» (11-сыныптан бастап жеке кестеге қосылады). Топтастыру: мамандандырылған курстар. Бұл мектепте халықтың әртүрлі топтарынан шыққан балалар оқи алады. Оқыту тегін. Мектепте «KoSo: өзара іс-қимыл және әлеуметтік құзыреттілік» пәні қарастырылған, ол әртүрлі әлеуметтік топтардағы жасөспірімдер арасындағы қақтығыстар мен түсінбеушіліктердің алдын алуға бағытталған [7] [8].

Словакияда дарынды балалармен жұмыс ерекшеліктері бар. Словакияда дарынды балаларды анықтау сәйкестендіру әдісімен жүзеге асырылады-бұл Векслер тесті, Рэйвен тесті, сандық тест, шығармашылық тест, IQ тесті. Дарынды балалар 130 – дан 144-ке дейін, дарындылығы жоғары балалар-145-159 және тек 160 және одан ерекше жоғары дарынды балалар болып саналады.

Дарындылық-бұл нормадан өзгеше асинхронды даму, бұл баланы осал етеді және дарындылық дәрежесі неғұрлым жоғары болса, балаға көбірек көмек қажет. Өйткені, дарынды балалар өздерінің қабілеттеріне байланысты екі есе ерекше балалар. Дарынды балалардың көпшілігі көрінбейді және оларды анықтау үшін көп жұмыс қажет. Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған сәйкестендіру сипаттамалары: кең және егжей-тегжейлі есте сақтау, ұзақ назар аудару, концентрацияның жоғары деңгейі (бала қызығушылық танытқан кезде), жақсы дәлел, жасына байланысты жетілген ойы, ерте оқу қабілеті, жасына арналған ауқымды лексикасы, тез үйрену қабілеті, сандармен жұмыс істеу қабілеті, шығармашылық қиял, күшті қызығушылық, жұмбақтар шешу мүмкіндігі, жоғары сезімталдық, әділеттілікке деген жанашырлық. Дарынды балаларда оқу қиындықтары, әлеуметтік, эмоционалды, мінез-құлық проблемалары, Аспергер синдромы немесе СДВГ, дислексия, аутизм, эмоционалды бұзылулар жиі кездеседі. Словакияда дарындылық 3 шартты түрге бөлінеді: зияткерлік, көркемдік және спорттық дарындылық. Дарындылықтың әр түрінің арнайы оқу бағдарламасы бар. 1993 жылы Доктор Лазнибатова жеке сыныптарда зияткерлік дарынды балаларға арналған балама білім берудің эксперименттік жобасын жасап, енгізді. 2007 жылы жоба өте табысты деп танылып, зияткерлік дарынды оқушылар үшін жекелеген сыныптар білім беру жүйесінің бір бөлігіне айналды. Бүгінде Словакияда 25 мектепте дарынды оқушыларға арналған арнайы бөлек сыныптар жұмыс істейді.

Елде дарынды балаларға арналған білім берудің 2 моделі бар – бұл арнайы сыныптарға бөлінген және қарапайым сыныптарға біріктірілген. Педагогика-психологиялық кеңес беру орталықтары мектеп жасына дейінгі дарынды балаларды анықтау бойынша жұмыстарды жүзеге асырады. Балалар 60 минуттан екі сабақта (Векслер III тесті, Рэйвена тесті, ағаш тесті, креативтілік тесті), балалардың жасы 7 жастан 10 айдан кем емес тестіленеді. Жеделдету бағдарламасы Еуропада кең таралған, бірақ Ева Рейд Спикерінің пікірінше, бұл бағдарлама дарынды балалардың әр түрлі эмоционалды жетілуіне байланысты қиындық тудыруы мүмкін. Сондықтан Словакияда дарынды балалардың білім алуына қолданыстағы пәндердің мазмұнын тереңдететін байыту бағдарламасына артықшылық беріледі (жеделдету, яғни бастауыш мектепке ерте қабылдау, сыныптардан секіру, жоғары сыныптармен пәндерді оқу, жекелеп оқыту). Осы бағдарлама шеңберінде 12 оқушыға дейін шағын сыныптарды (топтастыру) қалыптастыруға, қосымша пәнді зерделеуге, тандалған тақырыптар бойынша жыл сайынғы жобаларды жасауға болады, бағалау мен өзін-өзі бағалаудың әртүрлі нысандарына жол беріледі [9] [10].

Бразилиядағы дарынды балалардың қажеттіліктерін нақты ескеретін алғашқы білім беру стратегиясы 1971 жылы құрылды [11]. Бразилиядағы дарындылық тұжырымдамасы: Бразилияның дарынды балаларға арналған бағдарламаларының көпшілігі теориялық негіз ретінде Рензуллидің дарындылық тұжырымдамасы мен Гарднердің бірнеше интеллект теориясын қабылдайды. Дарындылықты анықтау әдіснамасы негізінен мұғалімдердің ұсыныстарына, мектептегі бағаларға, ата-аналардың ақпаратына, озат оқушылардың тәртібін сипаттайтын бағалау шкаласына, дарындылық көрсеткіштерінің негізгі тізіліміне негізделген. Бразилияда дарынды білім беру мен білім беру саясатын дамытудың ұзақ жолына қарамастан, арнайы бағдарламалармен қамтылған дарынды оқушылардың саны аз, әсіресе бастауыш және орта мектеп оқушыларының саны (шамамен 50 миллион оқушы). Нашар отбасылардан шыққан дарынды оқушыларға арналған бірнеше білім беру және мәдени бағдарламаларды филантропиялық ұйымдар әзірледі.

Қолайсыз отбасылардан шыққан дарынды оқушыларға арналған «Таланттарды ояту» бағдарламасын Рожерио Стейнберг институты 1997 жылдан бері жүзеге асырып келеді. Ол оқушылардың оқуын ынталандыру, олардың мектепте болуын қамтамасыз ету және мектептерден шығарылуын болдырмау мақсатында мемлекеттік мектептерде бірнеше білім беру және мәдени іс-шараларды қамтиды.

«Таланттарды дамыту» бағдарламасы Рожерио Стейнберг институты қолдаған мемлекеттік мектептерде оқитын жағдайы нашар отбасылардан шыққан дарынды балаларды анықтауға бағытталған [11]. Бразилияда халықтың ауқатты (жоғарғы) тобындағы оқушылар негізінен жеке мектептерде, ал мемлекеттік мектептердегі нашар отбасылардан шыққан оқушылар оқиды. Осы бағдарлама шеңберінде мемлекеттік мектептерден дарынды балаларға стипендия, көптеген

академиялық және мәдени іс-шараларға қатысу мүмкіндігі, сондай-ақ оларды Рио-де-Жанейро, Сан-Паулу және Белу-Оризонтидегі үздік мектептерге оқуға түсуге дайындау ұсынылады.

Таланттарды ынталандыру, қолдау және танудың әлеуметтік институты сонымен қатар жағдайы нашар отбасылардан шыққан дарынды балаларға қолдау көрсетеді. Алігерсе бағдарламасы екі сегменттен тұрады: біріншісі –жағдайы төмен отбасылардан шыққан оқушыларға алдыңғы қатарлы мектептерге түсу емтиханына дайындаудың екі жылдық курсы.

Екінші сегмент-мектепке түсу емтихандарын сәтті тапсырған оқушылар үшін; оларға кәсіби және жеке бағдарлау үшін тәлімгерлік жүйесімен толықтырылған толық стипендия және материалдық қолдау көрсетіледі. Бразилияда дарындылар үшін ең көп таралған білім беру практикасы-толықтыру бағдарламалары (сабақтан тыс бағдарламалар).

Жеделдетілген оқытуға келетін болсақ, ата-аналар, тәрбиешілер және мектеп директорлары бұл тәжірибені енгізуге қарсы, ал Бразилия заңы дарынды адамдарға жеделдетілген оқу бағдарламасын орындау үшін жеделдетілген оқу мүмкіндігін береді. Алайда, бұл педагогикалық іс-әрекетті жүзеге асыру тәртібін реттейтін нормативтік актілер жоқ. Осының салдарынан, жеделдету оқытудың қажеттігін мектеп өзі шешеді, егер қажет болса, қандай жағдайда. Сыныпта саралау Бразилияда дарынды балаларды оқытуда кең таралған тәжірибе емес. Бразилияның білім беру жүйесі икемді емес және мұғалімдердің қабілеттеріне, қажеттіліктері мен ерекшеліктеріне сәйкес дарынды балаларға арналған арнайы оқу жоспарларын қалай жасауға болатындығы туралы дайындық жетіспейді. Бразилия дамушы ел ретінде дарынды балаларды оқытуда белгілі бір қиындықтарға тап болады. Кәсіби даму бағдарламаларының жетіспеушілігі: Бразилияда дарынды білім беруге бағытталған мұғалімдерді даярлаудың университеттік бағдарламалары аз. Оның орнына мұғалімдер университет немесе дарынды және талантты оқушылардың қажеттіліктеріне мамандандырылған басқа ұйым ұсынатын курстарды қамтитын жұмыстан қол үзбей оқиды.

«Секіргіш» балалардың тағдыры көбінесе қайғылы болады: олар мектепте сыныптан сыныпқа, бейтаныс ортадан басқа бейтаныс ортаға «секіреді» және мектептен кейін «14 жастағы мектеп түлегі не істеу керек?» мәселесі туындайды. 3 жас айырмашылықпен университетке бару керек пе? Эмоционалды жетілу жасында тіпті бір жыл айырмашылық байқалады. Мұндай балалар қалыпты әлеуметтену үрдісінен өтпейді. Жеделдету бағдарламасын жүзеге асыру кезінде мектеп тек химия, физика, тілдер және басқа пәндерді ғана емес, сонымен қатар мектеп балаларды тұлғааралық қатынастарды орнатуда әлеуметтендірудің маңызды құралы екенін ұмытып кетеміз. Бразилияда ерекше балаларды (Аспергер синдромы немесе аутизм ауруы бар дарынды балалар) қоғамдық университеттерге қабылдау тәжірибесі бар, бірақ спорттық дарынды балаларға қолдау көрсететін ресми бағдарламалар жоқ (шамамен. Бразилия – әлемдік деңгейдегі дарынды футболшылардың «ұстаханасы» екені белгілі.

Анд елдеріндегі дарынды балаларға білім беру мысалы ерекше болып келеді. Елдегі дарынды балаларды анықтау және қолдау жұмыстары өткен ғасырдың 70-ші жылдарында басталып, 90-шы жылдарға дейін жүргізілді.

Перу мемлекеттік тілі-испан тілі, бірақ онымен қатар екі жергілікті тіл ресми түрде қолданылады. Этникалық-лингвистикалық әр түрлі, жергілікті халықтың едәуір қатысуымен көп мәдениетті аймақта таланттардың дамуына ықпал ету күрделі мәселені қамтиды. Бірақ барлық қиындықтарға қарамастан, Анда да, Амазонкада да тұратын дарынды балаларды анықтау бойынша толыққанды жұмыс жүргізілуде. Елдегі сарапшылардың пікірінше, дарынды бала мәдени айырмашылықтарға сензімтал, әділеттілік пен теңдік мәселелеріне бейім болуы керек. Перудағы дарынды балаларды анықтау және оқыту принциптері: дарындылық-бұл динамикалық ұғым; дарындылық этникалық шығу тегіне, әлеуметтік-экономикалық мәртебесіне немесе ерекшелігіне байланысты емес; дарындылық қызығушылықтың белгілі бір саласына бағытталуы мүмкін [12].

Дарынды балаларға арналған негізгі білім беру стратегияларының бірі-дарынды балаларға арналған алғашқы өнер және ғылым академиясының (COFR) бағдарламасы. Перуде осы бағдарлама бойынша барлығы 27 колледж жұмыс істейді. COFR бағдарламасы бойынша мектептер теңсіздіктер туындатады деген үкіметтің пікіріне қарамастан, аталған бағдарлама елде ойдағыдай жұмыс істеуін жалғастыруда. Бағдарлама мемлекеттік мектептердің 8-сыныбының үздік 10 оқушысын іріктейді. Іріктеу мұғалімдер мен мектеп директорының ұсыныстарына сәйкес жүргізіледі, ата-аналар балаларды тіркейді. Жыл сайын осы бағдарлама бойынша 32 000 оқушы іріктеледі. Дарынды балаларды анықтау және қолдау жөніндегі жұмыстың одан әрі бағыты: кедейлік жағдайында өмір сүретін дарынды балалардың этникалық және тілдік әртүрлілігі туралы түсініктерді нақтылау. Кросс-мәдени перспектива және даму перспективасы. Дарынды балаларды оқыту бойынша мұғалімдерді

жалпыұлттық даярлауға жәрдемдесу. Колледж студенттеріне арналған тәлімгерлік бағдарламалар. Азаматтық қоғамның, кәсіпорындар мен академияның қатысуымен әлеуметтік жауапкершілікпен таланттарды ілгерілетудің ресми принциптері [13].

Вестмаунт чартерлік мектебі мемлекет тарапынан қаржыландырылады және балабақшадан 12 сыныпқа дейін (5-18 жас) дарынды балаларды оқытады. Вестмаунт чартерлік мектебіндегі дарынды және талантты критерийлерге мыналар кіреді: біріктірілген толық интеллект коэффициенті (FSIQ) немесе жалпы қабілеттер индексі (GAI) (130+/-5 балл) [14]. Психологиялық бағалауды лицензияланған психолог жүргізеді және түсіндіреді. Келесі сынақтар қабылданады: балалар интеллектінің анықтамасы бойынша Векслер шкаласы; Векслердің мектепке дейінгі және бастапқы интеллект шкаласы; Стэнфорд-Бинеттің интеллект шкаласы.

Вестмаунт мектебінің философиясы: «Дарындылық академиялық жетістіктермен өлшенбейді. Оның не істейтіні емес, қандай бала екендігі маңызды». Вестмаунт асинхрондылықты дарындылықты анықтаудағы қозғаушы принцип ретінде қарастырады; сондықтан оқу жоспарындағы және мазмұн мен ресурстарды таңдаудағы өзгерістер өте маңызды. Асинхронды даму-әр түрлі модельдермен және қарқындылық, қызығушылық, дағдыларды дамыту қарқынымен сипатталатын өсудің біркелкі емес моделі. Басқаша айтқанда, Вестмаунт мектебінде оқу жоспары мен мазмұны асинхрондылықты ескере отырып өзгереді, бұл оқытудың осы әдістерінің әрқайсысын нақты жағдайларда жүзеге асыруға әсер етеді.

Вестмаунт әр түрлі оқыту әдістерін қолданады, соның ішінде толықтыру, жеделдетілген оқыту, дараланған жеке бағдарламалар, әр оқушының бірегейлігін қолдау және қабылдау, мазмұнды саралау, білім беру процесі және өнім, курс бойынша икемді алға жылжу, әр түрлі жастағы топтар мен сынып оқушыларын бірлесіп оқыту, семинарлар мен практикалық сабақтар, әртүрлі пәндерге біріктірілген кең тақырыптағы мазмұн. Дарынды балаларға арналған әлеуметтік-эмоционалды оқыту SDS бағдарламасын қамтиды: аптасына екі рет 40 минуттан оқушылар өздерінің қажеттіліктері мен мүдделеріне байланысты іс-шараларға қатысады. Мысалы: қосымша практикалық сабақтар, тыныш жұмыс, физикалық белсенділік, айналада серуендеу, қызығушылық үйірмелері.

Қорытынды: дарынды оқушыларды анықтау, дамыту және қолдау бойынша әлемдік тәжірибе өте ауқымды және сан қырлы болып келеді. Қазіргі таңда Қазақстанның орта білім беру саласын модернизациялау аясында халықаралық тәжірибені енгізу дарынды балалармен жұмыс жасау сапасын арттырады сөзсіз. Алайда шетелдік тәжірибені енгізу барысында оны сүзгіден өткізіп барып, зерттеу жүргізу арқылы және Қазақстанның ділі, мәдениеті және әлеуметтік-экономикалық жағдаяттарына қарай бейімдету өзекті мәселе болып тұр. Осыған орай, дарындылықты дамыту жөнінде әлемдік тәжірибені зерттейтін «Дарын» Республикалық ғылыми-практикалық орталығының жанында Дарындылықты психологиялық-педагогикалық зерттеу зертханасы ашу ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Literature Review - Revisiting gifted education.
URL: https://www.parliament.act.gov.au/__data/assets/pdf_file/0003/1389243/Exhibit-01-NSW-Revisiting-Gifted-Education.pdf (дата обращения: 12.09.2021)
2. Gifted Education in Israel.
URL: <https://giftedphoenix.wordpress.com/tag/israel/> (дата обращения: 26.10.2021)
3. Gifted education in Israel. Part Three.
URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02783199209553434> (дата обращения: 06.11.2021)
4. Gifted Ireland. Connecting the Gifted Community in Ireland. URL: <https://giftedireland.ie/irish-resources/> (дата обращения: 14.12.2021)
5. Centre for Talented Youth, Ireland.
URL: <https://www.dcu.ie/ctyi/the-centre-for-talented-youth-ireland-why-should-we-identify-gifted-children> (дата обращения: 21.01.2022)
6. Sir Karl Popper Schule public school named Wiedner Gymnasium.
URL: <https://www.popperschule.at/english/> (дата обращения: 08.02.2022)
7. Sir-Karl-Popper-Schule.
URL: <https://www.wikiwand.com/en/Sir-Karl-Popper-Schule#/Characteristics> (дата обращения: 08.02.2022)
8. Austria: A Rapidly Expanding Higher Education Sector.
URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-12919-8_13 (дата обращения: 08.02.2022)
9. Gifted Education in Slovakia According to the Programme APROGEN.
URL: http://www.laznibatova.sk/sk/docs/echa_news_2016v30-excerpt.pdf (дата обращения: 08.05.2022)
10. School Psychology in the Slovak Republic
URL: <https://omnilogos.com/school-psychology-in-slovak-republic/> (дата обращения: 16.06.2022)

11. The scenario of gifted education in Brazil. URL: https://www.researchgate.net/publication/317920893_The_scenario_of_gifted_education_in_Brazil (дата обращения: 07.07.2022)
12. Challenges on the identification and development of giftedness in South America. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2017-32525-007> (дата обращения: 11.08.2022)
13. Gifted Education Programming: Serving the Native Peruvian. URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/S2051-23172016000003001/full/html> (дата обращения: 26.08.2022)
14. Westmount Mid-High Intake Procedures 2022-2023. URL: <https://www.westmountcharter.com/wp-content/uploads/2021/10/22-23-Westmount-MH-Psychological-Assessment-FAQs-Oct-12.pdf> (дата обращения: 05.09.2022)

РЕЗЮМЕ/RESUME

Каркулова Айгуль Акимгереевна

Республиканский научно-практический центр «Дарын», Международный университет Астана, г. Астана, Республика Казахстан

Сатанов Арстан Болатович

Республиканский научно-практический центр «Дарын», ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

Нуртазанов Еркулан Нуртазанұлы

Республиканский научно-практический центр «Дарын»

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОДЕЛИ И ПРАКТИКИ В РАБОТЕ С ОДАРЕННЫМИ ДЕТЬМИ

Данная статья выполнена в рамках НТП ПЦФ МОН РК «Научные основы модернизации системы образования и науки» (2021-2023). Per. № OR11465474

Авторами был сделан научно-теоретический обзор опыта Австралии, Уэльса, Израиля, Ирландии, Австрии, Словакии, Бразилии, Перу и Вестмаунта по формированию и применению политики комплексных и образовательных методических программ по выявлению, обучению и развитию одаренных детей; диагностированию их способностей на основе дифференцированной модели одаренности и таланта; применение моделей обучения с углубленным и ускоренным изучением предметов, не преподаваемых в школе; стимулирование научно-исследовательской деятельности учащихся итд.

Ключевые слова: Одаренность, выявление одаренности, воспитание одаренных детей, выявление одаренных детей, оценивание по результатам, интеллектуальные различия, подвижный и кристаллизованный интеллект, пробуждение талантов, развитие талантов, мотивация талантов, ускоренное обучение.

Karkulova Aigul

Republican Scientific and Practical Center "Daryn", Astana International University, Astana, Republic of Kazakhstan

Satanov Arstan

Republican Scientific and Practical Center "Daryn", L.N. Gumilyov, Astana, Republic of Kazakhstan

Nurtazanov Yerkulan

Republican scientific and practical center "Daryn, Astana, Republic of Kazakhstan

EDUCATIONAL MODELS AND PRACTICES IN WORKING WITH GIFTED CHILDREN

This article was prepared within the program trust fund study OR 11465474 "Scientific foundations of modernization of the education system and science" (2021-2023).

The authors made a scientific and theoretical review of the experience of Australia, Wales, Israel, Ireland, Austria, Slovakia, Brazil, Peru, and Westmount in the formation and application of a policy of comprehensive and educational and methodological programs to identify, educate and develop gifted children; diagnosing their abilities on the basis of a differentiated model of giftedness and talent; application of learning models with the in-depth and accelerated study of subjects not taught at school; stimulation of research activities of students, etc.

Keywords: Giftedness, identification of giftedness, education of gifted children, identification of gifted children, assessment by results, intellectual differences, mobile and crystallized intelligence, awakening of talents, development of talents, motivation of talents, accelerated learning.

List of used literature:

- Literature Review - Revisiting gifted education. URL: https://www.parliament.act.gov.au/__data/assets/pdf_file/0003/1389243/Exhibit-01-NSW-Revisiting-Gifted-Education.pdf (date of the application: 12.09.2021)
- Gifted Education in Israel. URL: <https://giftedphoenix.wordpress.com/tag/israel/> date of the application (: 26.10.2021)
- Gifted education in Israel. Part Three.

- URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02783199209553434> (date of the application: 06.11.2021)
4. Gifted Ireland. Connecting the Gifted Community in Ireland. URL: <https://giftedireland.ie/irish-resources/> (date of the application: 14.12.2021)
5. Centre for Talented Youth, Ireland.
URL: <https://www.dcu.ie/ctyi/the-centre-for-talented-youth-ireland-why-should-we-identify-gifted-children>
(date of the application: 21.01.2022)
6. Sir Karl Popper Schule public school named Wiedner Gymanasium.
URL: <https://www.popperschule.at/english/> date of the application (: 08.02.2022)
7. Sir-Karl-Popper-Schule.
URL: <https://www.wikiwand.com/en/Sir-Karl-Popper-Schule#/Characteristics> date of the application (: 08.02.2022)
8. Austria: A Rapidly Expanding Higher Education Sector.
URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-12919-8_13 (date of the application: 08.02.2022)
9. Gifted Education in Slovakia According to the Programme APROGEN.
URL: http://www.laznibatova.sk/sk/docs/echa_news_2016v30-excerpt.pdf (date of the application: 08.05.2022)
10. School Psychology in the Slovak Republic
URL: <https://omnilogos.com/school-psychology-in-slovak-republic/> (дата обращения: 16.06.2022)
11. 11. The scenario of gifted education in Brazil. URL: date of the application
https://www.researchgate.net/publication/317920893_The_scenario_of_gifted_education_in_Brazil (: 07.07.2022)
12. Challenges on the identification and development of giftedness in South America. URL:
<https://psycnet.apa.org/record/2017-32525-007> (date of the application: 11.08.2022)
13. Gifted Education Programming: Serving the Native Peruvian.
URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/S2051-23172016000003001/full/html> date of the application : 26.08.2022)
14. Westmount Mid-High Intake Procedures 2022-2023.
URL: <https://www.westmountcharter.com/wp-content/uploads/2021/10/22-23-Westmount-MH-Psychological-Assessment-FAQs-Oct-12.pdf> (date of the application: 05.09.2022)

УДК 159.9.:37
МРНТИ 15.81.21

Каркулова Айгуль Акимгереевна

a.karkulova@darvn.kz

**Республиканский научно-практический центр «Дарын», Международный университет Астана,
г.Астана, Республика Казахстан**

Сатанов Арстан Болатович

a.satanov@darvn.kz

**Республиканский научно-практический центр «Дарын», ЕНУ имени Л.Н. Гумилева,
Республика Казахстан**

Мамбеталина Алия Сактагановна

mambetalina@mail.ru

ЕНУ им. Л. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

Нуртазанов Еркулан Нуртазанұлы

e.nurtazanov@darvn.kz

Республиканский научно-практический центр «Дарын»

Сатова Акмарал Кулмагамбетовна

satova57@mail.ru

КазНПУ им. Абая г., Алматы, Республика Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ОДАРЕННОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ ОРГАНИЗАЦИЙ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматривается понятие одаренности, а также различные виды одаренности обучающихся организаций образования. Кроме того, анализируются исследования по диагностике, развитие одаренности личности в психологии. В результате предлагается совершенствовать научно-практические основы расширения сферы применения и улучшения, повышения качества культуры государственного языка, а также учета национального менталитета в диагностике, выявлении одаренности детей, обучающихся в организациях образования Республики Казахстан.

Данная статья выполнена в рамках НТП ПЦФ МОН РК «Научные основы модернизации системы образования и науки» (2021-2023). Рег. № OR11465474

Ключевые слова: одаренности, психология одаренности, психологическая диагностика одаренности, интеллектуальная одаренность, творческая одаренность, языковая одаренность

Введение (актуальность работы): В Казахстане на сегодня отсутствует разработанный и апробированный инструментарий по выявлению разные виды одаренности, созданный в стране, для отечественной выборки, включающий вопросы на государственном языке.

Одаренность многогранное понятие, оно есть уникальное развивающееся качество личности, поэтому в современной научной литературе существуют различные определения данного понятия.

Основная часть: Различные аспекты одаренности детей и подростков рассматривалась во многих исследованиях.

Б.М. Теплов в своих трудах раскрывает одаренность как качественно своеобразное сочетание способностей, от которого зависит возможность достижения большего или меньшего успеха в выполнении той или иной деятельности. В своих исследованиях ученый рассматривает одарённость как единство совокупности всех данных человека, от которых зависит продуктивность его деятельности, в которую помимо интеллекта включаются другие свойства и способности личности, а именно, эмоциональная сфера, темперамент, эмоциональная впечатлительность, тонус, темпы деятельности и т.д. [1].

Дж. Рензулли определяет одаренность как результат сочетания трех характеристик: интеллектуальных способностей, превышающих средний уровень, творческого подхода и настойчивости (вовлеченности в задачу высокой мотивированности) [2].

В психологии в соответствии с распространяющимся взглядом на одаренность, как системное качество психики, начиная с 80-х годов XX века, сформулированы принципы выявления одаренных детей, представленные в «Рабочей концепции одаренности» (Ю. Д. Бабаева, Д. Богоявленская, А. В. Брушлинский, В. Н. Дружинин, И. И. Ильясов, Н. С. Лейтес, А. М. Шумакова, А. И. Панов, И. В. Калиш, М. А. Холодная, В. Д. Шадриков, Н. Б. Шумакова, В. С. Юркевич и др.) [3]. В концепции одаренность описывается как системное, развивающееся в течение жизни качество психики, которое определяет возможность достижения человеком более высоких (необычных, незаурядных) результатов в одном или нескольких видах деятельности по сравнению с другими людьми [3].

Марланд считает, что одаренными и талантливыми детьми являются те, кто выявлен профессионально подготовленными людьми как обладающие потенциалом к высоким достижениям в силу выдающихся способностей [4].

Проблемой способностей и одаренности также занимались исследователи Б.Г. Ананьев [5], Н.С. Лейтес [6], В.Д. Шадриков [7].

Н.С. Лейтес в своих исследованиях в качестве ведущих характеристик умственных способностей выделил активность и саморегуляцию, рассматривая при этом их обусловленность свойствами типа нервной системы [6]. Среди зарубежных исследований проблемы одаренности следует отметить «трехкольцевую модель» Дж. Рензулли [8], включающую три компонента, определяющих объемное понятие «потенциал личности»: интеллект выше среднего, усиленную мотивацию и творческие способности. Р. Монкс в своем исследовании дополнил триаду Дж. Рензулли факторами [8], которые традиционно относились к понятию «микросреды»: «семья», «школа», «сверстники», то есть он реализовывал цели применения на практике комплекта диагностических методик, измеряющих микро-средовые факторы. При изучении идеи одарённости с точки зрения интегративных, интеллектуальных функций интересна позиция М.А. Холодной [9], которая выделяет три структурных уровня организации ментального опыта как выстраивание эффективного интеллектуального поведения в сложившейся ситуации, а именно: 1) «когнитивный опыт» (включает ментальные структуры, которые отвечают за оперативную переработку текущей информации); 2) «метакогнитивный опыт» (ментальные структуры, обеспечивающие произвольное и произвольное управление отслеживания состояния интеллектуальных ресурсов); 3) «интенциональный опыт» (предпочтения, убеждения, настроения и т.п.). Рассмотрение проблемы одарённых детей российскими и казахстанскими учеными вошло в число приоритетных образовательных задач развития интеллектуального потенциала одарённых учащихся.

Одной из задач исследования развитие полиязычного образования в средней школе РК обратили внимание на проблемы изучения аспекта языковой одаренности.

План нации «100 шагов» (79 шаг «Поэтапный переход на английский язык обучения в системе образования – в старшей школе и вузах») [10], реализация которого начата в 2015 году на основе Дорожной карты развития трехязычного образования на 2015-2020 годы [11], был нацелен на повышение качества человеческого капитала.

В данном контексте многие лингвисты говорят о разных компонентах языковой одарённости, которая проявляется непосредственно в процессе обучения языку.

В работах исследователей языковой одаренности (М. Ю. Агалакова, Э. Г. Азимов, Н. Г. Воронова, О. Н. Игна, А. О. Лучинина, Г. Н. Чиршева, А. Н. Щукин и др.), прослеживается недифференцированность понятий «языковая способность» как специфически человеческого психофизиологического механизма, формирующегося в языковой среде в процессе речевой деятельности у каждого человека на базе генетических неврофизиологических предпосылок [12], и как особой организации психических процессов, обеспечивающей успешность овладения речевой деятельностью и достижение цели коммуникации при минимальных затратах времени и усилий.

Проблемой психолингвистической языковой одаренности занимались такие исследователи как А. А. Леонтьев, Ж. Лендел, А. М. Шахнарович, которые рассматривали данное понятие как многоуровневую иерархически организованную функциональную систему, формирующуюся в психике носителя языка в процессе онтогенетического развития [13].

О. Н. Игна, М. К. Кабардов, А. Н. Панфилов, В. М. Панфилова под лингвистическими способностями понимали высокую скорость приобретения функциональных лингвистических знаний, легкости и прочности усвоения правил анализа и синтеза единиц языка, позволяющих строить и анализировать предложения, пользоваться системой языка для достижения целей коммуникации словами – способность быстро и прочно усваивать кодовую систему языка и эффективно пользоваться ею в соответствии со своими коммуникативными потребностями [14].

З. Н. Никитенко акцентирует внимание на способностях, необходимых и существенных для когнитивного развития младшего школьника: «1) иноязычная языковая способность, связанная с освоением фонетических, лексических и грамматических средств иноязычного общения; 2) иноязычная речевая способность, связанная с самостоятельным построением высказываний при говорении и письме и с пониманием иноязычной речи на слух и при чтении; 3) когнитивные способности, обуславливающие становление иноязычной речевой деятельности: способность к фонологическому осознанию иноязычной речи, рабочая память, внимание и вероятностное прогнозирование» [15].

А. И. Яцкевичус важными считает чувствительность слухового аппарата; продуктивность вербальной памяти; способность замечать и изменять структурные вариации языка [16].

Первый из названных компонентов скорее относится не к способностям, а также к задаткам. Американские ученые Джон Б. Кэрролл, Стэнли Сапон выделили четыре группы специальных когнитивных способностей, лежащих в основе успешного усвоения иностранного языка: 1. Способность к фонетическому кодированию (phonetic coding ability) – восприятие звуков иностранного языка и звуковых форм слов и выражений, их «кодировка» в долговременной памяти и воспроизведение по необходимости. 2. Грамматическая чувствительность (grammatical sensitivity) – способность воспринимать грамматические отношения в иностранном языке и понимать роль грамматики в порождении и переводе высказываний и предложений. 3. Механическая ассоциативная память (rote associational) – необходима для усвоения большого количества произвольных связей между словами и их значениями, которые необходимо освоить. 4. Индуктивная способность (inductive ability) – общая когнитивная способность, способность видеть и выводить правила, управляющие формированием паттернов стимулов [17]. Таким образом, способности к иностранным языкам характеризуются как минимум уровнем когнитивных способностей, вербального интеллекта, способностей продуктивной и репродуктивной речевой деятельности.

Одаренность часто проявляется в успешности деятельности, имеющей стихийный, самодеятельный характер, то есть одаренные дети далеко не всегда стремятся демонстрировать свои достижения перед окружающими. Одной из причин отсутствия того или иного вида одаренности может выступать недоступность предметной области деятельности, соответствующей одаренности ребенка в силу условий средового развития.

В зависимости от разных критериев выделяются следующие виды одаренности:

- 1) по широте проявления – общие и специальные;
- 2) по типу предпочитаемой деятельности - интеллектуальная, академическая, творческая, художественная, психомоторная (спортивная), социальная (лидерская) и так далее;
- 3) по степени сформированности - актуальная и потенциальная;
- 4) по возрастным особенностям - ранняя и поздняя;
- 5) по форме проявления – явная и скрытая.

Таким образом, для выявления одаренных детей необходимо подобрать психологический инструментарий, позволяющий выявлять интеллектуальную, академическую, творческую, социальную одаренность, а также учитывать мотивацию и личностные особенности ребенка. Повышение эффективности диагностической работы по выявлению уровней одаренности безусловно является важной составляющей процесса образования в Республике Казахстан.

В настоящее время наиболее известными и распространенными являются тесты П.Торренса (ТТСТ), по причине их реализации на невербальном материале и легче адаптируемым.

Показатели ТТСТ очень часто напрямую соотносятся с самой креативностью. Однако накопленные к сегодняшнему дню результаты исследований по тестам креативности и динамики их показателей свидетельствуют об их противоречивости (Е.С.Жукова, Е.С.Белова; М.А.Сорокина, М.И.Фидельман). В связи с этим назрела необходимость разрешения противоречий между наукой и практикой, определить новые данного исследования определялась потребностью науки и практики разобраться в том, каковы детерминанты диагностических показателей креативности и их динамики.

Предметом диагностики становились различные аспекты одаренности:

1) психофизиологический: изучение корреляционных зависимостей между успешностью решения интеллектуальных задач и показателями функционирования отдельных структур ЦНС (Лебедев А.Н., Небылицин В.Д., Стернберг Р. и др.);

2) психогенетический: изучение генотипических и средовых детерминант развития интеллекта, креативности и когнитивных функций (Ф.Гальтон, Егорова М.С., Марютина Т.М., Ньюмен Г., Пломин П., Равич-Щербо И.В., Русалов В.М., Уилерман Л. и др.);

3) тестологический: психометрия интеллекта и когнитивных функций (А. Бине, Айзенк Г., Амтхауэр Р., Векслер Д., Кеттелл Р., Мейли Р., Равен Дж., Термен Л. и др.);

4) общепсихологический: изучение мышления и когнитивных функций, рассматриваемых как фундамент одаренности (Вергеймер М., Дункер К., Секей Л. и др.). В течение XX века эта линия развивалась в зарубежной (Гилфорд Дж., де Боно Э., Клюге К., Осборн А. и др.) и особенно интенсивно в отечественной психологии (Брушлинский А.В., Бурлачук Л.Ф., Выготский Л.С., Дьяченко О.М., Калмыкова З.И., Ратанова Т.А., Рубинштейн С.Л., Пономарев Я.А., Тихомиров О.К., Чуприкова Н.И., Эльконин Д.Б. и др.). Другая линия в рамках этого направления — изучение одаренности с точки зрения психологии способностей (Голубева Э.А., Крутецкий В.А., Мелик-Пашаев А.А., Теплов Б.М., Торшилова Е.М. и др.).

5) социально-психологический: изучение корреляции интеллектуальных способностей с уровнем аффективного развития, с социальным статусом индивида (Асмолов А.Г., Мухина В.С., Перре-Клермон А-Н, Таннебаум А., Уильямс Ф. и др.).

Выводы: Анализируя казахстанские нормативно-правовые акты и многочисленную литературу по психологии можно сделать вывод, что формирование казахстанской инновационной системы образования предполагает выявление условий и средств, способствующих развитию одаренного и талантливого ребенка и внедрения инновационной национальной психологической методики для выявления уровня одаренности детей. Сама идея национального своеобразия в психологической науке высвечивает актуальные проблемы, оказавшиеся ведущими в рамках «казахстанской» психологической школы. Главное внимание необходимо уделить специфике ментальности казахстанцев и тем аспектам одаренности, с которыми чаще всего имеет дело психолог с целью обеспечения условий обучения, максимально способствующих раскрытию потенциала детей на разных этапах дошкольного и школьного обучения. Каждый исследователь или практик, который работает с талантливыми детьми уже априори определяет свою позицию среди множества разных и часто противоречивых точек зрения, имеющихся по данному вопросу в современной психологии.

Разработка рекомендаций и психологического и методологического инструментария для школьных психологов, родителей и учителей по диагностике одаренности для внедрения в системе образования Республики Казахстан нацелена ориентировать педагогов на освоение технологических аспектов практической работы с различными видами одаренности. Существуют некоторые профессиональные затруднения из-за нехватки современных валидных методов исследований и отсутствия достаточно адаптированных методов к казахстанским социокультурным условиям.

На сегодня отсутствуют разработанный и апробированный опросник по выявлению уровня одаренности, созданный в Казахстане для казахстанской выборки респондентов, включающий вопросы на казахском языке.

Использование опросников, созданных на другой языковой выборке, может исказить получаемые результаты и не достоверно отражать существующий диагностируемый уровень одаренности детей в системе образования Казахстана.

В этой связи возникает необходимость реализации большого количества целей и задач повышения эффективности диагностики одаренности, которые нуждаются в серьезном научном обосновании посредством основательного исследования республиканского уровня.

В данном контексте авторами предлагается открыть лабораторию при научно-практическом центре «Дарын» Министерства просвещения Республики Казахстан, которая будет направлена на исследования психологических аспектов выявления и развития одаренности, а также накапливать отечественный опыт в этом направлении.

Список использованной литературы:

1. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.: Наука. - 1961. – 312 с.
2. Renzulli, J.S. (1978). What Makes Giftedness? Reexamining a Definition. *Phi Delta Kappan*, 60(3), 180—184, 261.
3. Рабочая концепция одаренности // под ред. Д.Б. Богоявленской. – М., 1998.
4. Marland S.P. Education of the gifted and talented: Report to the Congress of the United States by the U.S. Commissioner of Education. — Washington: U.S. Government Printing Office, 1972.
5. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. Т. II М.: Педагогика, 1980, - 287 с.
6. Лейтес Н.С. О признаках детской одаренности // «Вопросы психологии», 2003, № 4, с. 13.
7. Шадриков В. Д. Психологический анализ деятельности как системы // Психологический журнал. 1980. Т. 1. №3. С. 33-46 .
8. Renzulli, J.S. (2012). Reexamining the Role of Gifted Education and Talent Development for the 21st Century: A Four-Part Theoretical Approach. *Gifted Child Quarterly* 56(3) 150-159. DOI: 10.1177/0016986212444901
9. Холодная М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования. 2-ое изд, перераб. и доп. СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
10. План нации - 100 конкретных шагов Программа Президента Республики Казахстан от 20 мая 2015 года.
11. Дорожная карта развития трехязычного образования на 2015-2020 годы. Совместный приказ и.о. Министра образования и науки Республики Казахстан от 5 ноября 2015 года № 622, Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 9 ноября 2015 года № 344 и Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 13 ноября 2015 года № 1066
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 720 с.
13. Шахнарович А.М. Языковая способность [Электронный ресурс] / А. М. Шахнарович // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
14. Кабардов М.К. Коммуникативные и когнитивные составляющие языковых способностей (индивидуально-типологический подход): дис. ... д-ра психол. наук. М., 2001. 354 с.
15. Никитенко З.Н. Теория и технология развивающего иноязычного образования в начальной школе: автореф. ... д-ра пед. наук. Нижний Новгород, 2011. 45 с.
16. Яцкевичус А.И. Психология формирования многоязычия: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Вильнюс, 2010. 54 с.
17. Karabassova, L. (2020). Understanding Trilingual Education Reform in Kazakhstan: Why Is It Stalled? *Education in Central Asia*, pp 37-51. Doi:10.19044/esj.2019.v15n25p168

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Каркулова Айгуль Акимгереевна

«Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығы, Астана халықаралық университеті,
Астана, Қазақстан

Сатанов Арстан Болатович

«Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығы, Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ, Астана,
Қазақстан

Мамбеталина Алия Сақтагановна

Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Нуртазанов Еркулан Нуртазанұлы

«Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығы, Астана, Қазақстан

Сатова Акмарал Кулмагамбетовна

Абай ат. ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРЫНЫҢ ДАРЫНДЫЛЫҒЫН ЗЕРДЕЛЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада дарындылық ұғымы, сондай-ақ білім беру ұйымдары білім алушыларының дарындылығының әртүрлі түрлері қарастырылады. Сонымен қатар, диагностика бойынша зерттеулер, психологиядағы дарындылықтың дамуы талданады. Нәтижесінде мемлекеттік тіл мәдениетінің сапасын арттыру, қолдану саласын кеңейтудің ғылыми-практикалық негіздерін жетілдіру, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Білім беру ұйымдарында оқитын балалардың дарындылығын анықтау, диагностикада ұлттық менталитетті есепке алу ұсынылады.

Аталмыш мақала 2021-2023 ж. жүзеге асырылатын OR 11465474 «Білім және ғылым жүйесін модернизациялаудың ғылыми негіздері» зерттеуді бағдарламалық мақсатты қаржыландыру шегінде дайындалды.

Тірек сөздер: дарындылық, дарындылық психологиясы, дарындылықтың психологиялық диагностикасы, зияткерлік дарындылық, шығармашылық дарындылық, тілдік дарындылық

Karkulova Aigul Akimgereevna
Republican Scientific and Practical Center "Daryn", Astana International University,
Astana, Kazakhstan
Satanov Arstan Bolatovich
Republican Scientific and Practical Center "Daryn", L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan
Mambetalina Aliya Saktaganovna
L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan
Nurtazanov Yerkulan Nurtazanyly
Republican scientific and practical center "Daryn"
Satova Akmaral Kulmagambetovna
KazNPU named after Abay, Almaty, Kazakhstan
THEORETICAL ASPECTS OF STUDYING GIVENESS OF STUDENTS IN EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

The article discusses the concept of giftedness, as well as various types of giftedness of students in educational organizations. In addition, research on diagnostics, the development of personality giftedness in psychology is analyzed. As a result, it is proposed to improve the scientific and practical foundations for expanding the scope and improving, improving the quality of the culture of the state language, as well as taking into account the national mentality in diagnostics, identification the giftedness of children studying in educational institutions of the Republic of Kazakhstan.

This article was prepared within the program trust fund study OR 11465474 "Scientific foundations of modernization of the education system and science" (2021-2023).

Keywords: giftedness, psychology of giftedness, psychological diagnosis of giftedness, intellectual giftedness, creative giftedness, linguistic giftedness

List of used literature:

1. Teplov B.M. Problems of individual differences. – M.: Science. - 1961. - 312 p.
2. Renzulli, J.S. (1978). What Makes Giftedness? Reexamining a Definition. *Phi Delta Kappan*, 60(3), 180-184, 261.
3. Working concept of giftedness // ed. D.B. Epiphany. - M., 1998.
4. Marland S.P. Education of the gifted and talented: Report to the Congress of the United States by the U.S. Commissioner of Education. Washington: U.S. Government Printing Office, 1972.
5. Ananiev B.G. Selected psychological works. T.II M.: Pedagogy, 1980, - 287 p.
6. Leites N.S. On the signs of children's giftedness // "Questions of Psychology", 2003, No. 4, p. 13.
7. Shadrikov VD Psychological analysis of activity as a system // *Psychological journal*. 1980. Vol.1. Number 3. pp. 33-46.
8. Renzulli, J.S. (2012). Reexamining the Role of Gifted Education and Talent Development for the 21st Century: A Four-Part Theoretical Approach. *Gifted Child Quarterly* 56(3) 150-159. DOI: 10.1177/0016986212444901
9. Kholodnaya M.A. The Psychology of Intelligence: The Paradoxes of Research. 2nd ed., revised. and additional St. Petersburg: Peter, 2002. - 272 p.
10. Plan of the nation - 100 concrete steps Program of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 20, 2015.
11. Roadmap for the development of trilingual education for 2015-2020. Joint Order Acting Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated November 5, 2015 No. 622, Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated November 9, 2015 No. 344 and Minister for Investment and Development of the Republic of Kazakhstan dated November 13, 2015 No. 1066
12. Rubinstein S.L. Fundamentals of General Psychology / S. L. Rubinshtein. - St. Petersburg: Peter, 2002. - 720 p.
13. Shakhnarovich A.M. Language ability [Electronic resource] / A. M. Shakhnarovich // *Linguistic Encyclopedic Dictionary* / ed. V. N. Yartseva. - Moscow: Soviet Encyclopedia, 1990. - 685 p.
14. Kabardov M.K. Communicative and cognitive components of language abilities (individual-typological approach): dis. ... Dr. psikhol. Sciences. M., 2001. 354 p.
15. Nikitenko Z.N. Theory and technology of developing foreign language education in elementary school: Ph.D. ... Dr. ped. Sciences. Nizhny Novgorod, 2011. 45 p.
16. Yatsikevichus A.I. Psychology of the formation of multilingualism: Ph.D. dis. ... Dr. psikhol. Sciences. Vilnius, 2010. 54 p.
17. Karabassova, L. (2020). Understanding Trilingual Education Reform in Kazakhstan: Why Is It Stalled? *Education in Central Asia*. pp 37-51. Doi:10.19044/esj.2019.v15n25p168

Коростелева Наталья Александровна
korostel_@mail.ru
Галынская Юлия Сергеевна
barlak@list.ru

Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ КАК ВИД ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ И ФОРМА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СУБЪЕКТОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

В статье представлены понятие «педагогическое общение» и его особенности, структура и функции педагогического общения, этапы педагогического общения, характеристика стилей педагогического общения. Проведен анализ ключевых особенностей педагогического общения как разновидности деловой коммуникации в системе образования.

Ключевые слова: педагогическая коммуникация, педагогическое общение, функции педагогического общения, этапы педагогического общения, стиль педагогического общения.

Деловое общение является способом организации любого вида деятельности. Фундаментом любой профессиональной педагогической деятельности является педагогическое общение. Следовательно, педагогическое общение следует рассматривать как профессиональное общение. Педагогическое общение представляет собой вид делового общения, который реализуется в образовательном процессе в рамках осуществления педагогической профессиональной деятельности.

В настоящее время в психолого-педагогической литературе не существует единой трактовки категории «педагогическое общение», поэтому рассмотрим несколько определений данного понятия.

Педагогическое общение - форма учебного сотрудничества и социально-психологического взаимодействия педагогов и учащихся. Педагогическое общение представляет собой профессиональное общение педагога с обучающимися в процессе обучения и воспитания. Педагогическое общение - это комплекс средств, методов и приемов, которые обеспечивают реализацию целей и задач обучения и воспитания, а так же определяют характер взаимодействия педагога и обучающихся [1].

В качестве основных целевых ориентиров педагогического общения выступают следующие направления:

- создание благоприятного психологического климата при взаимодействии с различными субъектами образовательного процесса (обучающиеся, родители, коллеги, администрация);
- оптимизация учебной деятельности обучающихся и повышение ее эффективности.

Правильно выстроенное педагогическое общение способствует личностному развитию обучающихся, формированию их самостоятельности и уверенности в себе. В свою очередь неправильное педагогическое общение может быть причиной возникновения трудностей в учебной деятельности, потери интереса к ней и т.д. Под правильно выстроенным педагогическим общением понимают такое общение педагога с обучающимися, которое создает оптимальные условия для их личностного развития и способствует максимальному усвоению учебного материала.

Специфика педагогического общения в первую очередь состоит в его направленности, которая имеет три основных вектора:

- учебное взаимодействие (личностно-ориентированное общение);
- обучающиеся (социально – ориентированное общение);
- предмет усвоения (предметно-ориентированное общение).

Анализируя все вышесказанное, можно выделить основные особенности педагогического общения:

- педагогическое общение всегда является обучающим, развивающим и воспитывающим;
- педагогическое общение всегда ориентировано на развитие всех сторон личности обучающихся, на эффективность и конструктивность их взаимоотношений;
- педагогическое общение является динамичным процессом, так как при определении средств и методов общения должны учитываться возраст обучающихся (воспитанников) и условия реализации педагогической деятельности;
- педагогическое общение служит важнейшим инструментом для решения поставленных учебно-воспитательных задач;

- в процессе педагогического общения происходит процесс взаимопознания и взаимообогащения педагога и обучающихся;

- педагогическое общение является регулятором деятельности не только системы «педагог - обучающиеся», но и систем «педагог - родители», «педагог - педагог», «педагог - администрация» [2].

Несмотря на то, что педагогическое общение является специфической формой общения, которая имеет свои особенности, педагогическому общению свойственны психологические закономерности, присущие общению в целом как форме взаимодействия человека с другими людьми. Следовательно, педагогическое общение, как и любое другое общение, содержит в своей структуре *коммуникативный, интерактивный и перцептивный компоненты*, которые выполняют определенные функции (коммуникативная, интерактивная и перцептивная функции). Рассмотрим данные функции педагогического общения более подробно (рис.1).

Коммуникативная функция педагогического общения. Эффективность передачи информации в системе «педагог – обучающиеся» зависит от соблюдения определенных условий:

- формирование положительной учебной мотивации при передаче информации, обеспечение ее понимания и принятия обучающимися;

- учет возрастных и индивидуальных особенностей обучающихся в процессе информационного обмена, так как информация должна быть не только доступна для их понимания, но и интересна им;

- создание благоприятной психологической обстановки для коммуникации с учетом заданных временных рамок общения;

- наличие у педагога достаточного уровня развития коммуникативной компетентности и техники речи.

Перцептивная функция педагогического общения. Результативность педагогической деятельности во многом определяется способностью и умением педагога воспринимать и понимать внутренний мир обучающихся, чувствовать их эмоциональное состояние. Ведущим механизмом социальной перцепции в познании и понимании личностного своеобразия обучающихся является педагогическая эмпатия, которая трактуется как постижение эмоциональных состояний воспитанника в форме сопереживания и сочувствия. Следует отметить, что способность педагога поставить себя на место обучающегося в эмоциональном плане тесно связана с развитием у педагога рефлексивных навыков. В самом общем виде рефлексия определяется как осознание индивидом того, как он воспринимается партнером по общению на основе самоанализа.

Интерактивная функция педагогического общения. В рамках осуществления педагогической деятельности педагог должен управлять не только своей деятельностью и деятельностью обучающихся (воспитанников), но и организовывать эффективное совместное взаимодействие со всеми участниками образовательного процесса.

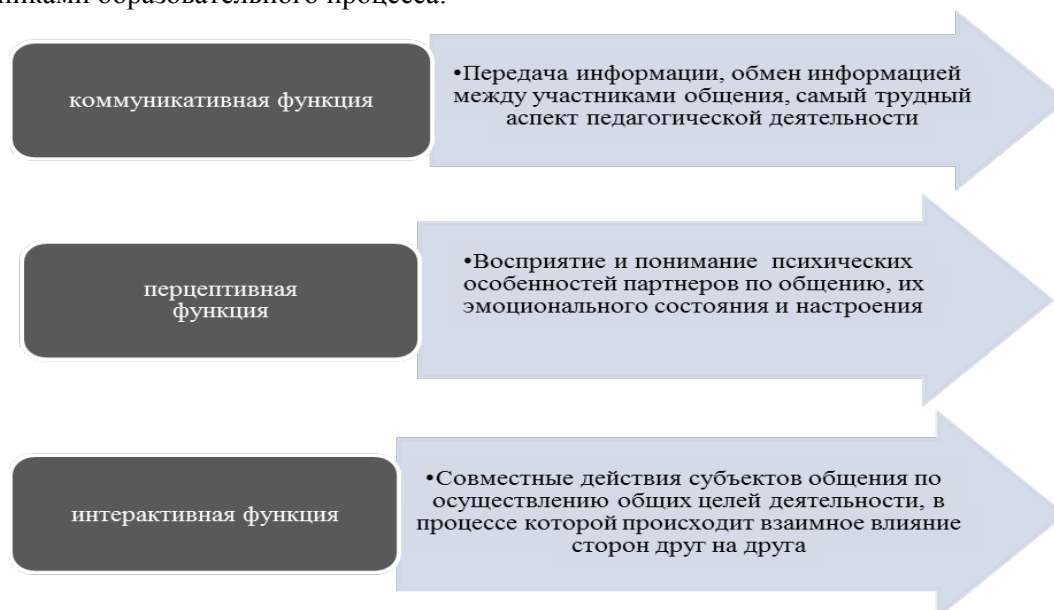

Рисунок 1. Характеристика функций педагогического общения

В. А. Кан-Калик [3] в своей книге «Учителю о педагогическом общении» определяет факторы, влияющие на эффективность реализации интерактивной функции в профессиональной педагогической деятельности:

- совместное определение цели и задач коллективной деятельности;
- наличие положительной установки на сотрудничество;
- совместный творческий поиск и определение форм, методов, средств деятельности;
- взаимодействие педагогов и обучающихся при подведении итогов совместной деятельности

(групповая рефлексия).

Информационная, перцептивная и интерактивная функции педагогического общения в реальной педагогической деятельности реализуются комплексно, а не изолировано друг от друга, так как они взаимосвязаны и взаимодополняемы.

Обучающая функция педагогического общения является ведущей в профессиональной деятельности педагога и реализуется в учебном процессе на всех уровнях образовательной системы. Данная функция педагогического общения состоит в формировании у обучающихся (воспитанников) системы определенных учебных компетенций (знаний, умений и навыков), которые соответствуют заданному социальному заказу.

Воспитывающая функция педагогического общения так же занимает значимое место в деятельности педагога, так как предполагает приобщение обучающихся к системе духовных и культурных общественных ценностей и формирование у них системы определенных нравственных качеств (патриотизм, трудолюбие, ответственность, вежливость и т.д.).

Развивающая функция педагогического общения (*функция фасилитации*) направлена на всестороннее личностное развитие обучающихся и предполагает заинтересованность педагога в их успехах через самоактуализацию обучающихся.

Таким образом, в педагогическом общении реализуется множество различных его функций, каждая из которых имеет большое значение в профессиональной педагогической деятельности.

Педагогическое общение имеет динамику, соответствующую логике всего целостного педагогического процесса (замысел, воплощение замысла, анализ и оценка), поэтому в структуре педагогического общения традиционно выделяют несколько последовательных этапов (стадий), в рамках которых решаются определенные задачи. Рассмотрим особенности данных этапов более подробно.

Первый этап - моделирование педагогом предстоящего общения с обучающимися (воспитанниками, родителями) в процессе подготовки к непосредственному контакту с ними на основе навыков прогнозирования.

Второй этап (начальный период общения) – организация непосредственного общения с обучающимися (воспитанниками, родителями, коллегами) в момент начала взаимодействия с ними («коммуникативная атака»).

Третий этап - управление общением в динамично развивающемся педагогическом процессе.

Четвертый этап - анализ реализованной системы общения и моделирование новой технологии системы общения в предстоящей педагогической деятельности.

Данная логика стадий педагогического общения является наиболее типичной для осуществления профессиональной педагогической деятельности, но в педагогической практике возможно некоторое нарушение обозначенной последовательности.

Стиль педагогического общения в научной литературе трактуется как индивидуально-типологические особенности социально-психологического взаимодействия педагога и обучающихся.

В индивидуальном стиле педагогического общения являются наиболее значимыми следующие факторы:

- особенности коммуникативных возможностей педагога;
- сложившийся в педагогическом процессе характер взаимоотношений педагога и обучающихся;
- креатив (творчество) педагога;
- специфика ученического коллектива.

Отметим, что стиль педагогического является категорией социально - нравственной, следовательно, включающей в себя социально-этические установки социума и педагога как его общественного представителя (агента социализации).

В настоящее время существует большое количество классификаций стилей педагогического общения. Например, в работах В.А. Кан-Калика выделены несколько стилей педагогического общения, которые мы рассмотрим более подробно (рис. 2).

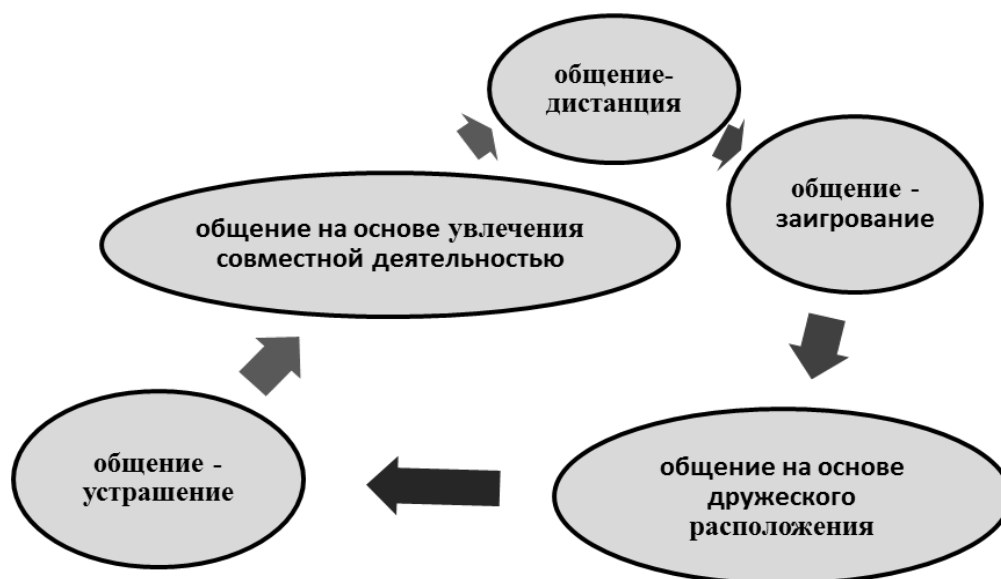

Рисунок 2. Стили педагогического общения (В.А. Кан-Калик)

Общение на основе дружеского расположения. Данное общение педагога с обучающимися предусматривает роль педагога как наставника, старшего товарища, участника совместной учебной деятельности, который является фасилитатором учебной деятельности обучаемого.

Общение-дистанция является самым распространённым видом педагогического общения в образовательной практике, так как зачастую во взаимоотношениях педагога и обучающихся систематически наблюдается определенная дистанция между ними в сфере обучения, воспитания и развития.

Общение-устрашение представляет собой негативную форму педагогического общения, которая является антигуманной по отношению к обучающимся (воспитанникам), так как основана на запугивании и психологическом давлении на обучающихся, при игнорировании их личных эмоциональных переживаний.

Общение-заигрывание, стиль педагогического общения, который является характерным для молодых начинающих преподавателей, стремящихся к популярности среди обучающихся. Данный стиль педагогического общения способен обеспечить лишь ложный и дешёвый авторитет.

Общение на основе увлеченности совместной деятельностью представляет собой такой стиль педагогического общения, который основан на высоком уровне профессионализма педагога и на его способности заинтересовать содержанием учебного предмета обучающихся. Увлеченность совместной деятельностью является основным источником результативности взаимодействия, так как и педагог и его подопечный стремятся к достижению общей социально значимой цели.

Общение на основе дружеского расположения – стиль педагогического общения, который, характеризуется отсутствием негативных последствий после взаимодействия педагога и обучающихся, так как педагог учитывает интересы и ценностные ориентации обучающегося, даже если они не совпадают с его собственными.

В заключение следует отметить, что в «чистом» виде стили педагогического общения не встречаются в педагогической практике, но тот или иной педагог в любом случае придерживается какого либо одного из стилей педагогического общения. При этом оптимально выбранный стиль педагогического общения одного педагога может оказаться совсем непригодным для другого педагога, так как в стиле педагогического общения всегда проявляются индивидуальные личностные особенности самого педагога.

Список использованной литературы:

1. Львова А. С. Педагогические коммуникации: устное деловое общение педагога: учеб. пособие для академического бакалавриата / А. С. Львова. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2019. -185 с.
2. Фалей М. В. Педагогическое общение : учебное пособие / М. В. Фалей. – Южно-Сахалинск: изд-во СахГУ, 2014. – 116 с.
3. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении / В. А. Кан-Калик. – М.: Пресс, 1987. – 190 с.
4. Основы педагогического общения: учебное пособие: курс лекций для студентов педагогических вузов / В.С. Елагина, Е.Ю. Немудрая. – 2-е изд. – Челябинск: НП «Инновационный центр «РОСТ», 2012. – 184с.

ТҮЙІНДЕМЕ\RESUME

Коростелева Наталья Александровна

Галынская Юлия Сергеевна

Сібір тұтыну кооперациясы университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫС КӘСІПКЕРЛІК БАЙЛАНЫС ТҮРІ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІ СУБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ӨЗАРА ӘСЕРЛЕРІНІҢ НЫСЫ РЕТІНДЕ

Мақалада «педагогикалық қарым-қатынас» түсінігі және оның ерекшеліктері, педагогикалық қарым-қатынастың құрылымы мен функциялары, педагогикалық қарым-қатынас кезеңдері, педагогикалық қарым-қатынас стильдерінің сипаттамасы берілген. Білім беру жүйесіндегі іскерлік қарым-қатынас түрі ретінде педагогикалық қарым-қатынастың негізгі ерекшеліктеріне талдау жасалды.

Тірек сөздер: педагогикалық қарым-қатынас, педагогикалық қарым-қатынас, педагогикалық қарым-қатынас функциялары, педагогикалық қарым-қатынас кезеңдері, педагогикалық қарым-қатынас стилі.

Korosteleva Natalia na

Galynskaya Yulia

Siberian University of consumer cooperation, Novosibirsk, Russian Federation

PEDAGOGICAL COMMUNICATION AS A TYPE OF BUSINESS COMMUNICATION AND A FORM OF INTERACTION BETWEEN THE SUBJECTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS

The article presents the concept of "pedagogical communication" and its features, the structure and functions of pedagogical communication, stages of pedagogical communication, characteristics of styles of pedagogical communication. The analysis of the key features of pedagogical communication as a kind of business communication in the education system has been carried out.

Keywords: pedagogical communication, pedagogical interaction, functions of pedagogical communication, stages of pedagogical communication, style of pedagogical communication.

List of used literature:

1. Lvova A. S. Pedagogical communications: oral business communication of a teacher: textbook. manual for academic baccalaureate / A. S. Lvova. - 2nd ed., corrected. and additional - М.: Yurayt Publishing House, 2019. -185 p.
2. Faley M. V. Pedagogical communication: a textbook / M. V. Faley. - Yuzhno-Sakhalinsk: publishing house of SakhGU, 2014. - 116 p.
3. Kan-Kalik V. A. Teacher about pedagogical communication / V. A. Kan-Kalik. – М.: Press, 1987. – 190 p.
4. Fundamentals of pedagogical communication: textbook: a course of lectures for students of pedagogical universities / V.S. Elagina, E.Yu. Unwise. - 2nd ed. - Chelyabinsk: NP "Innovation Center" ROST ", 2012. - 184p.

УДК 159.9.

МРНТИ 15.81.21

Мамбеталина Алия Сактагановна

mambetalina1975@gmail.com

«Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева», Астана, Республика Казахстан

ВЫЯВЛЕНИЕ ШКОЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ

В статье представлен метод выявления школьной мотивации «Опросник школьной мотивации», разработанный автором в рамках реализации НТП ПЦФ МОН РК «Научные основы модернизации системы образования и науки» (2021-2023). Per. № OR11465474 .

Ключевые слова: мотив, школьник, опросник, познавательная мотивация, мотивация достижения успеха, социальная мотивация, мотивация избегания неудач.

Введение.

Демографическая ситуация в Казахстане с каждым годом показывает высокие показатели и

соответственно увеличивается число школьников, которые в будущем должны освоить знания, умения и навыки, передаваемые в школе, а затем и в период освоения профессии. Многое зависит в этой ситуации от интереса, проявляемого ребенком к обучению и степени его мотивированности и желания получать новые знания. Проблема мотивации школьников в современных условиях школы, когда имеются разные источники информирования и воздействия на него, становится серьезной темой обсуждения ученых и не теряет своей актуальности из года в год. Поэтому перед нами встала новая задача, выявления школьной мотивации современного казахстанского ученика, с целью формирования у него направленности на познавательное обучение и получение глубоких и устойчивых знаний, в последующем способствующих правильному выбору профессии и трудовой социализации в профессиональном коллективе.

Основная часть.

Исследование мотивации обучающихся является неизменным предметом изучения ученых различных отраслей, включая психологию. Авторы изучают процессы мотивации начиная с младшего школьного возраста. Так, авторы, Долгова В.И., Рокицкая Ю.А., Антипина Я.А. исследовали учебную мотивацию младших школьников, обучающихся в 3 классе школы № 67 Центрального района города Челябинска. Проведенное во время учебно-воспитательных мероприятий исследование выявило у детей характерные мотивы достижения, познания, а также потребность в общении [1]. В работе по исследованию школьной мотивации учеников первого и второго классов А.В. Кричкер, Л.Г. Попова установили, что большинство учеников имеют предпосылки для создания достаточно хорошего фундамента и дальнейшего успешного обучения на высоком уровне, так как у них есть зачатки школьной мотивации и внутренней позиции школьника и в совокупности с преобладающим среди учащихся учебным (познавательным) мотивом станут благоприятной почвой. Однако, присутствуют и негативные тенденции: многие первоклассники и второклассники демонстрирует низкий уровень школьной мотивации, и их внутренняя позиция школьника находится еще в стадии формирования. Более того, среди младших школьников еще присутствует игровой мотив и появляется мотив отметки, что также затрудняет учебный процесс и требует особого внимания окружающих [2].

В своем научном исследовании Гордеева Т.О. рассмотрела такие особенности мотивационной сферы как постановка целей, целеполагание как составляющие мотивации учебной деятельности, реакции на трудности и неудачи, настойчивость как результативная составляющая, когнитивные составляющие учебной мотивации в структуре учебной мотивации школьников и студентов [3].

Бекишева О.В. изучала мотивацию подростков, находящихся в трудной жизненной ситуации, и отметила, что умственная отсталость, проблемы в семье, девиантное поведение, отвлекающие факторы, монотонность учебного процесса, негативное отношение к школе и учителям, низкий уровень развития личностных качеств и т.д. способствуют снижению учебной мотивации [4].

Frederic Guay, Julien Chanal, Catherine F. Ratelle, Herbert W. Marsh, Simon Larose and Michel Boivin изучали внутренние, идентифицированные и контролируемые типы мотивации к школьным предметам у детей начальной школы [5].

Вопросы влияния соседства и семьи на мотивацию к обучению среди городской афроамериканской молодежи средней школы в своем исследовании рассматривали Damiya Whitaker, Camelia Graham, Stevan Geoffrey Severtson, C. Debra Furr-Holden, and William Latimer [6].

На основе лично-ориентированного анализа в выборке старшеклассников авторами Maarten Vansteenkiste, Eline Sierens, Luc Goossens, Bart Soenens, Filip Dochy, Athanasios Mouratidis, Nathalie Aelterman, Leen Haerens, Wim Beyers были исследованы четыре различных воспринимаемых педагогических конфигурации: высокая поддержка автономии — четкие ожидания, низкая поддержка автономии — расплывчатые ожидания, высокая поддержка автономии и четкие ожидания. В их исследовании было установлено, что конфигурация обучения, характеризующаяся предполагаемой поддержкой автономии и четкими ожиданиями, была связана с наиболее позитивной моделью результатов, тогда как противоположная конфигурация обучения была связана с наиболее негативной моделью результатов [7].

В связи с вышеуказанным, нами в рамках научного проекта предпринята попытка создания психологического инструментария для выявления школьной мотивации, а именно создан «Опросник школьной мотивации», позволяющий выявить выраженность школьной мотивации среди казахстанских школьников среднего и старшего звена. Ниже, мы представляем нашу методику, которая была разработана автором в лаборатории психологии Евразийского национального университета. Методика включает утверждения, относящиеся к следующим видам школьной

мотивации: познавательную мотивацию, мотивацию достижения успеха, социальную мотивацию, мотивацию избегания неудач. Опросник состоит из инструкции, 80 утверждений, представленных в таблице 1, бланка ответов и ключа.

Опросник школьной мотивации

Таблица 1

№	Качества проявления мотивации
1.	Мне нравится интеллектуальная активность на занятиях
2.	Я стремлюсь во что бы то ни стало добиваться лучших результатов
3.	В классе я хочу соответствовать общим требованиям учителя в отношении учебы
4.	Я не верю в собственные силы во время решения школьных задач
5.	Во время обучения я овладеваю новыми умениями
6.	Мне важно быть первым по всем предметам
7.	Я учусь, потому что это важно для моих родителей
8.	Если я не могу решить задачу, то сразу теряю к ней интерес
9.	Изучение нового материала позволяет мне развивать новые навыки
10.	Для меня главное в учебе — это достижение поставленной цели
11.	Хорошо учиться является долгом каждого ученика перед обществом
12.	Я боюсь критики в свой адрес
13.	Учеба в школе позволяет получать глубокие знания
14.	Я всегда верю в свой успех
15.	Меня заботит высокий социальный престиж среди одноклассников
16.	Я считаю, что невозможно добиться успеха по всем предметам
17.	Обучение в школе позволяет расширять мой кругозор
18.	Я уверен в себе при выполнении контрольных работ
19.	Мне нравится учеба, потому что у меня много друзей в школе
20.	Учеба вызывает у меня страх
21.	Я увлечен процессом учения в школе
22.	Всегда пишу письменные работы на хорошие отметки
23.	Во время занятий мне нравится получать хорошие отметки
24.	Учебная деятельность вызывает у меня отрицательные эмоции
25.	Я стремлюсь к развитию сообразительности, смекалки
26.	Учителя всегда хорошо отзываются обо мне
27.	Учение в школе дает мне заряд бодрости и положительные эмоции
28.	Я всегда переживаю за результаты школьной учебы
29.	В школе я выбираю разные способы получения знаний
30.	Моя учеба в школе вызывает у меня положительные эмоции
31.	Я люблю принимать участие в общественной жизни школы
32.	Я не испытываю удовольствия от своей учебы в школе
33.	Мне нравится самостоятельно приобретать знания
34.	Если я не справился с заданием, это мобилизует меня
35.	Я всегда соглашаюсь принимать участие в общественных мероприятиях
36.	Учеба в школе тяготит меня
37.	Учеба мне нравится, потому что я узнаю новые факты, явления и закономерности
38.	Чем сложнее упражнение, тем оно становится более интересным для меня
39.	Если я буду хорошо учиться, у меня будет благополучная жизнь
40.	Я чаще испытываю неудачи в учебе, чем успех
41.	Я занимаюсь в дополнительных кружках, на факультативах по предметам, которые мне нравятся
42.	Для себя я стараюсь выбирать задачи, труднее, чем у одноклассников
43.	Хорошая учеба гарантирует мне поступление в университет
44.	Обо мне можно сказать, что неудачные обстоятельства преследуют меня по жизни
45.	Я слежу за занятиями известных учителей в социальных сетях
46.	Ответственность за мои оценки всегда лежит на мне

47.	Если я буду хорошо учиться, то в будущем буду хорошо зарабатывать
48.	В школе меня охватывает отчаяние и упадок сил, когда не знаю ответа на вопросы
49.	Мне нравится искать новые материалы, по интересным для меня темам
50.	Мне нравится достигать успеха по всем предметам
51.	Я учусь, потому что считаю себя ответственным человеком
52.	Я не смогу добиться высоких результатов в учебе
53.	Учебные предметы нравятся мне своими новыми фактами и правилами
54.	Учеба вызывает во мне соревновательный дух
55.	Учеба в школе улучшает мое настроение
56.	Чтобы быть отличником, надо иметь везение
57.	Мне необходимо узнать суть явлений, их происхождение
58.	Я испытываю положительные эмоции, когда справляюсь с заданиями
59.	В процессе обучения в школе я занимаюсь самовоспитанием
60.	Даже если все время выполнять все задания, невозможно стать успешной личностью
61.	В школе я познаю существенные свойства предметов и явлений, составляющих более широкую и часто невидимую их внутреннюю суть
62.	Я смогу добиться высоких результатов в учебе
63.	Мне нравится самосовершенствоваться в школе
64.	Если у меня не получается решить задачу, в этом виноваты обстоятельства
65.	Я учусь, чтобы понять причинно-следственные связи закономерностей
66.	Если много заниматься, можно добиться успеха
67.	Если я получаю хорошие отметки, мне покупают новые вещи, о которых я мечтаю
68.	Предпочитаю ставить перед собой легкие по трудности или слегка трудные цели
69.	Мне интересны общие принципы явлений, действующие в различных условиях
70.	При решении сложных задач я беру инициативу на себя
71.	В школе я хочу, чтоб обо мне положительно отзывался учитель
72.	При решении задач я всегда пессимистично настроен
73.	У меня вызывают интерес сложные темы по учебным предметам
74.	Мне нравится объективная критика в мой адрес
75.	Во время занятий в школе важно быть прилежным и послушным учеником
76.	При встрече с препятствиями я, как правило, отступаю и не ишу способы их преодоления
77.	Мне нравится решать контрольные задачи, с которыми не справляются одноклассники
78.	Если я получаю плохую оценку, то это еще больше заставляет меня заниматься и искать истину
79.	Мне нравится ситуация сотрудничества в школе и налаживание контактов со всеми
80.	Обычно при решении задач я не настойчив в достижении цели

На данном этапе, методика используется школьными психологами в Казахстане, для определения степени выраженности каждого из видов мотивации и полученные результаты будут отражены в следующих публикациях.

Заключение.

Таким образом, нами сделана попытка создать свой психологический инструментарий для определения выраженности того или иного вида школьной мотивации, который будет доступен в использовании заинтересованными лицами. Выделенные виды мотивации, по нашему мнению, позволят улучшить учебную продуктивность казахстанского школьника и повысить качество знаний и умений, которые будут необходимы для дальнейшего обучения в вузе. Публикация в научном издательстве позволит ознакомить научные круги с психологической методикой оценки школьной мотивации, услышать предложения и критику, в случае с противоречиями, если они возникнут.

Список использованной литературы:

1. Долгова В. И., Рокицкая Ю. А., Антипина Я. А. Исследование учебной мотивации младших школьников // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 31. – С. 1–5.
2. А. В. Кричкер, Л. Г. Попова Исследование школьной мотивации учеников первого и второго классов. <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4108/3/pv-26-09.pdf> (дата обращения-10.09.2022).
3. Гордеева Т. О. Мотивация учебной деятельности школьников и студентов: структура, механизмы,

условия развития. Дис: ... докт.психол.наук. - М., 2013. – 444с.

4. Бекишева О. В. Мотивация к обучению подростков, находящихся в трудной жизненной ситуации как психолого-педагогическая проблема // Мир науки, культуры, образования. № 4 (89). Кемерово, 2021. - С. 7-10

5. Frederic Guay, Julien Chanal, Catherine F. Ratelle, Herbert W. Marsh, , Simon Larose and Michel Boivin Intrinsic, identified, and controlled types of motivation for school subjects in young elementary school children. British Journal of Educational Psychology , UK. №80, 2010.P-711–735

6. Damiya Whitaker, Camelia Graham, Stevan Geoffrey Severtson, C. Debra Furr-Holden, and William Latimer Neighborhood & Family Effects on Learning Motivation among Urban African American Middle School Youth. J Child Fam Stud. 21(1). 2012. - P. 131–138

7. Maarten Vansteenkiste, Eline Sierensb, Luc Goossensb, Bart Soenensa, Filip Dochyc, Athanasios Mouratidisab, Nathalie Aeltermana, Leen Haerensa, Wim Beyersa Learning and Instruction. Volume 22, Issue 6. 2012. P. 431-439

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Мамбеталина Алия Сактагановна
Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті»
Астана, Қазақстан Республикасы
МЕКТЕП МОТИВАЦИЯСЫН АНЫҚТАУ

Мақалада жүзеге асырылатын OR 11465474 «Білім және ғылым жүйесін модернизациялаудың ғылыми негіздері» зерттеуді бағдарламалық мақсатты қаржыландыру шегінде автор әзірлеген «Мектеп мотивациясының сауалнамасы» мектеп мотивациясын анықтау әдістемесі берілген.

Тірек сөздер: мотив, студент, сауалнама, когнитивті мотивация, табыс мотивациясы, әлеуметтік мотивация, сәтсіздікке жол бермеу мотивациясы.

Mambetalina Aliya
Eurasian National University at L.N. Gumilev
Astana, Republic of Kazakhstan
IDENTIFICATION OF SCHOOL MOTIVATION

The article presents the method of identifying school motivation "School Motivation Questionnaire" developed by the author in the framework of the implementation of STP PCF MES RK "Scientific foundations of modernization of education and science" (2021-2023). Reg. № OR11465474 .

Keywords: motive, school student, questionnaire, cognitive motivation, success motivation, social motivation, motivation to avoid failures.

List of used literature:

1 Dolgova V. I., Rokitskaya Yu. A., Antipina Y. A. A. The study of learning motivation of junior high school students // Scientific-methodical electronic journal "Concept". - 2015. - Т. 31. - P. 1-5.

A V. Krichker, L. G. Popova Research of school motivation of pupils of the first and second grades. <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4108/3/pv-26-09.pdf> (дата обращения-10.09.2022).

3 Gordeeva T. O. Motivation of learning activity of schoolchildren and students: structure, mechanisms, and conditions of development. D. in Psychology. - М., 2013. – 444р.

4 Bekisheva O. V. Motivation for learning adolescents in difficult life situations as a psychological and pedagogical problem // The World of Science, Culture, Education. № 4 (89). Кемерово, 2021. - P. 7-10

5 Frederic Guay, Julien Chanal, Catherine F. Ratelle, Herbert W. Marsh, , Simon Larose, and Michel Boivin Intrinsic, identified, and controlled types of motivation for school subjects in young elementary school children. British Journal of Educational Psychology , UK. №80, 2010.P-711-735

6 Damiya Whitaker, Camelia Graham, Stevan Geoffrey Severtson, C. Debra Furr-Holden, and William Latimer Neighborhood & Family Effects on Learning Motivation among Urban African American Middle School Youth. J Child Fam Stud. 21(1). 2012. - P. 131-138

7 Maarten Vansteenkiste, Eline Sierensb, Luc Goossensb, Bart Soenensa, Filip Dochyc, Athanasios Mouratidisab, Nathalie Aeltermana, Leen Haerensa, Wim Beyersa Learning and Instruction. Volume 22, Issue 6. 2012. P. 431-439

Minich Aksana

PhD in education, associate Professor, assistant Professor at the Department of Information technologies in education of the Faculty of Physics and Mathematics, Belarusian state pedagogical university named after Maxim Tank, Belarus

THE RESULTS OF THE DIGITAL ENVIRONMENT DEVELOPMENT IN PEDAGOGICAL UNIVERSITY FOR TEACHER CONTINUOUS TRAINING IN THE FIELD OF E-LEARNING

To support the high quality of education in modern conditions Belarusian state pedagogical university named after Maxim Tank (BSPU) implements a conceptual model of e-learning, which focuses on the transition from a linear management model "e-university" to a digital ecosystem. The digital ecosystem is seen as an open nonlinear dynamic socio technical horizontal system that integrates various global and local, interinstitutional information and educational environments and electronic resources, provides interaction of internal and external actors, related to the common goal of cooperation to achieve the "immersion" effect in extracurricular digital activities of students. The article presents the practical results of the formation of the digital ecosystem at the institutional and regional level.

Keywords: digital environment, digital ecosystem, informatization of education, e-learning

In Belarus a key activity for all universities in the country until 2025 is the expansion of using network and distance educational technologies. This goal assumes the development of horizontal management formation based on partnerships, the creation of practice-oriented structures in universities, career-planning centers and network professional communities based on information-communication technologies (ICT) [1].

The importance of the constant development of the digital environment of universities and, in general, the formation of the republican information and educational environment taken as one of the conditions for improving the quality of education. For the system of higher pedagogical education in modern conditions, an urgent task for universities is the training teachers capable for e-learning in digital environment and network pedagogical interaction [2-4].

At the same time over the past 10 years, in the context of complex informatization of education, an understanding of a digital environment as a system of tools and resources that provide conditions for the implementation of educational activities based on ICT formed. However, the general trend of informatization of education remained the orientation towards the automation of already established management procedures (linear model of university management). This approach led to the formation of a common concept of the digital environment of the university as a set of hardware, software and other means that ensure the creation, storage, processing and transmission of information for access to certain educational resources, supporting information processes for managing the university.

As a result, the target orientation, architecture, implemented technologies for organizing the work of a digital environment in various universities presented quite uniformly. Such environments consist of some typical and integral parts: computer equipment, network infrastructure, the web-portal of the university, university management software, learning management systems, repositories, presence in social networks and services (Facebook, LinkedIn, VK, YouTube).

Considering the fact that Belarusian state pedagogical university named after Maxim Tank (BSPU) is the leading pedagogical university in the country the goal of this article is to describe the deliverables of modernizing the educational process in digital environment for training teachers capable for e-learning. BSPU also coordinates a republican partnership of pedagogical educational institutions which is called educational research and innovation cluster [6]. Cluster plays an important role in the development of the regional system of continuous teacher training. In these conditions the implementation of BSPU deliverables in development of cluster digital environment can influence on the whole system of pedagogical training in Belarus.

Since 2015 the digital environment of BSPU has developed in line with the general trends mentioned above [5]. As a result, the architecture of the digital environment of BSPU by 2022 consists of the following components:

1. Technical and telecommunication infrastructure, which includes networks, technical means of informatization, software for general purpose, information security technical support systems, computer and interactive multimedia equipment, e-mail and video conferencing systems.

2. Systems for the educational process support: learning management systems, various kinds of e-resources (electronic libraries, databases, repositories, electronic services).

3. Information systems and software for university management, which provide collection, processing, storage and transmission of data on students and personnel, educational documents, automation of accounting and other systems.

Taking into account the latest requirements for universities on the moving to new innovative practices and the specific character of teachers' training in the field of e-learning technologies the conceptual approaches of the BSPU digital environment development revised in 2019. The main idea for the development of a new conceptual model of e-learning was the widening of e-learning technologies application (as means of teachers' training) in BSPU and in Cluster, as well as updating the content, forms, methods of forming relevant ICT competencies and information culture of the teachers (as one of the goals of teachers' training) [7].

The leading idea of the model was the formation of relevant ICT competencies and information culture of the future teacher, based on an understanding of the specific role of pedagogical interaction and the features of e-learning in the digital environment. According to this model, the training of a teacher based in an innovative-advanced way, where a digital ecosystem of pedagogical training created. The digital ecosystem considered as an open nonlinear dynamic socio technical horizontal system that integrates various global, national, university, inter-university services and educational e-resources, includes different stakeholders associated with the common object of cooperation for achieving the effect of "diving" of future teachers in various e-learning activities.

The digital ecosystem in a pedagogical university includes subsystems: digital resources, online learning, e-learning trajectories, network communities, scientific innovations, e-services. Let us describe the practical results of the implementation of the development of the digital ecosystem of pedagogical training at the present stage (Minich, 2020).

The main practical results following the development of the subsystem of digital resources from 2019 are:

- modernization of the study course "Information technologies in education" which is included as compulsory state component of the curricula for all pedagogical specialties within the framework of the implementation of the Erasmus + project IESED;

- development of new curricula of elective disciplines ("Technologies of network pedagogical interaction", "IT project management", etc.);

- inclusion into the curricula of study courses on teaching methods of school subjects modules or sections of ICT technologies; A selective analysis (2021) of 26 curricula on teaching methods at 5 faculties of BSPU showed that the study of using ICT is included in their content, course papers and theses on this topic are planned;

- constant growth of the collection of e-resources for teachers' training for all study courses (the number of open online resources, courses, video content is growing every year).

The BSPU online learning subsystem as a means of e-learning in a digital environment has also significantly expanded the effect of "diving" of future teachers in various e-learning activities. From 2020 the implementation of such platforms as BigBlueButton and MS TEAMS in BSPU digital environment allowed to widen the channels for pedagogical communication between teachers and students and to rise using the blended learning model in the university. For example, in September-October 2021 more than 700 only online training events held on these two platforms.

At the regional level the active development of the online learning subsystem in BSPU is associated with the republican educational online project "Future teachers for children!", initiated by BSPU in 2020 in order to support schoolchildren during the pandemic COVID-19. The project joined students, teachers from BSPU, students from pedagogical classrooms in schools, schoolteachers and BSPU alumni. During the period of the project implementation more than 200 online lessons on different school subjects and grades were held. In April 2020 the BSPU project was included by the International Foundation "Aflatoun International" in the list of the best projects for distance learning of children. Videos of these online lessons were posted on BSPU YouTube channel and on a new resource – Online BSPU school. Such kind of involving students of pedagogical university in the process of e-content creation proved its efficiency and in

2021 the participation in republican educational online project "Future teachers for children!" was assigned as a part of Pedagogical Practice in the field of e-learning methods and network pedagogical interaction. The resource Online BSPU school is used for creating students' IT projects for e-learning in study course "Information technologies in education".

The development of the subsystem of e-learning trajectories is focused on the formation of educational and methodological support for e-learning by designing interactive electronic educational and methodological complexes based on LMS Moodle. The basis for such e-content lies the competence-oriented methodology, where educational results described by the descriptors of competences in LMS. According to such a concept, in 2019 BSPU introduced a system for the development and multi-stage examination of interactive electronic educational and methodological complexes. It allowed increasing the proportion of quality e-resources for the digital environment: among more than 1700 e-resources 18% refers to interactive electronic educational and methodological complexes. At the level of Cluster the digital environment of BSPU suggests several open e-courses, activities and initiatives on pedagogical experience exchanging in the development of interactive e-courses such as: Online BSPU school, MOOCs on Stepik, E-courses created during Erasmus+ project IESSED.

The development of the subsystem of network communities has increased the role of independent partnerships and assessments in network learning communities created for the implementation of various projects. Student thematic network communities, for example, the network community StudTV BSPU, forms the skills of creating a screen image, which has become relevant due to the growing demand for online learning. Participation in such extracurricular projects allows students to "try on" various roles, practice ways of conducting a virtual dialogue with an online audience, structuring the presentation of information, and means for motivating online learners.

The infrastructure for non-formal professional development is also the network communities of teachers-practitioners, whose activities and participants go far beyond the BSPU, attracting partners of the Cluster, institutions of general secondary education. Becoming an active participant in professional discussions and practice-oriented projects allows teachers to expand and develop their individual information and educational environment.

The subsystem of scientific innovations as a potential effect provides for the expansion of the network of resource centers, the inclusion of student research laboratories (SNIL) in the study of the problems of e-learning. Among the 42 SNIL operating in the BSPU, 12 are the most actively involved in the problems of e-learning. The coordination of scientific and methodological innovations in the field of e-learning at the university is carried out by the Republican resource center "Network Academy of Pedagogy of E-Learning". On the basis of this center the activities of creative groups of student volunteers and teachers are included in developing e-content, different scientific projects. For example in 2021 international project "Strategies for implementation of modern IT solutions for teacher training in Belarussian pedagogical universities" was implemented with the participation of Narva College of the University of Tartu (Estonia) and Belarussian universities from Cluster. As a result, training courses for teaching development for a strategic modeling of e-learning developed.

Constant technical and technological support of the educational process is also provided through the development of e-services subsystem which makes it possible to move to complete e-management in the digital environment BSPU. This subsystem combines the main typical components of the digital environment but among perspectives of their further development we would like to outline the following areas:

- creation of a comfortable online environment for managing individual learning on the base of unic account for all services in digital environment;
- development of a complete instrument for implementation of individual educational trajectory on a competence basis which ensures flexibility in the creation of educational programs, the formation of additional competencies.

Findings:

The transition to the conceptual model of e-learning made it possible to create a toolkit for pedagogical training of the use of e-learning technologies, as well as updating the content, forms, methods of forming relevant ICT competencies and information culture as digital ecosystem at different levels.

At the institutional level, the digital ecosystem of pedagogical training contributes to the creation of additional pedagogical and organizational-technological conditions to stimulate independent educational and extracurricular activities of students in the digital environment, for the conscious formation of professional ICT competencies and information culture of the future teacher. In this model, the student becomes a participant in his professional formation, and not only a passive "recipient" of a certain amount of

knowledge and skills, forms his methodological portfolio on application of various methods and technologies of e-learning to perform professional and pedagogical tasks.

At the regional level, the formation of a digital ecosystem makes it possible to include inter-university teams of students and teachers on a project basis in the pedagogical training process, the network horizontal interaction of professional and educational research communities, the expansion of scientific research and the organization of pedagogical practice of e-learning in Cluster.

List of used literature:

1. Metodologicheskie osnovy sozdaniya, vnedreniya i razvitiya integrirovannoj informacionnoj sistemy upravleniya universitetom // pod red. kand. fiz.-mat. nauk, d-r. biol. nauk, prof. S.V. Chernyshenko, kand. fiz.-mat. nauk, doc. YU.I. Vorotnickogo. – Sumy : Sumskij gosudarstvennyj universitet, 2015. – S.20
2. Konceptual'nye podhody k razvitiyu sistemy obrazovaniya Respubliki Belarus' do 2020 goda i na perspektivu do 2030 goda: utv. Prikazom Ministra obrazovaniya Respubliki Belarus' 29.11.2017, № 742
3. Konceptsiya cifrovoj transformacii processov v sisteme obrazovaniya Respubliki Belarus' na 2019-2025 gody, utverzhdena Ministrom obrazovaniya Respubliki Belarus', 15 marta 2019 g.
4. Konceptsiya razvitiya pedagogicheskogo obrazovaniya na 2021-2025 gody : utv. Prikazom Ministerstva obrazovaniya Resp. Belarus', 13 maya 2021 g., № 366. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://crpo.bspu.by/informational_resources/planning_reporting_docs/konceptsiya-razvitiya-pedagogicheskogo-obrazovaniya-v-respublike-belarus-na-2021-2025-gody – Data dostupa: 10.11.2021
5. Zhuk A.I., Sociokul'turnaya missiya pedagogicheskogo obrazovaniya v usloviyah perekhoda k universitetu 4.0 / A.I. Zhuk // Adukacyya i vyhavanne ; № 1. – S. 64-69. – 2021. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://elib.bspu.by/handle/doc/50852> – Data dostupa: 10.01.2022
6. Zhuk A.I., Napravleniya cifrovizacii pedagogicheskogo obrazovaniya / A.I. Zhuk // Pedagogika; № 4. – S. 27-36 – 2020. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa : <http://elib.bspu.by/handle/doc/50848> – Data dostupa: 10.01.2022
7. Minich, O.A. Model' elektronnoho obucheniya v pedagogicheskom obrazovanii kak cifrovaya ekosistema / O. A. Minich // Vesci BDPU. Seryya 1. Pedagogika. Psihologiya. Filalogiya. – 2020. – № 4. – S. 20–28. [Elektronnyj resurs]. – 2020. – Rezhim dostupa : <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44671027> – Data dostupa: 10.01.2022

ТҮЙІНДЕМЕ/ РЕЗЮМЕ

Минич Оксана Анатольевна

Максим Танк атындағы Беларусь мемлекеттік педагогикалық университеті, Беларусь ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТТІҢ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУ САЛАСЫНДА ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ ҮЗІЛСІ ДАЯРЛАУЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ЭКОСИСТЕМАСЫН ДАМУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Заманауи жағдайларда білім берудің жоғары сапасын қолдау үшін БПУ «электрондық университет» желілік басқару моделінен цифрлық экожүйеге көшуге бағытталған e-learning концептуалды моделін жүзеге асырады. Цифрлық экожүйе әртүрлі ғаламдық және университеттік, университетаралық ақпараттық-білім беру орталары мен электрондық ресурстарды біріктіретін, ынтымақтастықтың ортақ міндетімен байланысты ішкі және сыртқы субъектілердің өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін ашық сызықты емес динамикалық әлеуметтік-техникалық горизонтальды жүйе ретінде қарастырылады.

Мақалада институционалдық және аймақтық деңгейде цифрлық экожүйені қалыптастырудың практикалық нәтижелері берілген.

Тірек сөздер: цифрлық орта; цифрлық экожүйе; ақпараттандыру.

Минич Оксана Анатольевна

Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка, Беларусь РЕЗУЛЬТАТЫ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОСИСТЕМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ДЛЯ НЕПРЕРЫВНОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ В ОБЛАСТИ ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Для поддержки высокого качества образования в современных условиях в БПУ реализуется концептуальная модель электронного обучения, которая ориентирует на переход от линейной модели управления «электронный университет» к цифровой экосистеме. Цифровая экосистема рассматривается как открытая нелинейная динамическая социотехническая горизонтальная система, которая интегрирует различные глобальные и вузовские, межвузовские информационно-образовательные среды и электронные ресурсы, обеспечивает взаимодействие внутренних и внешних субъектов, связанных общей задачей сотрудничества по достижению эффекта «погружения» будущих педагогов в разные виды цифровой учебной, внеучебной деятельности. В статье приведены практические результаты становления цифровой экосистемы на институциональном и региональном уровне.

Ключевые слова: цифровая среда; цифровая экосистема; информатизация образования, электронное обучение

Нурадинов Алмат Сабитович
almat2007@mail.ru

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Республика Казахстан

ВОЗМОЖНОСТИ ШКАЛЫ TSIS ДЛЯ ДИАГНОСТИКИ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА КАЗАХСТАНСКОЙ ПОПУЛЯЦИИ ШКОЛЬНИКОВ

Данная статья выполнена в рамках НТП ПЦФ МОН РК «Научные основы модернизации системы образования и науки» (2021-2023). Рег. № OR11465474

В статье рассматривается описание, адаптация и стандартизация шкалы социального интеллекта университета Тромсо (Норвегия) на казахстанской популяции школьников. Анализированы результаты адаптации шкалы социального интеллекта среди школьников Казахстана. Анализ надежности и валидности шкалы социального интеллекта показал высокое значение коэффициента альфа Кронбаха, что свидетельствует о высоком уровне внутренней согласованности отдельных шкал социального интеллекта. Использование шкалы социального интеллекта университета Тромсо имеет большое практическое значение при диагностике и отборе одаренных детей.

Ключевые слова: Интеллект, социальный интеллект, измерение, альфа Кронбаха, обработка социальной информации (Social information processing, SP), социальные навыки (Social skills, SS), социальное осознание (Social awareness, SA), Шкала социального интеллекта (TSIS), стандартизация теста, адаптация теста, надежность теста, нормы теста.

В своей деятельности психологи широко используют различные тесты и методики для диагностики тех или иных особенностей личности, познавательных процессов или интеллекта. Надо отметить факт того, что в Казахстане не имеются тесты или методики стандартизованные и адаптированные на казахстанской популяции. Адаптация и стандартизация диагностических инструментов имеют важное значение в практике или исследовании психологов. Надо признать, что все школьные психологи используют российские тесты, переводят по своему усмотрению на казахский язык и используют на своей практике. Вместе с тем, также следует отметить, что при использовании тестов и методик практики-психологи не соблюдают требования к выполнению теста учащимися. При интерпретации результатов психологического теста или методик опираются на нормативные показатели, полученных на российской популяции. К сожалению, казахстанская норма тестов весьма существенно отличается от российских или других. Поэтому актуальность такой работы, где проведена стандартизация теста с соблюдением всех психометрических требований весьма большая. В связи с этим авторами поставлены задачи перевода, адаптации и стандартизации некоторых необходимых диагностических инструментов, которые направлены на запросы практики в деятельности школьных психологов как в процессе диагностики познавательных процессов, свойств личности и интеллекта, но и обоснованных согласно требованиям психометрики. В связи с этим нами поставлена задача перевода, адаптации на репрезентативной выборке шкалы социального интеллекта*.

Целью нашего исследования является перевод и адаптации шкалы социального интеллекта Тромсо на казахстанской популяции.

За последние годы активно развивается научное обоснование различных видов интеллекта, а также таких разновидностей интеллекта как, социальный и эмоциональный интеллект. Начало изучения социального интеллекта исторически относится к классическим исследованиям Торндайка и его мнению о других видах интеллекта ([1,2], в частности о социальном интеллекте, который проявляется как мудрость в человеческих взаимоотношениях, позволяющая добиваться успеха в

различных межличностных ситуациях. Еще ранее, как нам известно, были созданы первые диагностические инструменты измерения общего интеллекта во Франции А. Бине (1904 г.), а в России Г.И. Россолимо (1910 г.) [3,4] В указанных диагностических инструментах по измерению интеллекта были созданы конкретные шкалы, основанные на концепциях интеллекта авторов, конкретные методики их измерения. В последующие годы были разработаны субтесты для измерения социального интеллекта в тестах общего интеллекта. Так, например, тест Д. Векслера включает субтест «Последовательные картинки», который отражает социальные аспекты интеллекта в целом [5]. Таким образом, наличие других видов интеллекта, в частности социального интеллекта и их измерение также получили признание среди исследователей. Надо отметить, что Г.Ю.Айзенк также

справедливо включает социальный интеллект в структуру различных видов интеллекта, наряду с биологическим и психометрическим интеллектом [6].

В последние десятилетия исследователями были разработаны различные диагностические инструменты, позволяющие измерить те, или иные стороны социального интеллекта. Об историческом развитии понимания природы социального интеллекта, многообразии проявления, о его содержательных характеристиках и критериях его измерения изложены в работах Луновой О.В. [7,8,9].

В настоящее время разными исследователями созданы диагностические инструменты по измерению социального интеллекта. Одним из таких инструментов измерения социального интеллекта является тест Дж.Гилфорда, адаптированный Михайловой Е.С. [10].

Как известно, создаваемые тесты должны отвечать на ряд психометрических требований, касающихся валидности, надежности теста, а также они должны быть стандартизованы и адаптированы к конкретной культуре. Упомянутый тест Дж. Гилфорда получил большую популярность и широко применяется в многочисленных исследованиях социального интеллекта. Однако, тест Дж. Гилфорда занимает достаточно много времени и вызывает определенные трудности при проведении групповых исследований.

За последние два десятилетия также стали появляться новые инструменты диагностики социального интеллекта детей [11], тест Триархических способностей Стернберга, который измеряет аналитические, креативные и практические способности человека, а также его умения решать бытовые проблемы [12] и др. В целом, можно отметить, что за последние несколько десятилетий появились более 20 диагностических инструментов, направленных на измерение социального интеллекта у детей и взрослых. На наш взгляд, наиболее заслуживающим внимания является шкала социального интеллекта Тромсо (Норвегия), которая наиболее полно отвечает целям и задачам нашего исследования.

Описание социального интеллекта TSIS

В связи с изложенными обстоятельствами для изучения социального интеллекта нами использовалась шкала социального интеллекта университета Тромсо (The Tromso Social Intelligence Scale, TSIS) [13]. Данная методика представляет трехфакторную структуру, которая состоит из трех субшкал: 1. Обработка социальной информации (Social information processing, SP); 2. Социальные навыки (Social skills, SS); 3. Социальное осознание (Social awareness, SA).

По данным Silvera D. H., Martinusse M., Dahl T. I. [13] исследования и собственным расчетам авторов, шкалы TSIS показали высокие результаты внутренней согласованности (альфа Кронбаха), по шкалам «Обработка социальной информации» (SP 0,81), «Социальные навыки» (SS 0,86) и «Социальное осознание» (SA 0,79). Полученные авторами результаты показывают высокий уровень внутренней согласованности шкал TSIS.

Авторы при определении социального интеллекта опирались на выделенные Космицки и Джон компоненты социального интеллекта [14]. Они включают в себе восприятие внутренних состояний и настроений других людей; общая способность общаться с другими людьми; знания о социальных правилах и общественной жизни; проницательность и чувствительность в сложных социальных ситуациях; использование социальных приемов для манипулирования другими людьми; принятие перспективы социальной ситуации; социальная адаптация.

Согласно процедуре разработки шкал социального интеллекта работа авторов состояла из нескольких этапов, о чем подробно описано в процедуре исследования [13]. С момента публикации результатов разработки шкалы социального интеллекта TSIS получила распространение в Норвегии и адаптирована в Италии, Словакии, России. Методику можно использовать для оценки умения

человека управлять социальными отношениями, прогнозировать и интерпретировать поведение окружающих людей.

Согласно авторам Шкалы социального интеллекта, субшкала «Обработка социальной информации» описывает способность человека понимать и предсказывать поведение и чувства других людей. Понимать намерения других людей в процессе коммуникации, а также оценивать реакции других людей на собственное поведение и умение читать «язык тела». Шкала TSIS состоит из 21 утверждений.

Субшкала «Социальные навыки» характеризует способность человека вступать в новые социальные ситуации и социальную адаптацию. В этой шкале также учитываются умение человека легко вписываться в новые социальные ситуации, успешно вступать в контакт с незнакомыми людьми, находить общие темы для поддержания разговора, эффективного преодоления трудностей в различных ситуациях общения.

Субшкала «Социальное осознание» определяет способность человека быть чувствительным или невосприимчивым к событиям, происходящим в социальных ситуациях, удивляться им. В

содержательную характеристику данной шкалы также входят особенности умения оценки поведения других людей, уровень самооценки субъектом ситуации общения или другого человека, а также умения правильно предсказывать свое поведение и поведение другого человека, по результатам которой давать правильную или неправильную оценку.

Шкалы TSIS представлены в виде порядковой шкалы измерения. Согласно инструкции, испытуемому необходимо оценить степень своего согласия или несогласия с представленными утверждениями. Диапазон баллов представлен от 1 балла («совершенно на меня не похоже») до 7 баллов («описывает меня очень хорошо»). Данная шкала социального интеллекта представлена в форме самоотчета и рассчитана для работы в бумажно-карандашной форме. Ее можно использовать для диагностики уровня развития социального интеллекта в различных возрастных категориях. Результаты исследования по психометрическому анализу будут представлены в скором времени.

Результаты исследования

Испытуемые

В выборку исследования (383 участника) вошли учащиеся средней школы «Бином-Улы Дала» в возрасте с 12 лет до 18 лет, а также студенты 1-2 курса Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан. Из них 174 человека мужского, а 209 человек женского пола.

Данные испытуемых по шкале TSIS обработаны в пакете статистических программ SPSS, 23 версия.

Статистика показателей средних, стандартного отклонения по всей выборке представлены в таблице 1.

Таблица 1. Описательная статистика TSIS по всей выборке.

Descriptive Statistics*

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
SP	383	7	49	32,44	8,832
SS	383	7	43	27,84	5,954
SA	383	7	77	27,57	7,672
SI_Q	382	21	154	87,82	17,317
Valid N (listwise)	382				

*Результаты представлены в виде «сырых» баллов.

Для проверки внутренней согласованности шкал TSIS нами проведен анализ каждого пункта шкал по критерию альфа Кронбаха. Результаты анализа всех утверждений шкал показывают высокий уровень внутренней согласованности. Результаты анализа каждого пункта опросника приведены в таблице 1.

Таблица 2. Результаты анализа пунктов шкал TSIS по альфа Кронбаха.

Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,803	,813	21

В нашем исследовании проведен сравнительный анализ результатов мужского и женского пола по показателям шкал социального интеллекта TSIS. Поскольку данные респондентов по данной шкале представлены в порядковой шкале, анализ проводился по непараметрическим критериям. Статистически значимых различий по полу в исследуемой выборке не выявлены.

Обсуждение результатов

Результаты проверки внутренней согласованности шкалы социального интеллекта TSIS. Как нам известно, коэффициент альфа Кронбаха показывает характеристику внутренней согласованности вопросов методик или теста. Полученный коэффициент 0,803 оценивается как хороший показатель внутренней согласованности.

Проведенный анализ результатов шкал TSIS на казахстанской популяции показал, что данная шкала вполне отвечает психометрическим требованиям и эффективно работает в возрастном диапазоне с 12 до 20 лет.

«Сырые» баллы результатов казахстанской выборки по своим средним значениям близки к данным авторов данной шкалы.

В настоящей работе изложены общие результаты исследования шкалы социального интеллекта Тромсо. Далее необходимо провести Z-преобразование сырых баллов для перевода в стены. Данная процедура вместе с опросником и ключами обработки будут изложены в «Руководстве пользователя» данной методики.

Надо также отметить, что шкала социального интеллекта Тромсо компактный, удобный в применении диагностический интрузмент. Полагаем, что использование TSIS на казахстанской популяции будет широко применяться для оценки уровня развития социального интеллекта у школьников, для профориентации на такие сферы деятельности как «человек-человек», отбора персонала на должности в сфере обслуживания.

Выводы

Высокие показатели внутренней согласованности шкал по коэффициенту альфа Кронбаха на данных казахстанской популяции свидетельствуют о надежности шкалы социального интеллекта Тромсо.

1. Средние показатели и стандартное отклонение (SD) также близки к результатам, полученных авторами данной шкалы.
2. Сравнение средних показателей шкалы TSIS между мужским и женским полом на статистически значимом уровне не отличается.
3. Шкала социального интеллекта Тромсо также показала свою надежность и на казахстанской популяции, где можно ее использовать как надежного инструмента диагностики социального интеллекта.

Список использованной литературы:

1. Thorndike, E.L. (1920). Intelligence and its uses. Harper's Magazine, 140. 227-235.
2. Thorndike, R. L., & Stein, S. (1937). An evaluation of the attempts to measure social intelligence. Psychological Bulletin, 34, 275-285
3. Россоломо Г.И. Психологические профили. Метод исследования психических процессов в нормальном и патологическом состояниях.- С.-Петербург, Типография М.А. Александрова, 1910 г.,
4. Россоломо Г.И. Психологические профили. Как измерить личность? Мемуары гения диагностики.- М., Издательство «Родина», 1922.
5. Wechsler, D. (1981). WAIS-R Manual. Harcourt Brace Jovanovich
6. Eysenck H. J. The structure and measurement of intelligence (with contributions by David W. Fulker). Berlin — Heidelberg — New York: Springer — Verlag, 1979. — 253 p.
7. Лунева О.В. Концепция социального интеллекта личности // Знание. Понимание. Умение. № 2, 2012. С. 46-51.
8. Лунева О.В. Социальный интеллект как категория социальной психологии //Знание. Понимание. Умение. №1, С. 146-151, 3.
9. Лунева О.В. Теоретические основания концепции социального интеллекта// Знание. Понимание. Умение. № 3. 2011, С. 231-236
10. Михайлова (Алешина) Е.С. Методика исследования социального интеллекта: адаптация теста Дж. Гилфорда и М. Салливена. Руководство по использованию - СПб., ГП «Иматон», 1996. 56 с.
11. Katarzyna A Knopp. The Children's Social Comprehension Scale (CSCS): Construct validity of a new social intelligence measure for elementary school children// International Journal of Behavioral Development, January 2019, 43(1):90-96
12. Construct validation of the Sternberg Triarchic Abilities Test: Comment and reanalysis. URL: <http://emilkirkegaard.dk/en/wp-content/uploads/1.-Construct-validation-of-the-Sternberg-Triarchic-Abilities-Test-Comment-and-reanalysis.pdf> (Дата обращения 10 сентября 2022 г.)
13. Silvera, D. H., Martinussen, M. & Dahl, T. I. (2001). The Tromsø Social Intelligence Scale, a self-report measure of social intelligence. Scandinavian Journal of Psychology, 42, 313±319
14. Kosmitzki, C. & John, O. P. (1993). The implicit use of explicit conceptions of social intelligence. Personality and Individual Differences, 15, 11±23

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Нұрадинов Алмат Сәбитұлы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТИГЕ ДИАГНОСТИКАНЫҢ TSIS ШКАЛАСЫН ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫ ПОПУЛЯЦИЯСЫНДА ҚОЛДАНУ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ

Мақалада Тромсо университетінің (Норвегия) әлеуметтік интеллект шкаласын Қазақстан мектеп оқушыларының және төменгі курс университет студенттерінің арасында сипаттау, бейімдеу және стандарттау мәселелері қарастырылған. Қазақстандағы мектеп оқушыларының әлеуметтік интеллект шкаласын бейімдеу нәтижелері талданды. Әлеуметтік интеллект шкаласының сенімділігі мен негізділігін талдау альфа кронбах коэффициенті бойынша жоғары мән көрсетті, бұл әлеуметтік интеллекттің жеке шкалаларының ішкі сәйкестігінің жоғары деңгейін көрсетеді. Дарынды балаларды диагностикалау мен таңдауда Тромсо университетінің әлеуметтік интеллект шкаласын қолданудың практикалық маңызы зор.

Аталмыш мақала 2021-2023 ж. жүзеге асырылатын OR 11465474 «Білім және ғылым жүйесін модернизациялаудың ғылыми негіздері» зерттеуді бағдарламалық мақсатты қаржыландыру шегінде дайындалды.

Тірек сөздер: Интеллект, әлеуметтік интеллект, өлшем, Кронбах альфасы, әлеуметтік ақпаратты өңдеу (SP), әлеуметтік дағдылар (Әлеуметтік дағдылар, SS), әлеуметтік хабардарлық (Әлеуметтік хабардарлық, SA). Әлеуметтік интеллект шкаласы (TSIS), тестті стандарттау, тесттік бейімдеу, тест сенімділігі, тест нормалары.

Nuradinov Almat Sabitovich

Eurasian National University named after L. N. Gumilev, Astana city, Republic of Kazakhstan POSSIBILITIES OF THE TSIS SCALE FOR THE DIAGNOSIS OF SOCIAL INTELLIGENCE ON THE KAZAKHSTAN POPULATION OF SCHOOLCHILDREN

The article deals with the description, adaptation and standardization of the scale of social intelligence of the University of Tromso (Norway) on the Kazakh population of schoolchildren. The results of adaptation of the scale of social intelligence among schoolchildren in Kazakhstan are analyzed. An analysis of the reliability and validity of the scale of social intelligence showed a high value of the Cronbach's alpha, which indicates a high level of internal consistency of individual scales of social intelligence. The use of the Tromso University Social Intelligence Scale is of great practical importance in the diagnosis and selection of gifted children. This article were prepared within the program trust fund study OR 11465474 "Scientific foundations of modernization of the education system and science" (2021-2023).

Keywords: Intelligence, social intelligence, measurement, Cronbach's alpha, social information processing (SP), social skills (SS), social awareness (Social awareness, SA), Social Intelligence Scale (TSIS), test standardization, test adaptation, test reliability, test norms.

List of used literature:

1. Thorndike, E.L. (1920). Intelligence and its uses. Harper's Magazine, 140. 227-235.
2. Thorndike, R. L., & Stein, S. (1937). An evaluation of the attempts to measure social intelligence. Psychological Bulletin, 34, 275-285
3. Rossolimo G.I. psychological profiles. Method for the study of mental processes in normal and pathological states. - St. Petersburg, Printing House M.A. Aleksandrova, 1910,
4. Rossolimo G.I. psychological profiles. How to measure personality? Memoirs of a diagnostic genius.-M., Rodina Publishing House, 1922.
5. Wechsler, D. (1981). WAIS-R Manual. Harcourt Brace Iovanovich
6. Eysenck H. J. The structure and measurement of intelligence (with contributions by David W. Fulker). Berlin - Heidelberg - New York: Springer - Verlag, 1979. - 253 p.
7. Luneva O.V. The concept of social intelligence of the individual // Knowledge. Understanding. Skill. No. 2, 2012, pp. 46-51.
8. Luneva O.V. Social intelligence as a category of social psychology //Knowledge. Understanding. Skill. No. 1, S. 146-151, 3.
9. Luneva O.V. Theoretical foundations of the concept of social intelligence// Knowledge. Understanding. Skill. No. 3. 2011, pp. 231-236
10. Mikhailova (Aleshina) E.S. Methodology for the study of social intelligence: adaptation of the test of J. Gilford and M. Sullivan. Guidelines for use - St. Petersburg, SE "Imaton", 1996. 56 p.
11. Katarzyna A Knopp. The Children's Social Comprehension Scale (CSCS): Construct validity of a new social intelligence measure for elementary school children// International Journal of Behavioral Development, January 2019, 43(1):90-96
12. Construct validation of the Sternberg Triarchic Abilities Test: Comment and reanalysis. URL: <http://emilkirkegaard.dk/en/wp-content/uploads/1.-Construct-validation-of-the-Sternberg-Triarchic-Abilities-Test-Comment-and-reanalysis.pdf>

13. Silvera, D. H., Martinussen, M. & Dahl, T. I. (2001). The Tromso Social Intelligence Scale, a self-report measure of social intelligence. *Scandinavian Journal of Psychology*, 42, 313±319

14. Kosmitzki, C. & John, O. P. (1993). The implicit use of explicit conceptions of social intelligence. *Personality and Individual Differences*, 15, 11±23

УДК 159.9.072.5
МРНТИ 15.81.21

Попова Оксана Николаевна
ankor-akc@yandex.ru

Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Россия

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИОПАТИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ

В статье рассматривается вопрос этиологии происхождения социопатического поведения и влияния факторов воспитания на предупреждение развития социопатического расстройства личности. Социопатическое поведение проявляется в жестоком, равнодушном отношении к окружающим, отсутствии чувства сострадания, эгоистичном использовании других для удовлетворения собственных нужд. На сегодняшний день нет единого мнения о причинах возникновения у взрослых людей социопатического расстройства. Причинами такого расстройства могут являться биогенетические и психогенные факторы. В случае преобладания биогенетических факторов, родители в состоянии скорректировать формирование поведения ребенка. Своевременная помощь родителям в воспитании ребенка, имеющего признаки социопатического поведения, может полностью компенсировать предпосылки развития социопатического расстройства. В статье представлены частные случаи успешной коррекции деструктивного поведения у детей, имеющего признаки социопатического расстройства личности. На основании полученного опыта получено подтверждение эффективности специальной психологической помощи семьям, воспитывающим ребенка с характерным деструктивным поведением.

Ключевые слова: социопатия, асоциальное поведение, социопатическое расстройство личности, коррекция деструктивного поведения, жестокость, изгой детского коллектива.

Тенденции развития современного российского общества в последние десятилетия демонстрируют увеличение спроса на психологическую помощь в вопросах воспитания детей. Это связано с повышением психологической грамотности, пониманием того, что можно значительно улучшить качество жизни, решив психологические проблемы. Чаще всего родители обращаются к семейным психологам, детским психологам за помощью в те моменты, когда у детей проявляются поведенческие проблемы. Особенно ярко эти проблемы видны в детском саду или школе, проявляющиеся в диссоциативном, асоциальном поведении. Такие дети проявляют импульсивность, агрессивность в поведении, часто оказываются в центре конфликтов. Или наоборот, ведут себя обособленно, замкнуто, не имеют друзей, часто становятся изгоями в детском коллективе.

В данной статье рассматриваются возможные причины и стратегии психологической помощи детям, демонстрирующим социопатическое поведение.

Асоциальное поведение имеет сложную этиологию, которая не объясняется только дисфункциональным воспитанием родителей. Часто термины «психопатия», «социопатическое расстройство личности», «асоциальное расстройство личности» используются для обозначения деструктивного поведения по отношению к внешнему миру [1, 2]. Симптомы такого поведения появляются уже в детском возрасте, что связано с непониманием ребенком важности соблюдения правил и общественных норм [3]. В наиболее тяжелой форме асоциальные действия присутствуют непосредственно в социопатическом поведении, проявляющемся в жестокости и насилии по отношению к животным, детям, старикам. Взрослым иногда трудно оценить степень осознанности ребенком такого поведения, и чаще всего, это списывается на детский эгоцентризм или непонимание правил. Однако можно увидеть разницу проявления нормативного детского эгоцентризма и социопатического поведения, основанного на неспособности сочувствовать, сопереживать другому. Детский эгоцентризм связан с непониманием ребенком того, что у других людей могут быть другие желания, отличные от желаний ребенка. Такой ребенок может чувствовать боль, вину, сопереживать другим.

Согласно Берну, социопатами считают людей, совершающих антиобщественные действия, и вследствие этого, оказывающихся в состояниях конфликта с окружающими [4]. У них нет

сострадания к кому-либо из своего окружения, в том числе к своим родителям. Они «... не обнаруживают никаких особенных дефектов, пока о чём-нибудь говорят или рассуждают; дефект их состоит в неспособности себя вести, соблюдать приличия, отвечать за свои поступки и уважать чужие права. Короче, они социально дефективные» [4].

Исследование данного феномена привело к тому, что ряд ученых стали считать социопатию не только психологически, но и биогенетически обусловленным психическим нарушением, приводящим к социопатическому поведению. В 1985 году Льюис с коллегами, изучая детские истории людей, совершивших убийства, пришли к выводам, что существуют как биологические, так и психосоциальные факторы, влияющие на возникновение социопатического расстройства. В историях данных людей часто встречались «сильные неврологические нарушения и психозы среди ближайших родственников», а также в детском возрасте многие из них были свидетелями или сами подвергались физическому насилию [5, 6]. Ливсли, Джексон, Шредер и Джанг в своей работе "Мерная оценка патологии личности" 1993 года представили результаты исследований о наследственности 18 измерений личности. Ученые обнаружили, что существует повторяемость определенных личностных характеристик, которые вероятно передаются по наследству в 40–60 %. Среди них: тревожность, черствость, когнитивные искажения, компульсивность, проблема идентичности, оппозиционность, отверженность, ограниченное самовыражение, социальное избегание, поиск стимулов и подозрительность. Все эти качества так или иначе связаны с расстройством личности. Таким образом, подтвердилась гипотеза о том, что социопатия как личностное расстройство, связано с наследственностью [7].

Однако можно предположить, что являясь генетически обусловленной, предрасположенность к социопатическому поведению может не проявиться в полной мере при определенных внешних условиях. Семейная среда, родительское отношение в значительной мере способны повлиять на то, как будет формироваться в ребенке отношение к другим, к миру, к себе. Имея предрасположенность к социопатии, ребенок при определенном участии родителей может вырасти достаточно социальной личностью, способной бережно относиться к чувствам других людей. Сложность заключается в том, что родители ребенка с предрасположенностью к социопатии чаще всего сами имеют недиагностированные расстройства личности, что, собственно, и передают своему ребенку. То есть ребенок при рождении попадает в социально дисфункциональную среду, где его патологические наклонности усугубляются и разворачиваются в полной мере к моменту взросления.

В младшем школьном и дошкольном возрасте дети с предрасположенностью к социопатии часто чувствуют себя незаслуженно обиженными, одинокими, непонятыми, ненужными, что можно было бы рассматривать как проявление эгоцентризма. Как говорит Э. Берн, они «не извлекают никаких уроков из неприятных переживаний и наказаний, которые причиняет им их собственное поведение», что усиливает их внутреннее отчаяние и ненависть к окружающим, в том числе к близким [4]. Любые требования со стороны родителей рассматриваются как нелюбовь и агрессия по отношению к ним. В такой ситуации родителям сложно найти эффективную стратегию поведения.

Однако если ребенок воспитывается хорошо социализированными родителями, проработавшими деструктивные моменты собственного детства, родителями, которые могут пользоваться поддержкой специалистов – психологов в длительном периоде перестраивания отношений с собственным ребенком, то возможна компенсация патологической наследственности у их ребенка. Подтверждением данной гипотезы стали наблюдения за несколькими семьями в период с 2014 по 2021 год на базе психологического социального центра г. Новосибирска. На протяжении 6 лет наблюдалось развитие трех детей с выраженными социопатическими чертами, такими как повышенная агрессивность, эгоцентризм, отсутствие сострадания к животным, вспышки ненависти к родителям и другим детям в семье, социальное избегание сверстников, тотальные проблемы в школе. Двое из этих детей приемные, один воспитывался своими биологическими родителями, находящимися в разводе. Все три семьи, когда проблемы с ребенком и у ребенка достигли высокого уровня, обратились за помощью в психологический центр.

Далее на протяжении нескольких лет семьи 1-2 раза в год проходили с ребенком курс психологических занятий, состоящий из восьми встреч. Помимо этого, родители дистанционно (по телефону, скайпу) обращались к специалисту за рекомендациями относительно своих действий в той или иной частной ситуации, связанной с проблемным поведением ребенка. Также осуществлялась поддержка родителей в ситуациях выстраивания диалога со школьными педагогами, которые негативно воспринимали ребенка и обвиняли родителей в дефектном воспитании.

Надо заметить, что отношения педагогов с детьми, проявляющими социопатическое поведение, заслуживают отдельного изучения. К сожалению, большинство современных педагогов не имеют достаточной теоретической и практической базы для психолого-педагогической работы с детьми, имеющими признаки нарушений личности, т. е. не обладают нужным уровнем компетентности для адекватного выстраивания отношений с такими детьми и их родителями.

Наблюдения за семьями и детьми, демонстрирующими социопатическое поведение, показали, что в результате высокой активности родителей и их взаимодействия со специалистами поведение детей значительно изменилось в лучшую сторону. У одного приемного ребенка к 13 годам в большей степени компенсировались социопатические черты, он научился дружить, стал проявлять сочувствие к родителям, сестре и кошке, проживающей в доме. В другой семье у приемного ребенка к 10 годам также изменилось отношение к родителям, появились друзья. У ребенка, которого воспитывали биологические родители, к 11 годам улучшилось отношение к обучению в школе, снизилось количество проявлений аффективно-агрессивного поведения, однако оставались периодически возникающие приливы ненависти к бабушкам и учителям.

Можно предположить, что более низкие результаты изменения поведения ребенка, воспитывающегося биологическими родителями, в большей степени связаны с тем, что только один родитель активно пытался изменить собственное поведение и поведение ребенка. Именно мать обращалась за помощью к специалисту, сама активно прорабатывала с психологом свои личные негативные переживания, связанные с собственным детством. В то время как отец осуществлял асоциальный образ жизни (не работал, употреблял алкоголь, проявлял вербальную агрессию по отношению к матери).

Полученные результаты позволяют утверждать, что в ситуации генетической предрасположенности к социопатическому расстройству его проявление во взрослом возрасте в большей степени зависит от поведения взрослых, воспитывающих данного ребенка. Психологически здоровые родители, умеющие в критических ситуациях поступать компетентно, способны компенсировать патологическую предрасположенность у ребенка. Однако даже компетентные родители не всегда понимают, какое их поведение будет наиболее эффективным в той или иной ситуации. В этом случае им требуется сопроводительная помощь в формулировании посланий своему ребенку, дистанцирующемуся и проявляющему агрессию к окружающим.

В заключение хочется сказать, что в случаях появления у ребенка признаков социопатического поведения, т. е. при первых признаках системного проявления асоциального поведения родителям необходимо обратиться за помощью к специалистам – психологам. В противном случае к 11-12 годам у ребенка сформируются социопатические черты личности, основанные на расчетливом, потребительском отношении к окружающим. К признакам, на которые необходимо обращать внимание, в возрасте 5 лет и старше можно отнести: жестокое или равнодушное отношение к близким людям и животным; неумение сочувствовать; тотальное отсутствие чувства вины и раскаяния за свои поступки, причиняющие вред другим; обвинение других во всех своих несчастьях; проявление агрессии по отношению к ровесникам, младшим детям и животным. Данные признаки могут проявляться как все вместе, так и самостоятельно.

Тема предупреждения, профилактики социопатического поведения остается наиболее актуальной в области детской психологии и педагогики.

Список использованной литературы:

1. Бек А. Когнитивная психотерапия расстройств личности / А. Бек, А. Фримен. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
2. Мамедова Л. В. Социопатия как форма диссоциативного расстройства личности и ее признаки / Социология. – 2019., № 2. – С. 108-110.
3. Колесникова В. И., Муравьева Я. В., Исследование личности с диссоциальным расстройством в парадигме глубинной психологии/ Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского Социология. Педагогика. Психология. – 2017., Том 3 (69). № 3.- С. 58–81.
4. Берн Э. Л. Введение в психоанализ и психоанализ для непосвященных/ Э. Л. Берн. – М.: Издательство «Э», 2017. – 496 с.
5. Кернберг О. Ф. Агрессия при расстройствах личности / О. Ф. Кернберг. – М.: Класс, 2001. – 368 с.
6. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства. Стратегии психотерапии / О. Ф. Кернберг. – М.: Прогресс, 2012. – 422 с.
7. Васильева И. А., Степаненко Н. В., Козлова Н. А. Биогенетические предпосылки делинквентного поведения/ <https://cyberleninka.ru/article/n/biogeneticheskie-predposylki-delinkventnogo-povedeniya/viewer> (время доступа 20.05.2022)

8. Кляйн М. Психоаналитические труды в VII томах: Т. I. «Развитие одного ребёнка» и другие работы 1920-1928 / М. Кляйн. – Ижевск: ИД «ERGO», 2008. – 374 с.
9. Бион У. Р. Научение через опыт переживания / У. Р. Бион. – М.: Когито–Центр, 2008. – 128 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Попова Оксана Николаевна

Сібір тұтынушылар кооперациясы университеті, Новосибирск, Ресей ӘЛЕУМЕТТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚҚА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР

Мақалада социопатиялық мінез-құлықтың шығу этиологиясы және тұлғаның социопатиялық бұзылуының дамуын болдырмауға тәрбиелеу факторларының әсері туралы мәселе қарастырылады. Социопатиялық мінез-құлық басқаларға деген қатыгез, немқұрайлы қатынаста жанашырлықтың болмауынан, өз қажеттілігі үшін басқаларды пайдалану, яғни өзімшілдіктен көрінеді. Бүгінгі күні ересектердегі социопатиялық бұзылыстың себептері туралы консенсус жоқ. Бұл бұзылыстың себептері биогенетикалық және психогендік факторлар болуы мүмкін. Биогенетикалық факторлар басым болған жағдайда ата-ана баланың мінез-құлқының қалыптасуын түзетуге қабілетті. Социопатиялық мінез-құлық белгілері бар баланы тәрбиелеуде ата-аналарға дер кезінде көмек көрсету социопатиялық бұзылыстың дамуының алғышарттарын толығымен өтей алады. Мақалада тұлғаның социопатиялық бұзылыстары белгілері бар балалардағы деструктивті мінез-құлықты сәтті түзетудің ерекше жағдайлары келтірілген. Алынған тәжірибе негізінде деструктивті мінез-құлық тән бала тәрбиелеп отырған отбасыларға арнайы психологиялық көмек көрсетудің тиімділігін растау алынды.

Тірек сөздер: социопатия, антисоциалды мінез-құлық, тұлғаның социопатиялық бұзылуы, деструктивті мінез-құлықты түзету, қатыгездік, балалар ұжымынан шеттетілгендер.

Popova Oksana

Siberian University of Consumer Cooperation, Novosibirsk, Russia

FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF SOCIOPATHIC BEHAVIOR

The article describes the issue of the etiology of the emergence of sociopathic behavior and the influence of upbringing factors on preventing the development of a sociopathic personality disorder. Sociopathic behavior is manifested in a cruel, indifferent attitude towards others, lack of compassion, selfish use others to meet their own needs. There is no consensus on reasons of adult sociopathic disorder to date. Biogenetic and psychogenic factors may be the causes of this disorder. In the case of the predominance of biogenetic factors, parents are able to correct the formation of the child's behavior. Timely assistance to parents in raising a child with signs of sociopathic behavior can fully compensate for the prerequisites for the development of a sociopathic disorder. The article gives information about special cases of successful correction of destructive children's behavior with signs of a sociopathic personality disorder. Based on this experience, confirmation of the effectiveness of special psychological assistance to families raising a child with characteristic destructive behavior was obtained.

Keywords: sociopathy, antisocial behavior, sociopathic personality disorder, correction of destructive behavior, cruelty, outcasts of the children's team.

List of used literature:

1. Beck A. Cognitive psychotherapy of personality disorders / A. Beck, A. Freeman. - St. Petersburg: Peter, 2002. - 544 p.
2. Bern EL Introduction to psychoanalysis and psychoanalysis for the uninitiated / EL Bern. - M.: Publishing house "E", 2017. - 496 p.
3. Bion W. R. Learning through the experience of experience / W. R. Bion. - M.: Kogito-Centre, 2008. - 128 p.
4. Vasilyeva I. A., Stepanenko N. V., Kozlova N. A. Biogenetic prerequisites for delinquent behavior / <https://cyberleninka.ru/article/n/biogeneticheskie-predposylki-delinkventnogo-povedeniya/viewer>
5. Kernberg O. F. Aggression in personality disorders / O. F. Kernberg. – M.: Klass, 2001. – 368 p.
6. Kernberg O. F. Severe personality disorders. Psychotherapy strategies / O. F. Kernberg. – M.: Progress, 2012. – 422 p.
7. Klein M. Psychoanalytic works in VII volumes: T. I. "The development of one child" and other works 1920-1928 / M. Klein. - Izhevsk: Publishing House "ERGO", 2008. - 374 p.
8. Kolesnikova V. I., Muravyova Ya. V., The study of personality with dissocial disorder in the paradigm of depth psychology / Scientific notes of the Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky Sociology. Pedagogy. Psychology. - 2017., Volume 3 (69). No. 3. - S. 58–81.
9. Mamedova L. V. Sociopathy as a form of dissociative personality disorder and its signs / Sociology. - 2019., No. 2. - S. 108-110.

Тажинин Азат Мырзабекович
azat.tazhinin@mail.ru
Шутенова Сабира Сартаевна
ssjjru@mail.ru

Частное учреждение Академия Volashaq, Караганда, Республика Казахстан

ВЛИЯНИЕ ТРЕВОЖНОСТИ НА УСПЕВАЕМОСТЬ ОБУЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

В статье рассматриваются проблемы тревожности и влияние проявления тревоги на успеваемость и успешность обучения детей младшего школьного возраста. Авторами проведен теоретический анализ проблемы тревожности, рассмотрено понятие тревожность, раскрыты особенности проблемы детей младшего школьного возраста при адаптации к новой учебной среде и требованиям школы. Рассмотрена роль влияния родителей на формирование исходного уровня притязания ребенка. Охарактеризовано поведение детей с проявлениями тревожности в условиях школьной среды. Раскрыта значимость школьной успеваемости как важного критерия оценки ребенка как личности со стороны взрослых и сверстников.

Ключевые слова: тревожность, внутренняя позиция, эмоциональный дискомфорт, школьная фобия, социальная позиция, индивидуально-психологическая особенность, учебная деятельность, психологическое новообразование, когнитивные процессы, психическое здоровье, эмоциональное расстройство, индивидуальный рост, благоприятное развитие

В настоящее время увеличилось количество детей младшего школьного возраста с проявлениями тревоги. Такие дети отличаются эмоциональной нестабильностью, повышенным уровнем беспокойства, неуверенностью в себе.

Поступление ребенка в школу связано с возникновением важнейшего личностного новообразования - внутренней позиции ученика. Внутренняя позиция – это мотивационный центр, обеспечивающий ориентацию ребенка на учебную деятельность, его эмоционально –положительное отношение к школе, желание соответствовать образу хорошего школьника.

В Республике Казахстан вопросы обучения и воспитания детей и учащихся молодежи регулируются Законами Республики Казахстан «Об образовании», «Об охране здоровья граждан в Республике Казахстан» и другими нормативно-правовыми документами [1-2].

В Законе «об образовании» говорится, что государственные органы, физические и юридические лица обязаны защищать ребенка от отрицательного воздействия социальной среды, информации, пропаганды и агитации, причиняющих вред его здоровью, нравственному и духовному развитию [2].

Социальная позиция младшего школьника, налагающая на него чувство ответственности, долга, обязанности, может спровоцировать появление страха «быть не тем», тревожности, что делает изучение данной темы актуальной.

В психолого–педагогической литературе можно встретить разные определения понятия тревожности, хотя большинство исследователей сходятся в признании необходимости рассматривать ее дифференцированно - как ситуативное явление и как личностную характеристику с учетом переходного состояния и его динамики.

Так, А.М. Прихожан указывает, что тревожность – это переживание эмоционального дискомфорта, связанное с ожиданием неблагоприятия, с предчувствием грозящей опасности [3].

По определению Р.С. Немова: Тревожность – постоянно или ситуативно проявляемое свойство человека приходиться в состоянии повышенного беспокойства, испытывать страх и тревогу в специфических социальных ситуациях [4].

По мнению А.В. Петровского: «Тревожность – склонность индивида к переживанию тревоги, характеризующаяся низким порогом возникновения реакции тревоги; один из основных параметров индивидуальных различий. [5]

С точки зрения психологии тревожность рассматривается как индивидуально-психологическая особенность, склонность человека испытывать беспокойство по незначительным причинам, ожидание неблагоприятного развития событий. [6]

Вступая на порог новой жизни, школьной жизни, ребенок сталкивается с появлением нового страха. Существует даже термин «школьная фобия», который подразумевает, что некоторых детей

навязчиво преследует страх посещения школы. Но часто речь идет не столько о страхе перед школой, сколько о страхе ухода из дома, разлуки с родителями, к которым ребенок тревожно привязан, к тому же часто болеет и находится в условиях гиперопеки [7].

Учебная деятельность становится ведущей в младшем школьном возрасте. Она определяет наиболее важные изменения, происходящие в развитии психики детей на данном этапе развития. В рамках образовательной деятельности формируются психологические новообразования, которые характеризуют наиболее значимые достижения в развитии младших школьников и являются фундаментом, обеспечивающим развитие на следующем возрастном этапе. [8]

По мнению Л.С. Выготского, с началом школьного образования мышление перемещается в центр сознательной деятельности ребенка. Развитие словесно-логического, рассуждающего мышления, которое происходит во время усвоения научных знаний, перестраивает все остальные когнитивные процессы: «память в этом возрасте становится мыслящей, а восприятие – думающим» [9].

В младшем школьном возрасте наблюдается рост стремления детей к достижениям. Поэтому основным мотивом деятельности ребенка в этом возрасте является мотив достижения успеха. Иногда бывает другой вид этого мотива - мотив избегания неудачи.

Уровень тревожности младших школьников очень сильно зависит от того, насколько гармонично удастся совместить в их сознании требования двух чрезвычайно важных для них сообществ, членами которых вдруг оказываются одновременно: семьи (они давно привыкли к ее требованиям) и школы (требования, установленные им не очень хорошо известны, но очень важны). Если семья выпускает их «в свет», а школа принимает их такими, какие они есть, то практически никаких эмоциональных проблем не возникает [10].

Успеваемость – это сложное и многогранное явление школьной действительности, требующее разносторонних подходов в ее изучении [11].

Неудачи в школьной неуспеваемости практически всегда основаны на множестве причин. Среди них можно выделить: несовершенство методов обучения, отсутствие позитивного контакта с учителем, страх быть лучше других учеников, высокую одаренность в какой-либо конкретной области, недостаточную сформированность мыслительных процессов.

Неуспевающие учащиеся имеют общие черты, но также существенно отличаются друг от друга. В практике ежедневной работы с ними, в каждом конкретном случае неуспеваемости, мы сталкиваемся с совершенно новыми особенностями, которые требуют поиска новых путей индивидуальных подходов.

Успеваемость в школе является важным критерием оценки ребенка как личности взрослыми и сверстниками. Отношение к себе как к школьнику во многом определяется семейными ценностями.

Родители также устанавливают исходный уровень притязаний ребенка – то, на что он претендует в образовательной деятельности и отношениях. Дети с высоким уровнем притязаний, завышенной самооценкой и престижной мотивацией рассчитывают только на успех. Их представления о будущем столь же оптимистичны. Дети с низким уровнем защиты и низкой самооценкой не претендуют на многое ни в будущем, ни в настоящем. [12]

Для психического здоровья необходима сбалансированность эмоций, поэтому при воспитании эмоций у детей важно не просто научить их стимулировать себя в процессе волевого действия с помощью положительных эмоций, но не бояться отрицательных эмоций, неизбежно возникающих в процессе деятельности, творчества, ибо невозможно представить себе какую-либо деятельность без неудач, без ошибок и срывов.

Разбалансировка чувств способствует возникновению эмоциональных расстройств, приводящих к отставанию в развитии личности ребенка, к нарушению у него социальных контактов [13].

Тревожные дети очень чувствительны к своим неудачам, остро реагируют на них и склонны отказываться от занятий, таких как, например, рисование, в которых у них возникают трудности [14].

У таких детей можно наблюдать заметную разницу в поведении на занятиях и вне их. Вне занятий это живые, общительные и непосредственные дети, на занятиях они зажаты и напряжены. Они отвечают на вопросы учителя тихим и глухим голосом, могут даже начать заикаться. Их речь может быть либо очень быстрой, торопливой, либо медленной, трудной. Как правило, возникает длительное возбуждение: ребенок дергает одежду руками, манипулирует чем-то.

Таким образом, противоречивые внутренние состояния души ребенка могут быть вызваны:

- противоречивыми требованиями к нему, исходящие из разных источников (или даже из одного и того же источника: бывает, что родители противоречат сами себе, то разрешая, то грубо запрещая одно и то же);

- неадекватными требованиями, которые не соответствуют возможностям и стремлениям ребенка;

- негативными требованиями, которые ставят ребенка в униженное зависимое положение.

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод о том, что тревожность существенно влияет на успеваемость младшего школьника. Тревожный ребенок испытывает трудности в общении, редко проявляет инициативу, поведение носит невротический характер, с явными признаками дезадаптации, интерес к учебе снижен. Для него характерны неуверенность, боязливость, наличие псевдокомпенсирующих механизмов, минимальная самореализация [15].

Важным условием для благоприятного и продуктивного развития ребенка младшего школьного возраста является создание условий для его физического и психологического комфорта. Состояние комфорта несет с собой чувство удовлетворения собственной деятельностью, положительные мотивы к ее продолжению, что, в свою очередь, ведет к индивидуальному росту каждого учащегося.

Список использованной литературы:

1 Комплексная программа воспитания в организациях образования в Республике Казахстан на 2020 – 2025 годы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – URL: <https://primeminister.kz/ru/gosprogrammy/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-obrazovaniya-i-nauki-respubliki-kazakhstan-na-2020-2025-gody-9114129> (дата обращения: 10.09.2022).

2 Закон РК «Об образовании» от 27.07.2007 г. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.09.2022 г.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747#pos=0;0, (Дата обращения: 10.09.2022)

3 Прихожан А.М. Психологический справочник, или как обрести уверенность в себе // Просвещение - М., 2014. 191с.

4 Немов Р.С. Психология. Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений // Владос - М., 2003. 455с.

5 Петровский А.В. Возрастная и педагогическая психология // Просвещение - М., 2003. 314с.

6 Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе // Сфера - М., 2005. 240с.

7 Астапов В.М. Тревога и тревожность // ПЕР СЭ - М., 2008. 239 с.

8 Клюева Н.В., Касаткина Ю.В. Учим детей общению // Академия развития - Ярославль, 2017. 240с.

9 Выготский Л.С. Собрание сочинений // Педагогика - М., 2004. 455с.

10 Руденский Е.В. Социальная психология // ИНФРА - М., 2017. 320 с.

11 Гарбузов В.И. Нервные дети: Советы врача // Медицина - Л., 2000. 76 с.

12 Зимбардо Ф. Застенчивость (что это такое и как с ней справиться) // Питер - Спб., 2005. 219с.

13 Козлова Е.В. Тревога – как одна из основных проблем, возникающих у ребенка в процессе социализации // Теоретические и прикладные проблемы психологии. - 2007. - №2. - С. 16-20.

14 Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте // Просвещение - М., 2018. 235с.

15 Бодалев А.А. О коммуникативном ядре личности // Сов.педагогика. - 2010. - №5. - С.77.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Тажинин Азат Мырзабекович

Шугенова Сабира Сартаевна

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы МАЗАСЫЗДЫҚТЫҢ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ҮЛГЕРІМНЕ ӘСЕРІ

Мақалада мазасыздық мәселелері және мазасыздық көрінісінің бастауыш мектеп жасындағы балалардың оқу үлгерімі мен жетістіктеріне әсері қарастырылады. Авторлар мазасыздық проблемасына теориялық талдау жасады, мазасыздық ұғымын қарастырды, жаңа оқу ортасына және мектеп талаптарына бейімделу кезінде бастауыш мектеп жасындағы балалар проблемасының ерекшеліктерін ашты. Ата-аналардың баланың талаптарының бастапқы деңгейін қалыптастыруға әсерінің рөлі қарастырылады. Мектеп ортасындағы мазасыздық көріністері бар балалардың мінез-құлқы сипатталған. Мектептегі үлгерімнің маңыздылығы баланы ересектер мен құрдастарының жеке басы ретінде бағалаудың маңызды критерийі ретінде ашылды.

Тірек сөздер: мазасыздық, ішкі ұстаным, эмоционалды ыңғайсыздық, мектеп фобиясы, әлеуметтік ұстаным, жеке психологиялық ерекшелік, оқу іс-әрекеті, психологиялық неоплазма, танымдық процестер, психикалық денсаулық, эмоционалды бұзылыс, жеке өсу, қолайлы даму

Tazhinin Azat
Shutenova Sabira
Private institution "Academy" Bolashak ", Karaganda, Republic of Kazakhstan
THE IMPACT OF ANXIETY ON THE ACADEMIC PERFORMANCE OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

The article discusses the problems of anxiety and the impact of anxiety on the academic performance and success of primary school-age children. The authors carried out a theoretical analysis of the problem of anxiety, considered the concept of anxiety, revealed the features of the problem of primary school children in adapting to a new learning environment and school requirements. The role of the influence of parents on the formation of the initial level of the child's claims is considered. The behavior of children with manifestations of anxiety in the school environment is characterized. The importance of school performance as an important criterion for evaluating a child as a person by adults and peers is revealed.

Keywords: anxiety, internal position, emotional discomfort, school phobia, social position, individual psychological peculiarity, educational activity, psychological neoplasm, cognitive processes, mental health, emotional disorder, individual growth, favorable development

List of used literature:

- 1 Comprehensive program of education in educational institutions in the Republic of Kazakhstan for 2020 – 2025. [electronic resource]. – Access mode: – URL: <https://primeminister.kz/ru/gosprogrammy/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-obrazovaniya-i-nauki-respubliki-kazahstan-na-2020-2025-gody-9114129> (accessed: 09/10/2022).
- 2 The Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" dated 27.07.2007 (with amendments and additions as of 01.09.2022). [Electronic resource]. – Access mode: – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747#pos=0;0; (Accessed: 09/10/2022)
- 3 Parishioners A.M. Psychological handbook, or how to gain self-confidence // Enlightenment - M., 2014. 191s.
- 4 Nemov R.S. Psychology. Study. for students. higher. ped. studies. institutions // Vlado - M., 2003. 455s.
- 5 Petrovsky A.V. Age and pedagogical psychology // Enlightenment - M., 2003. 314s.
- 6 Ovcharova R.V. Practical psychology in elementary school // Sphere - M., 2005. 240s.
- 7 Astapov V.M. Anxiety and anxiety // PER SE - M., 2008. 239 p
- 8 Klyueva N.V., Kasatkina Yu.V. Teach children communication // Academy of Development - Yaroslavl, 2017. 240s.
- 9 Vygotsky L.S. Collected works // Pedagogy - M., 2004. 455s.
- 10 Rudensky E.V. Social psychology // INFRA - M., 2017. 320 p .
- 11 Garbuzov V.I. Nervous children: Doctor's advice // Medicine - L., 2000. 76 p.
- 12 Zimbardo F. Shyness (what is it and how to cope with it) // Peter - Spb., 2005. 219c.
- 13 Kozlova E.V. Anxiety – as one of the main problems that arise in a child in the process of socialization // Theoretical and applied problems of psychology. - 2007. - No.2. - pp. 16-20.
- 14 Bozhovich L.I. Personality and its formation in childhood // Enlightenment - M., 2018. 235s.
- 15 Bodalev A.A. About the communicative core of personality // Soviet pedagogy. - 2010. – No. 5. - p.77.

ӘОК 372.2
ҒТАХР 14.23.07

Шалтаева Роза Жиёмбаевна
roza-r-9@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУ
КОНТЕКСІНДЕ БАЛАЛАР ЭКСПЕРИМЕНТІНІҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Мақалада, мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық іс-әрекетін дамуы қазіргі кезеңде өзекті болып табылады, өйткені ол балалардың білуге құмарлығын, ақыл-ойының ізденімпаздығын дамытады және олардың негізінде зерттеу әрекеті арқылы тұрақты танымдық қызығушылықтарын қалыптастырады.

Тірек сөздер: ересек топтағы балалар, мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту, жас ерекшелігі, тәрбиелеу, танымдық іс-әрекет, «Таным» білім беру салсы, зерттеу әрекеті, тәрбиеші.

Бала қоршаған әлемді табиғи зерттеушісі. Дүние балаға оның жеке сезімдері, әрекеттері, тәжірибесі арқылы ашылады. «Бала неғұрлым көп көрген, естіген және бастан өткерсе, соғұрлым көп біледі және үйренеді, оның тәжірибесінде шындықтың элементтері соғұрлым көп болса, соғұрлым маңызды және нәтижелі болады, басқа да нәрселер тең болса, оның шығармашылық, зерттеушілік

белсенділігі болады» деген ойын психолог Л.С. Выготский айқындаған. Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық қызығушылықтарын дамыту - өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жетілдіруге қабілетті тұлғаны тәрбиелеуге арналған педагогиканың өзекті мәселелерінің бірі. Кішкентай балалардың жетекші әрекеті эксперимент болып табылады: «Негізгі факт: эксперимент әрекеті балалар өмірінің барлық салаларын, балалардың барлық әрекеттерін, соның ішінде ойынды қамтиды» [1]. Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық іс-әрекетін дамыту қазіргі кезеңде әсіресе өзекті болып табылады, өйткені ол балалардың білуге құмарлығын, ақыл-ойының ізденімпаздығын дамытады және олардың негізінде зерттеу әрекеті арқылы тұрақты танымдық қызығушылықтарды қалыптастырады. Мектеп жасына дейінгі бала айналада болып жатқан барлық нәрсеге қызығушылықтың жоғарылауымен сипатталады. Ересек жатағы балалардың танымдық-зерттеу әрекеті балалардың заттармен тәжірибелері мен ересектердің ауызша:неліктен, неге, қалай? деген сұрақтардан көрінеді.

Эксперимент кезінде бала субъект ретінде өз бетінше жасайды және әрекет етеді. Жаңартылған мазмұнға сәйкес мектеп жасына дейінгі балалардың жеке тұлғасын дамытуға, қоршаған ортамен өзара әрекеттесу үшін қажетті негізгі танымдық дағдыларды дамытуға бағытталған «Таным» білім беру салсы бойынша ұйымдастырылған оқу қызметі енгізілді. Г.М.Лямина,А.П.Усова,Е.А.Панков және т.б қазіргі психологиялық-педагогикалық зерттеулердің нәтижелері мектеп жасына дейінгі балалардың қоршаған ортасын түсінуге бағытталған зерттеу іс-әрекетінің қажеттілігін көрсетеді. Ізденіс әрекеті жан-жақты, қызықты ұйымдастырылған жағдайда бала жаңа ақпарат алып, жан-жақты дамиды[2-4].

Кішкентай зерттеуші күн сайын көптеген сұрақтар қояды. Оларды бәрі қызықтырады: неге жаңбыр жауады, неліктен жел соғады, неге күн шығады. Кішкентай адамға түсінікті формада қарапайым жағдайдың себеп-салдарын айту мүмкін емес, балаға табиғат құбылыстарының мәнін айтуға немесе тәжірибе көрсетуге болады. Ол үшін балалар балабақшаларда жасалған эксперименттік ортада жұмыс істейді. Халық даналығы: «Жүз рет естігенше, бір рет көрген жақсы». Сондықтан мектеп жасына дейінгі балалардың дамуында балалардың эксперименттерінің маңызы зор. Эксперименттік іс-әрекет адамның ой-өрісін кеңейтеді, себеп-салдар байланысын орнатуға үйретеді, қызығушылықты оятады, бақылауға, көрсетуге және қорытынды жасауға, сонымен қатар қауіпсіздік ережелерін сақтауға үйретеді.

Эксперименттік ортаны жобалау үшін әртүрлі материалдар мен құралдар пайдаланылады, атап айтқанда: табиғи материалдар: құм, үгінділер, тастар, конустар, пальмалар, құрғақ жапырақтар; тұз, қант, ұн, жарма және өсімдік тұқымдары сияқты кейбір тағамдар; тақырыптық нұсқаулар, оқулықтар; эксперименттерге арналған құралдар. Балалардың жас ерекшеліктеріне қарай пробиркалар, магниттер, магниттер, микроскоптар, таразылар, шприцтер, пробиркалар, ағаш тақтайшалар, резеңке, дөңгелек және сантиметрлік ленталар қолданылады; ақ қағаз, картон, қайшы, маталар, былғары, жүн; тәжірибе орталығын безендіру үшін қолданылатын резеңке ойыншықтарды сақтауға арналған ыдыстар, бос және бос емес әртүрлі материалдар; тағамдық бояу, гуашь; бұрышта үлкенірек балаларға эксперимент жүргізу алгоритмдері көрсетілген диаграммалар мен кестелерді пайдалануға болады. Баланың белсенділігінің ең таңқаларлық және ерте көріністерінің бірі - оның қоршаған әлемді білуге және зерттеуге деген қызығушылықсыз ұмтылысы. Ғылыми-зерттеу қызметі өзгермелі ортада оның тіршілігі мен дамуының шарты ретінде кез келген тіршілік иесінің мінез-құлқының құрамдас бөлігі болып табылады.

Ересек жастағы бала қазіргі жағдайдан барған сайын көбірек алшақтауды және ішкі психикалық жазықтықта зерттеуге одан әрі өтуді қамтамасыз ететін нормативтік таңбалық құралдарды (жазбаша сөйлеу және математикалық белгілер) меңгере бастайды. Танымдық зерттеу әрекетін оқшаулаудың бұл тұтас процесі онтогенездегі балалардың ойлауының даму кезеңдерімен тығыз байланысты: көрнекі-белсендіден көрнекі-бейнелі және элементарлық логикалық ойлауға дейін. Бала неғұрлым үлкен болса, соғұрлым зерттеу әрекеті оны жүзеге асырудың барлық құралдарын және сәйкесінше әрекеттің, бейненің, сөздің (қабылдау, ойлау, сөйлеу) күрделі тоғысуы ретінде әрекет ететін әртүрлі психикалық функцияларды қамтиды. Бұл әрекеттің мазмұны жақын ортаны танудан мектеп жасына дейінгі баланың тікелей тәжірибесіне кірмейтін абстрактілі нәрселерге дейін өзгереді.

Зерттеу іс-әрекетінің қалыптасуы көбінесе балалардың өмір сүру жағдайына байланысты. Оның зерттеуге берген материалы неғұрлым толық және жан-жақты болса, соғұрлым оның қабылдау, ойлау, сөйлеу даму кезеңдерінен дер кезінде өту мүмкіндігі жоғары болады. Тиісті материалдың

болуы баланың өзіне тән қызығушылығын қолдауға, оның «тоқтатуына» жол бермеуге ғана емес, сонымен қатар танымдық қызығушылықтарын дамытуға мүмкіндік береді.

Іс-әрекеттегі зерттеуге арналған материалдарға олардың қасиеттерін тексеруге және оларды әртүрлі тәсілдермен орналастыруға мүмкіндік беретін табиғи объектілер жатады (минералды заттардың коллекциялары, өсімдіктердің жемістері мен тұқымдары, топырақ үлгілері). Материалдың бұл түріне мәдениетте бар және мектеп жасына дейінгі балаға қолжетімді құралдар мен аспаптар (мысалы, компас, үлкейткіш әйнек, таразы, термометр), қарапайым механизмдер (тісті доңғалақтар жүйесі, рычагтар), әрекеттерді қамтуы керек. баланы қоршаған заттардың жаңа қасиеттерін ашуға ынталандыру, заттар мен оқиғалар арасындағы себептік байланыстарды орнату. Материалдардың бұл түріне тәжірибе мен тапсырыс беруге арналған арнайы объектілерді де жатқызуға болады, олар когнитивтік зерттеу мен өнімді іс-әрекеттің шекарасында орналасқан сияқты: кеңістіктік талдау мен синтезді, түс, пішінді бағдарлауды ынталандыратын мозаикалардың әртүрлі түрлері, мөлшері, саны.

Кез келген жаста іс-әрекеттегі зерттеуге арналған материал тек танымдық құралдарды меңгеруге ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар баланың қол-көз координациясын, ұсақ моторикасын дамытуға ынталандырады. Бейнелік-символдық материалға әртүрлі бейнелері бар карточкалардың барлық түрлері, суреттер сериясы кіреді. Бұл материалда графикалық (визуалды) үлгілері бар материалдар да бар. Бұл балалар үшін арнайы әзірленген суреттелген кесте-кестелер, графикалық «лабиринттер» және «ересек» мәдениетте бар, бірақ карта, диаграмма, сызба түріндегі мектеп жасына дейінгі баланың түсінігіне қол жетімді шартты бейнелер.

Іс-әрекеттегі зерттеуге арналған материалдарға олардың қасиеттерін тексеруге және оларды әртүрлі тәсілдермен орналастыруға мүмкіндік беретін табиғи объектілер жатады (минералды заттардың коллекциялары, өсімдіктердің жемістері мен тұқымдары, топырақ үлгілері). Материалдың бұл түріне мәдениетте бар және мектеп жасына дейінгі балаға қолжетімді құралдар мен аспаптар (мысалы, компас, үлкейткіш әйнек, таразы, термометр), қарапайым механизмдер (тісті доңғалақтар жүйесі, рычагтар), әрекеттерді қамтуы керек. баланы қоршаған заттардың жаңа қасиеттерін ашуға ынталандыру, заттар мен оқиғалар арасындағы себептік байланыстарды орнату.

Эксперимент жүргізу кезінде жұмыс көбінесе кезең-кезеңімен жүргізіледі: бір тапсырманы тыңдап, орындағаннан кейін балалар келесі тапсырманы алады. Дегенмен, есте сақтау көлемінің ұлғаюына және ерікті зейіннің артуына байланысты кейбір жағдайларда бүкіл экспериментке бір тапсырма беруге тырысып, содан кейін оның орындалу барысын қадағалауға болады. Балалардың дербестік деңгейі артып келеді. Нәтижелерді жазу мүмкіндіктері кеңейеді. Мектеп жасына дейінгі ересек топтағы балалардың ізденімпаздық әрекеті күрделі құрылымға ие, ол қызығушылықпен байланысты мотивациялық компонентті, баланың проблеманың шешімін іздестіру ізденістерін жүргізуге деген ұмтылысын көрсетеді.

Мектеп жасына дейінгі балаларды экологиялық мәдениетке және табиғатқа сүйіспеншілігін тәрбиелеу, қоршаған ортамен таныстыру арқылы балалардың судың, ауаның, құмның, саздың қасиеттері туралы білімдері кеңейтіледі. Белгілі бір табиғат құбылыстарымен байланыстыра білуге, ойлауға, өз бетінше қорытынды жасауға дағдыланады. Балаларға өсімдіктің өсуі топырақтың құрамына, жарыққа, суға, жылуға байланысты екенін көрсету. Қоршаған ортаны сақтауға, оны қоқыстан тазартуға деген құштарлықты арттыру. Бес жастан кейін бала қызығушылық кезеңіне кіреді. Эксперименттік әрекеттің қалыпты түрі пайда бола бастайды. Бұл әлі де ойынға ұқсайды, бірақ қазір эксперимент өздігінен әрекетке айналады.

Мектеп жасына дейінгі ересек топтағы балалар тәжірибе жасауға мүмкіндік алады. Табиғатқа деген сүйіспеншілік пен қызығушылық, қоршаған әлемді тану арқылы бала экологиялық тәрбие алады. Күн жүйесі туралы қарапайым түсінігі қалыптасады. Балаларда зерттеу жұмыстарында ойлау қабілеті, зейіні дамиды. Тәжірибе көмегімен заттардың кейбір физикалық қасиеттері туралы (магнит, компас, термометр) қарапайым түсінік алады. Су, ауа, құм, саз, топырақ қасиеттері туралы түсініктері нақтыланады. Балалар қардың қорғаныш қасиеттерімен танысады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың ғылыми-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастырған кезде, жаңа әсерлер болмаған жағдайда олар интеллектуалдық жағынан өзін төмен сезінетінін, ал ересектер тарапынан ойлау мен сынның шамадан тыс ынталандырылуы қызығушылық пен өзіндік ізденіс қажеттілігін тежейтінін ескеру қажет.

Балалардың эксперименттік әрекеті бойынша жұмыста әртүрлі әдістерді кешенді түрде қолданып, оларды дұрыс анықтау қажет. Тапсырмалардың сипаты мектеп жасына дейінгі балалардың мүмкіндіктеріне сәйкес анықталады, әдістерді таңдау және оларды кешенді қолдану тәрбиешімен шешіледі. Эксперименттік іс-әрекеттердің тиімділігі оларды қайталап және әр түрлі пайдалануда

көрінеді, бұл мектеп жасына дейінгі балаларда қоршаған әлем туралы нақты білім мен дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді. (Р.Ж. Шалтаева, Р.М. Жанымбаева). Жұмыс түрлері: ұйымдастырылған оқу іс-әрекеті; эксперименттер; әңгімелер; бақылау және еңбек; зертханалық жұмыс. Балалар ұйымының түрлері: жеке, шағын топтар, фронтальды (барлық топ) болуы мүмкін[5]. Үлкендердің балалармен қарым-қатынасы эксперименттік жұмыстың негізін құрайды. Мұнда әртүрлі эксперименттер мен бақылаулар жоспарланады, танымдық әңгімелер жүргізіледі. Эвристикалық әңгімелерді балалар осы құбылыстарды толық және нақты түсініп, олардың себептерін іздеген кезде қолдануға болады. Балалармен экологиялық ойындар, көркем және танымдық әдебиеттерді оқу жүргізіледі. Эксперименттік жұмысты ұйымдастыру кезінде шағын топтарға басымдық беріледі. Балалар дидактикалық ойындарда, тәжірибе нәтижелерін бейнелеу барысында білімдерін бекітеді. Бақылаулар мен эксперименттер кездейсоқ болуы мүмкін, олар арнайы дайындықты қажет етпейді және жағдайға немесе тапсырмаға байланысты жартылай немесе «Табиғат бұрышында» жоспарлы бақылаулар мен тәжірибелер түрінде жүзеге асырылады. Бұл мәселелерді шешудің ең перспективалы жолдарының бірі – жобалық тәсіл. Ол мектеп жасына дейінгі ересек топтағы балаларға бағытталған тәсіліне негізделген, білімнің әртүрлі салаларына танымдық қызығушылығын дамытады, ынтымақтастық дағдыларын дамытады. 5-6 жастағы балаларға арналған эксперименттің негізгі құрылымдық құрамдас бөлігі оның өзектілігі болып табылады. Ол сұрақтар мен мәселелерден сәйкессіздіктер мен қайшылықтарды іздеумен танымал. Сәтсіздіктің өзі балаларды өз сұрақтарына дұрыс жауап іздеуге итермелейді.

Мектеп жасына дейінгі ересек топтағы балалар іс-әрекеттері дұрыс құрастырылған кезінде, сұрақ қою қабілеттері қалыптасады, ал балалардың өздері оларға жауап табуға тырысады, сонымен қатар тәрбиеші олардың танымдық белсенділігін дамыта отырып, мектеп жасына дейінгі балалардың табиғи қызығушылығын толық қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, мектеп жасына дейінгі балаларға әлемді танудың әртүрлі қолжетімді тәсілдерін меңгеруге, танымдық белсенділігін, қызығушылықты, өзін-өзі тануға, жасанды әлеммен танысуға, салауатты өмір салтын және әртүрлі өмірдегі қауіпсіздікті арттыруға мүмкіндік береді; тәртіп ережелері туралы білімдері нақтыланады, сондықтан балабақшадағы ізденіс – баланы мектепке дайындаудың маңызды кезеңдерінің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Выготский Л.С. Орудие и знак в развитии ребенка (Фрагменты из первой и третьей глав) // Выготский Л.С. Проблемы дефектологии. – М.: Просвещение, 1995. – С. 196–199
2. Г.М. Лямина // Хрестоматия по теории и методике развития речи детей дошкольного возраста: Учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. / сост. М.М. Алексеева, В.И. Яшина. — М.: Академия, 2000
3. Усова А. П. Роль игры в воспитании детей. / Под ред. А. В. Запорожца. – М., 1999 – 362 с.
4. Е.А. Панков. Занятия в детском саду: Перспективное планирование: Средняя группа. 2017. М., – 258с.
5. Жанымбаева Р.М., Шалтаева Р.Ж., Зубкова Е.А., Дмитриева Е.А. Исследовательская деятельность детей в детском саду. Карағанды: РИО «Болашақ-Баспа», 2016г. -172с.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Шалтаева Роза Жиёмбаевна

**Частное учреждение Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
ДИДАКТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДЕТСКОГО ЭКСПЕРИМЕНТА В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ**

В статье говорится о развитии познавательной деятельности дошкольников, которая является особенно актуальным в настоящее время, так как развивает у детей любознательность, пытливость ума, формирует их постоянные познавательные интересы через исследовательскую деятельность.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, дошкольное воспитание и обучение, возрастные особенности, обучение, познавательная деятельность, образовательная область «Познание», исследовательская деятельность, воспитатель.

Shaltaeva Roza

**Private institution "Academy" Bolashak ", Karaganda, Republic of Kazakhstan
DIDACTIC CONDITIONS OF CHILDREN'S EXPERIMENT IN THE CONTEXT OF
DEVELOPMENT OF RESEARCH ACTIVITY OF PRESCHOOL CHILDREN**

The article talks about the development of the cognitive activity of preschoolers, which is especially relevant at the present time, as it develops curiosity in children, inquisitiveness of the mind, forms their constant cognitive interests through research activities.

Keywords: preschool children, preschool education and training, age characteristics, training, cognitive activity, educational area "Cognition", research activity, educator.

List of used literature:

1. Vygotsky L.S. Tool and sign in the development of the child (Fragments from the first and third chapters) // Vygotsky L.S. Problems of defectology. - M.: Education, 1995. - S. 196-199
2. G.M. Lyamina // Reader on the theory and methodology of the development of speech of preschool children: Textbook. allowance for students. higher and avg. ped. textbook establishments. / comp. MM. Alekseeva, V.I. Yashin. — M.: Academy, 2000
3. Usova A. P. The role of the game in the education of children. / Ed. A. V. Zaporozhets. - M., 1999 - 362 p.
4. E. Apankov Classes in kindergarten: Long-term planning: Middle group. 2017. M., - 258s.
5. Zhanysbaeva R.M., Shaltaeva R.Zh., Zubkova E.A., Dmitrieva E.A. Research activities of children in kindergarten. Karaganda: RIO "Bolashak-Baspa", 2016 - 172p.

ӘОК 159.9

ҒТАХР 15.18.21

Шутенова С.С.

ssjjru@mail.ru

Тажинин А.М.

azat.tazhinin@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі, Қарағанды қ. Қазақстан Республикасы

ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ҮЛГЕРМЕУШІЛІКТІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Мақала күрделі мәселелердің біріне арналған бұл оқушылардың үлгерімінің төмендеуі. Оқушылардың сабақ үлгерімінің нашарлауы – бүгінгі күрделі мәселенің бірі. Жалпы, ғылыми тұрғыдан алғанда оқушылардың сабаққа үлгермеушілік мәселесі әлі толық зерттелген жоқ. Педагог үшін ең алдымен оқушыларының сабаққа үлгермеушілік себебін анықтап алуы өте маңызды

Тірек сөздер: білім беру жүйесі, мектеп, үлгермеуші оқушы, нәтижелі оқу, оқыту үрдісінде, мінез, мазасыздану, білім беру процес, сабақ, үлгермеушілік себебі.

Қазақстан Республикасы білім беру жүйесі қазіргі таңда өзгермелі және өскелең талаптар мен қажеттіліктерді қанағаттандыра отырып, отандық білім саласын әлемдік білім кеңістігіне кіріктіруге бетбұрыс жасауда. Өйткені, ҚР Білім туралы Заңында «... ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» - деп көрсетілген [1].

Көптеген мектептерде мемлекеттік білім стандарттарын енгізумен қатар жаңа пәндердің көптеп қосылғандығы, авторлық білім беретін және тәрбиелік бағдарламалардың жиі қолданылатындығы, халықаралық білім беру бағдарламаларының игеріліп өз нәтижесін беріп жатқандығы кеңінен мәлім. Сол орайда, үлгермеушілік деген феномен көп орын алуда. Үлгермеуші балалармен жұмыс, оның түрлері, жұмыстың сапасы және үлгермеушіліктің алдын алуының ең тиімді жолдарын табу - негізгі мәселесі болып табылады.

Сол себептен де қазіргі заман мектебі жоғары деңгейде маманданған кәсіпқой мұғалімді күтуде. Бүкіл әлем бұл күнде тәлім-тәрбие қызметіне ең білгір, ең талантты, өте жауапкершілік педагог-мамандардың қажеттігін мойындап отыр. Себебі адам тағдырында мектептік кезеңі аса маңызды. Балалардың өмірлік бастауында жетесіз педагог тұрса, одан келер шығынды өлшеп болмайды.

Сондықтан да педагог білікті маман, өз ісінің шебері болуы керек. Яғни педагог шебер болу үшін: өзінің мүмкіндіктерін жаңа формация мұғалімі ретінде объективті бағалай алуы керек, кәсіби мамандығына қажетті қабілеттерді меңгеруі тиіс, жалпы мәдениетті, интеллектуалды іс-әрекетті, мінез-құлық, қарым-қатынас мәдениетін меңгеруі тиіс, өтіп жатқан интеграциялық процестерге, әлемдік білім беру кеңістігі қарқынына бағыттала алуы тиіс.

Көрнекті психолог Л.С.Выготский: «Жақсы оқыту деп, ол баланың дамуынан ілгері жүретін, оны жетекке алатын оқытуды айтады» – деп тұжырымдайды.

Қазіргі кезде бастауыш сынып оқушыларының оқу үлгерімі мәселесімен Қазақстан және ТМД ғалымдары: Р.М.Қоянбаев, А.А.Бейсенбаева, В.П.Карибжанова, Г.К.Шолпанқұлова, Т.Жүндібаева, К.Тілеубергенава, С.Нашарипова сынды озық тәжірибелі педагогтар айналысуда.

Оқушының жұмысты шығармашылықпен ойлауы, оны тиянақты істей білуі мен танымдық белсенділігін арттыру – қазіргі кезде барлық мұғалімдер қауымын толғандырып жүрген мәселелердің бірі. Оқушылардың нәтижелі оқуына әсер ететін сыртқы және ішкі күштер немесе себептер болады. Оқушылардың білім алуды ілгері қарай бастауына себепкер болатын негізгі күш - түрлі қайшылықтар. Бала білмеуден білуге қадам басқанда әр түрлі қиындықтар мен қайшылықтарға кездеседі, оларды шешу, жеңу нәтижесінде оқу міндеттері жүзеге асырылады.

Оқыту үрдісіндегі ең негізгі қайшылық, ол – педагогикалық міндет талаптармен оқушылардың мүмкіндіктерінің білімі мен дағдысының және дамуының қазіргі деңгейі арасындағы қайшылық. Сол қайшылықтарды шешудің дұрыс немесе тиімді жолын таба алмағандықтан, үлгерімі төмен оқушылар пайда болады. Оларға дер кезінде көмек беріп, мәселені шешу жолдарын анықтау бағытында көптеген педагог-психологтар жұмыс істеуде.

Оқытудың, тәрбиелеудің, білім берудің сапалы деңгейін қалыптастыру қазіргі мұғалімдердің ең басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Сабаққа үлгермеушілік себептеріне тоқталсақ, оларға мыналарды жатқызуға болады:

- 1) ата-аналардың педагогикалық мәдениетінің төмендігі (баласына жағдай жасамауы, әлеуметтік-тұрмыстық жағдайдың төмендігі);
- 2) отбасындағы жайсыз жағдайлар (отбасындағы түрлі кикілжіңдер);
- 3) ойынның аздығы (баланың құрдастарымен қарым-қатынасқа түсіп, ойнай білмеуі);
- 4) мінез-құлқындағы түрлі ауытқулар (психопатия, мінездің ұстамалығы, ұялшақтық, мазасыздану, т.б);
- 5) интеллектуальдық деңгейінің жетіспеушілігі (зейін,ойлау, қабылдау,т.б қабілетінің төмендеуі).

Жоғарыда көрсетілген себептердің барлығы оқушылардың сабақ үлгерімінің нашарлауына ықпал етеді. Баланың теріс мінез-құлқының қалыптасуына алып келетін ең маңызды фактор – сабаққа немқұрайды қарауы, материалды меңгерудегі қиындықтар, сәтсіздіктерді үнемі сезінушілік. Ол мынадай теріс қылықтарға әкеп соқтырады: үй жұмысын орындаудан қашады, кітаптарын тығып қояды, мектеп талаптарына бағынбайды. Олар сабаққа қатысуды қояды, ата-анасына өтірік айтады, «үй жұмысына ештеңе берілген жоқ» деп алдайды, ал, мектептегі ұстазына «кітаптарымды ұмытып кетіпмін» деген сияқты сылтауларды көп айтады. Сыныптағы оқушылармен төбелеседі, жаман сөздерді көп қолданады. Сабақтан қашады. Қарап отырсақ, осындай іс-әрекеттер оқушының мінез-құлқын теріс жағына бұрады. Үлгерімі нашар оқушылардың бойында теріс мінез-құлқтың қалыптасуына мұғалімдер де ықпал етеді. Мұғалімдер ондай оқушыларға қатал қарайды, намысына тиетін ауыр сөздер айтады, ата-аналарына шағымданады. Оқушы мен мұғалім арасында түсініспеушілік пайда болады, оқушының мұғалімге деген сенімі жоғалады. Осыдан кейін оқушы мен мұғалімнің арасындағы қарым-қатынас бұзылады. Кейбір мұғалімдердің оқушыларға деген қамқорлығы жоқ, олар туралы ойламайды, оқушылардың адамгершілік қасиеттерін төмендетеді. Өзі өтетін пәніне немқұрайды қарайды. Мұғалім өз білімін оқушылар алдында көрсете алмаса, оның педагогикалық шеберлігі болмаса онда оны оқушылар сыйламайды. Міне, осы жағдайлар да оқушының сабаққа немқұрайды қарауына жол ашады [2].

Үлгерімі төмен оқушылармен жұмыс жүргізу үшін алдымен олар арнайы зерттеледі. Оқушыны зерттеуде мына мәселелерге баса назар аударылады:

- ұжыммен, ортамен қарым-қатынасы.
- оқу-тәрбие процесіне жанұяның ықпалы.
- қоғамдық және үй жұмыстарына араласуы.
- үйде күн тәртібі жоспарлануы және оның орындалу барысы.
- денсаулығы туралы медициналық анықтамалар мен ұсыныстар.
- сабаққа қатысуы мен бірыңғай талапты орындауы.
- дара ерекшеліктері.
- ойлау қабілетінің деңгейі.
- зейіні мен есте сақтауы.
- ерік-жігері.
- табандылығы.
- қызығушылығы.

-жеке пәндер бойынша үлгерімінің көрсеткіштері.

-үлгермеу себептері.

Осы мәселелер анықталғаннан кейін, баланың жеке пәндер бойынша білімі мен дағдыларын есепке ала отырып, ондағы негізгі олқылықтар анықталады. Жеке жұмыстар сол кемшіліктерді жоюға бағыттталып, оңайдан қиынға қарай сатылап жүргізіледі. Зерттеу жұмыстарының қорытындыларына сәйкес алдағы уақытта жүргізілетін педагогикалық жұмыстар белгіленеді

П. Блэк пен Д. Уильямның еңбектері және олардың оқуды жақсарту беске байланысты деген тұжырымы болды, негізгі шарттар:

- мұғалімнен оқушыларға тиімді кері байланыс;

- оқушыларды өз оқу процесіне белсенді түрде қосу;

- бағалау кезінде алынған нәтижелерді оқытудағы есептер;

- оқушылардың мотивациясы мен өзін-өзі бағалауы бағалауға қалай байланысты екенін түсіну;

- оқушылардың өзін-өзі бағалау қабілеті.

Критериалды бағалау технологиясын қолдану салыстыру болып табылады нақты анықталған, ұжымдық дамыған, алдын-ала дайындалған оқушының жетістіктері білім беру процесінің барлық қатысушыларына белгілі критерийлер[3].

Мұғалімдер оқушылардың жеке бастарына тән қасиеттерді көрсететін психологияны білуі тиіс. Баланың ішкі жан дүниесіне үңіле білген педагог қана оқушының көңіл-күйін түсініп, жақсы немесе жаман жағын ұғынып, көмектесе алады. Үлгерімі төмен оқушылардың ата-аналарында да күрделі мәселелер туындайды. Ондай балалардың ата-аналары көбінесе мектепке жала жабады, дұрыс оқытпайды деп мұғалімдерді кінәлайды. Ата-аналардың да баласына деген көзқарасы өзгереді. Баласынан сабақтан кейін үй жұмысын орындауды талап етеді, ойын ойнауына тиым салады, физикалық жазалау шараларын қолданады. Баланың ата-анасының сенімінен айырылуы оның мінез-құлқына әсер етіп, психологиясына орасан зор зиян әкеледі. Оқушы бойындағы ұяңдық та оқу үлгеріміне әсер етеді. Мұндай оқушылар сабақты түсінбесе мұғалімнен сұрауға ұялады. Біліп тұрса да сабақ айтпайды. Сабақ кезінде өз ойын ашып айтуға қымсынады. Осындай ұяңдықтың салдары оқушының сабақ үлгерімінің нашарлауына әкеп соқтырады.

Қазіргі кезеңде сабаққа қойылатын талаптарға байланысты сабақты тек оқытумен ғана шектеп қоймай, сонымен бірге тәрбиелеу, дүниетану, әрбір сабақ барысында оқушыны өздігінен еңбектеніп, қорытынды жасай білуге баулу арқылы бірте-бірте ғылым негізіне саналылықпен қарайтын азамат етіп тәрбиелеуге болады. Әрине, бұл - мұғалімдер жұртшылығының еңбегі. Мектеп жұмысының алға басуы, оқушылардың алған білімінің тиянақты, сапалы болуы, қорыта келгенде, мұғалімдердің күнделікті дайындығы мен оның педагогикалық шеберлігіне, ізденгіштігіне, жеке басының білімі мен ерекшелігіне байланысты.

Болашақ ұрпақтың білікті азамат болып өсіп-өнуі мектептен, ең алдымен, бастауыш білім беруден бастау алатыны анық. Сондықтан да бастауыш мектепте оқу үлгермеуін болдырмау жолында оқулықтар мен білім беру бағдарламаларының сапасын арттыру қажет. Сондай-ақ, оқушылардың оқу үлгермеушілігін болдырмаудың жолдары оларды шығармашылық іс -әрекетке баулу қажет екенін деп қорытындылаймыз. Олай болса, оқушыларды шығармашылық іс -әрекетке баулу тек оқыту процесінде ғана емес, оны тәрбиелік үрдістерде, сыныптан, сабақтан тыс жұмыстармен байланыстырып дамыту қолға алынатын болса, онда бұл мәселе өз мазмұнын одан әрі жетілдіре түсетіні анық. Сонымен қатар, мектеп оқушыларының үлгермеушілігін болдырмау әр отбасындағы тәрбиеге, ата-ананың жауапкершілігіне де байланысты.

Біз мақала соңында үлгерімі нашар оқушының оқу үлгерімін жақсарту мақсатында ата-аналар мен педагогтарға бірқатар кеңес беруді жөн деп таптық:

1. Ең алдымен үлгерімі нашар оқушыны сабақтан кейін демалдыру керек. Мүмкіндігінше баланың мектептен кейін далада серуендеп, ойнап, өзі қалаған ісімен айналысуы маңызды.

2. Бала үй тапсырмасын орындау кезінде, мүмкіндігінше ата-анасы көмектесуі керек. Ата-анасының баласына көңіл бөліп, қолдауы өте қажет, олардың қолдауын сезінген бала кез-келген қиындықтардан қиналмай өтеді.

3. Балалар бойындағы ұяңдық баланың нашар оқуына ықпал етеді. Ондай қасиеттен дер шағында құтылу үшін балаға ең алдымен бөтен адамдарға сұрақ қойғызып үйрету керек. Мысалы, дүкенге ертіп барыңыз да сатушының алдына баланың өзін жіберіңіз. Көшеде бейтаныс адамдардан сағаттың неше болғанын сұратқызыңыз. Сабақ кезінде мұғалімнен түсінбей қалған жерлерін сұрауға болатынын айтып түсіндіріңіз.

4. Сабақ үлгерімі нашар оқушылардың ата-анасы баласынан сабаққа көп көңіл бөлуді талап етеді. «дұрыстап оқы», «қайтала» деп ұрсады. Бұндай талап қойғаннан баланың оқу үлгерімі жақсармайды. Баланың сабаққа үлгермеушілік себебін анықтап алу өте маңызды.

5. Үлгерімі нашар оқушының сабаққа қызығушылығын арттыру үшін мұғалім тарапынан жеке дара тәсіл, ал, мектеп психологы тарапынан әлеуметтік-психологиялық тренингтер өткізу оң нәтиже береді

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында 2020-2050 жылдарға арналған білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы / www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo.
2. Қазақстан мектебі” N:6-2020ж. “Үлгермеушілікті болдырмау жолдары” Маханбетова Э.
3. Қазіргі заманғы маңызды мәселелер: Халықаралық ғылыми журнал. №2(20) - 2018. - Қарағанды: «Болашақ-Баспа» РББ, 2018. -212 б., ISSN 2312 – 4784, Бокижанова Г.К., Акпарова Ж.М., Шутенова С.С., Исакова Д.М. «Технология критериального оценивания младших школьников».74б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Шутенова С.С.

Тажинин А.М.

Частное учреждение Академия «Bolashaq», г.Караганда, Республика Казахстан.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ НЕУСПЕВАЕМОСТИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ

Статья посвящена одной из сложных проблем это снижение успеваемости учащихся. Ухудшение успеваемости учащихся-одна из самых сложных проблем на сегодняшний день. В целом, с научной точки зрения проблема неуспеваемости учащихся до сих пор до конца не изучена. Для педагога важно прежде всего выяснить причину неуспеваемости учащихся.

Ключевые слова: система образования, школа, неуспевающий ученик, продуктивное обучение, в процессе обучения, поведение, тревожность, образовательный процесс, урок, причина неуспеваемости.

Shutenova S.S., Tazhinin A.M.

Private institution "Academy" Bolashak ", Karaganda, Republic of Kazakhstan

PEDAGOGICAL REASONS FOR ACADEMIC FAILURE AND PSYCHOLOGICAL COUNSELING

The article is devoted to one of the most difficult problems - the decline in student academic performance. The deterioration of students' academic performance is one of the most difficult problems today. In general, from a scientific point of view, the problem of student failure has not yet been fully studied. For a teacher, it is important first of all to find out the reason for the failure of students.

Keywords: education system, school, underachieving student, productive learning, in the learning process, behavior, anxiety, educational process, lesson, reason for underachievement.

List of used literature:

1. State program of education development in the Republic of Kazakhstan for 2020-2050 / www.edu.gov.kz/ru/zakonodatelstvo .....
2. Kazakhstan school "N: 6-2020" ways to be exemplary " by E. Makhanbetova .
3. Current problems of our time: International Scientific Journal. №2(20) - 2018.- Karaganda: RBP"Bolashak-Baspana", 2018. -212 P., ISSN 2312 – 4784, Bokizhanova G. K., Akparova Zh. M., Shutenova S. S., Iskakova D. M."technology of criterion assessment of primary school students" .....74b.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

1. **Арзуманова Раиса Аркадийқызы**, педагогика ғылымдарының кандидаты, Ресей халықтар достығы университеті, Ресей, Мәскеу қаласы, Ресей;
2. **Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна**, фармацевтикалық ғылымының докторы, профессор, Қарағанды медицина университетінің Фармация мектебі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
3. **Бакарамова Сымбат Амангельдиевна**, магистр, аға оқытушы, «Bolashaq» Академиясы ЖММ, Қазақстан Республикасы, Қарағанды;
4. **Бекбашева Бейбитгуль Бексентқызы**, магистр, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
5. **Бокижанова Галина Каскарбекқызы**, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
6. **Қосманова Арай Бейсенғазықызы**, магистр, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
7. **Галынская Юлия Сергеевна**, ә.ғ.к., доценті, Сібір тұтыну кооперативтерінің университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы.
8. **Диканбаева Сара Алькеевна**, филология ғылымдарының кандидаты, профессор «Bolashaq» Академиясы ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы,
9. **Жанысбаева Роза Мазрапқызы**, магистр, аға оқытушы, «Bolashaq» Академиясы ЖММ, Қарағанды Қазақстан Республикасы;
10. **Жунусова Майра Абыловна**, философия ғылымдарының (PhD) докторанты, Қарағанды медицина университетінің Фармация мектебі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
11. **Каркулова Айгуль Акимгереевна**, Астана халықаралық университетінің PhD докторанты, «Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығының педагогикалық шеберлік және психологиялық қызмет бөлімінің меңгерушісі, Қазақстан республикасы;
12. **Коростелева Наталья Александровна**, п.ғ.к., доценті, Сібір тұтыну кооперативтерінің университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы.
13. **Лосева Ирина Викторов**, биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қарағанды медицина университетінің Фармация мектебі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.
14. **Мамбеталина Алия Сактагановна**, психология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилёв атындағы Еуразия Ұлттық университетінің доценті, психология кафедрасының меңгерушісі.
15. **Мурзалиева Гүлнара Тлеухановна**, қауымдастырылған профессор, Қарағанды медициналық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
16. **Минич Оксана Анатольевна**, Максим Танк атындағы Беларусь мемлекеттік педагогикалық университеті, Беларусь PhD докторанты, профессор
17. **Нұрадинов Алмат Сәбитұлы**, психолог, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, психология кафедрасының доценті;
18. **Нуртазанов Ерқулан Нуртазанұлы**, педагогика ғылымдарының магистрі, Астана, Мәңгілік Ел даңғылы, 8 «Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығының БАҚ-ты қолдау және баспа бөлімінің меңгерушісі.
19. **Попова Оксана Николаевна**, Сібір тұтынушылар кооперативтік университеті, Новосибирск, Ресей;
20. **Сатанов Арыстан Болатович**, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ PhD докторанты, «Дарын» республикалық ғылыми-практикалық орталығы директорының орынбасары, Қазақстан;
21. **Сатова Акмарал Кулмагамбетовна**, педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы. Қазақ Ұлттық Педагогикалық университетінің профессоры, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының меңгерушісі;
22. **Турсынова Шынар Бабашевна**, магистр, аға оқытушы, Қарағанды медицина университетінің Фармация мектебі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
23. **Тажинин Азат Мырзабекович**, магистр, аға оқытушы, «Bolashaq» Академиясы ЖММ, Қазақстан Республикасы, Қарағанды;
24. **Шалтаева Роза Жиёмбаевна**, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
25. **Шутенова Сабира Сартаевна**, магистр, аға оқытушы, «Bolashaq» Академиясы ЖММ, Қарағанды; Қазақстан Республикасы,

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

1. **Арзуманова Раиса Аркадьевна**, кандидат педагогических наук, доцент, Российский университет дружбы народов, Российская Федерация;
2. **Абдуллабекова Раиса Мусулманбековна**, доктор фармацевтических наук, профессор, Школа Фармации Медицинского университета Караганды, Караганда, Республика Казахстан
3. **Бакарамова Сымбат Амангельдиевна**, магистр, старший преподаватель, ЧУ Академия «Bolashaq», г. Караганда Республика Казахстан;
4. **Бекбашева Бейбитгуль Бексейитовна**, магистр, ЧУ Академия «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан,
5. **Бокижанова Галина Каскарбековна**, кандидат педагогических наук, доцент, ЧУ Академия «Bolashaq», г. Караганда Республика Казахстан;
6. **Қосманова Арай Бейсенғазиевна**, магистр, старший преподаватель, ЧУ Академия «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан;
7. **Галынская Юлия Сергеевна**, кандидат социологических наук, доцент кафедры педагогики, психологии и социологии, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;
8. **Диканбаева Сара Алькеевна**, кандидат филологических наук, профессор, ЧУ Академия «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан;
9. **Жанысбаева Роза Мазрапқызы**, магистр, старший преподаватель, ЧУ Академия «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан,
10. **Жунусова Майра Абыловна**, доктор философии (PhD), Школа Фармации Медицинского университета Караганды, Караганда, Республика Казахстан
11. **Каркулова Айгуль Акимгереевна**, докторант-PhD Международного университета Астана, руководитель отдела педагогического мастерства и психологической службы РНПЦ «Дарын», Астана, Казахстан;
12. **Коростелева Наталья Александровна**, кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики, психологии и социологии, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;
13. **Лосева Ирина Викторовна**, кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, Школа Фармации Медицинского университета Караганды, г. Караганда, Республика Казахстан;
14. **Мамбеталина Алия Сактагановна**, кандидат психологических наук, зав. каф. психологии ЕНУ им. Л. Гумилева
15. **Мурзалиева Гульнара Тлеухановна**, кандидат фармацевтических наук, профессор, Школа Фармации Медицинского университета Караганды, г. Караганда, Республика Казахстан;
16. **Минич Оксана Анатольевна**, доктор-PhD, ассоциированный профессор, Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка, республика Беларусь;
17. **Нурадинов Алмат Сабитович**, доцент кафедры психологии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. г.Астана, республика Казахстан;
18. **Нургазанов Еркулан Нургазанұлы**, магистр педагогических наук, руководитель отдела медиа сопровождения и издательской деятельности РНПЦ «Дарын», г.Астана, Казахстан.
19. **Попова Оксана Николаевна**, кандидат педагогических наук, доцент, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Россия;
20. **Сатанов Арстан Болатович**, докторант-PhD ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, заместитель директора РНПЦ «Дарын», г. Астана, республика Казахстан;
21. **Сатова Акмарал Кулмагамбетовна**, д.п.с.н., проф. зав. каф. общей и прикладной психологии КазНПУ им. Абая (Алматы);
22. **Турсынова Шынар Бабашевна**, магистр, старший преподаватель, Школа Фармации Медицинского университета Караганды, г.Караганда, Республика Казахстан;
23. **Тажинин Азат Мырзабекович**, магистр, старший преподаватель, ЧУ Академия «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан;
24. **Шалтаева Роза Жиёмбаевна**, кандидат педагогических наук, доцент, ЧУ Академия «Bolashaq», г. Караганда Республика Казахстан;
25. **Шутенова Сабира Сартаевна**, магистр, старший преподаватель, ЧУ Академия «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

1. **Arzumanova Raisa** Associate Professor, Peoples' Friendship University of Russia, Russian Federation;
2. **Abdullabekova Raisa**, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;
3. **Bakaramova Symbat**, Senior Lecturer, Master of the Academy «Bolashaq» Karaganda, Republic of Kazakhstan;
4. **Bekbasheva Beibitgul**, Master of the Academy «Bolashaq» Karaganda, Republic of Kazakhstan;
5. **Bokizhanova Galina**, Associate Professor of the Academy «Bolashaq» Karaganda, Republic of Kazakhstan;
6. **Kosmanova Arai**, Senior Lecturer, Master of the Academy «Bolashaq» Karaganda, Republic of Kazakhstan;
7. **Galynskaya Yulia**, PhD in Sociology, Associate Professor of the Department of Pedagogy, Psychology and Sociology, Siberian University of Consumer Cooperatives, Novosibirsk, Russian Federation;
8. **Dikanbayeva Sara**, Candidate of Philological Sciences, Academy “Bolashaq”, Karaganda, Republic of Kazakhstan;
9. **Zhanysbayeva Roza**, Master of the Academy «Bolashaq» Karaganda, Republic of Kazakhstan;
10. **Zhunuosova Mayra**, Doctor of Philosophy (PhD), School of Pharmacy of the Medical University of Karaganda, Karaganda, Republic of Kazakhstan;
11. **Karkulova Aigul Akimgereevna**, PhD student of Astana International University, Head of the Department of Pedagogical Excellence and Psychological Service of the Republican Scientific and Practical Center Daryn, Kazakhstan;
12. **Korosteleva Natalya**, c.p.s., assistant professor, Siberian University of consumer cooperation, Novosibirsk, Russian Federation;
13. **Loseva Irina**, Associate Professor, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;
14. **Mambetalina Aliya**, Associate Professor, Department of Psychology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan;
15. **Murzalieva Gulnara**, Candidate of Pharmaceutical Sciences, Associate Professor, Non-Profit Joint Stock Company «Medical University of Karaganda», Karaganda, Republic of Kazakhstan;
16. **Minich Aksana**, PhD in education, associate Professor, assistant Professor at the Department of Information technologies in education of the Faculty of Physics and Mathematics, Belarusian state pedagogical university named after Maxim Tank, Belarus;
17. **Nuradinov Almat Sabitovich**, acting Associate Professor, Department of Psychology, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov;
18. **Nurtazanov Yerkulan Nurtazanyly**, Master of Pedagogical Sciences, Head of the Media Support and Publishing Department of the Republican Scientific and Practical Center Daryn, Kazakhstan;
19. **Popova Oksana**, Associate Professor, Siberian University of Consumer Cooperation, Novosibirsk, Russia;
20. **Satanov Arstan Bolatovich**, PhD student of L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan, Deputy Director of the Republican Scientific and Practical Center, Daryn, Kazakhstan;
21. **Satova Akmaral Kulmagambetovna**, Doctor of Psychology, KazNPU named after Abay, Almaty, Kazakhstan;
22. **Tursynova Shynar**, master, senior lecturer, School of Pharmacy of the Medical University of Karaganda, Karaganda, Republic of Kazakhstan;
23. **Tazhinin Azat**, Master, Senior Lecturer, Bolashaq Academy, Karaganda Republic of Kazakhstan;
24. **Shaltaeva Roza**, Associate Professor, Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan;
25. **Shutenova Sabira**, Master, Senior Lecturer, Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan;

ӨОК 336.22
FTAMP 06.73.15

Байтасова Әмина Берікқызы

a.baitass@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЖАНАМА САЛЫҚТЫҢ МАҢЫЗЫ

Мақалада қосылған құн салығы — белгілі қосылған құнның мемлекеттік бюджетке аударылатын бөлігі, бюджетті қалыптастырудың маңызды көзі болып табылады. Белгілі бір кәсіпорын, бір жағынан, сатылған өнімдерден қосылған құн салығын алушы болса, екінші жағынан, жабдықтаушылардан өндіріс құралдарын сатып алушы ретінде қосылған құн салығын төлеуші болып табылады. Қосылған құн салығын төлеушілер Салық кодексінде белгіленеді. Мемлекеттік бюджетке төленетін қосылған құн салығының көлемі өндірушінің сатқан тауары үшін есептелген салық пен жабдықтаушыларға шикізат пен материалдар, отын мен энергия т.б. өнімдер төленген ҚҚС-ның айырмасы негізінде есептеледі, яғни салық төлеушілер ҚҚС-ын тауарларды өндіруге (жұмыстарды орындауға, қызмет көрсетуге) жұмсалған материалдық шығынды ескере отырып, есептейді.

Кілт сөздер: қосылған құн салығы, акциз, жанама салықтар, импорт, экспорт, айлық есептік көрсеткіш, кірістер мен шығыстар.

Мемлекеттердің қосылған құн салығына көшуі макроэкономикалық тұрғыдағы ортақ нарық форма кезінде іске асырылады. Көшу үдерісінің өзі мыналарды қажет етеді:

- салық жүйесінің есебінің тиімділігі;
- жанама салық жүйесінің түбегейлі талдауы;
- шетел мемлекеттерінен жұмыс істеу өтімі бар кәсіби мамандарды дайындау;
- жаңа жүйеге көшу мерзімін анықтау;
- әр сату операцияларына счет-фактура толтыру міндеттілігі;
- ақпараттар мен құжаттарды өңдеуді автоматтандыру;
- қосылған құн салығын есептеуді банк функциясына тіркеу;
- кеден есебін компьютеризациялау.

Қосылған құн салығының төмендегідей артықшылықтары бар:

• біріншіден, ол жаңа құн жасалынған орын бойынша салық төлеушілердің үлкен тобынан алынады;

• екіншіден, төлеушілер үшін де есептеудің салыстырмалы қарапайымдылығымен ерекшеленеді;

• үшіншіден, бағалардың өзгеруіне, төлеушінің қаржылық ахуалына, инфляция деңгейіне қарамастан, мемлекет бюджетінің кірістерін қалыптастырудың сенімді және тұрақты базасын қамтамасыз етеді.

Барлық жанама салықтар тәрізді қосылған құн салығы ерекше фискалдық рөлін орындайды, оны қолдынысқа енгізу барысында мемлекеттік бюджетке сенімді және тиімді кіріс көздерін қалыптастыру көзделді. Ол бюджет құралдарының инфляциялық құнсыздануының алдын алудың тиімді құралы болып табылады, себебі салықтық түсімдерді бағаның жоғарылауымен байланыстырады.

Қорытындылай келе, қосылған құн салығы — жанама салық түрі, қосылған құнның мемлекеттік бюджетке аударылатын бөлігі, бюджеттің маңызды көздерінің бірі.

Кәсіпорын, бір жағынан, сатылған өнімдерден қосымша құн салығын алушы болса, екінші жағынан, жабдықтаушылардан өндіріс құралдарын сатып алушы ретінде қосылған құн салығын төлеуші болып табылады. Қосылған құн салығын төлеушілер салық кодексінде белгіленеді. Мемлекеттік бюджетке төленетін қосылған құн салығының көлемі өндірушінің сатқан тауары үшін есептелген салық пен жабдықтаушыларға шикізат, материалдар, отын мен энергия, тағы басқа өнімдер үшін төленген қосылған құн салығының айырмасы негізінде есептеледі, яғни салық

төлеушілер қосылған құн салығын тауарларды өндіруге (жұмыстарды орындауға, қызмет көрсетуге), жұмсалған материалдық шығынды шегере отырып, есептейді.

Қосылған құн салығының дамуының себептері мынада: мемлекеттің тұтынуға салынатын салықтан табысты ұлғайтуды көздеуі; тауарлар мен қызметтерді өндіретін өндірушілердің шығындарына емес, шекті тұтынушылардың шығындарына салық салудың қажеттілігі; елде қызмет ететін ҚҚС жүйесінің бар болуының қажетті шарты БЭҚ-қа кіру. Қосылған құн салығы мемлекеттік бюджеттің үлесті бөлігін құрайды деп есептейміз.

Қосылған құн салығы дегеніміз — тауарды (жұмыстарды, қызмет көрсетулерді) өндіру және олардың айналысы процесінде қосылған, оларды өткізу бойынша салық салынатын айналым құнының бір бөлігін бюджетке аудару, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағындағы тауарлар импорты кезіндегі аударым.

Қосылған құнға салынатын салықты салу бірінші кезекте салық органдарының құзырына берілген, тек импортталған тауарларға салынатын Қосылған құнға салынатын салықтың жинақтарымен кеден саласының мамандары айналысады.

Қосылған құнға салынатын салық - бұл кірісті алушыға тікелей салынатын, тауардың (жұмыстың және қызметтің) бағасына қосылып, оны көтеретін жанама салықтардың бірі.

Экономиканың тұрақсыздық жағдайында қосылған құнға салынатын салықты салу тек тұтынушыларға ғана кері әсер етіп қоймай, өнім өндірушілерге да зардабын тигізеді [1].

Қосылған құнға салынатын салықты енгізген барлық мемлекеттерде (оның ішінде Қазақстан да бар) осы салықты салудың екі нысаны қолданылады.

- тауарды (жұмыс пен қызметті) ақшаға айналдыруға;
- тауарды импорттауға.

Сонымен қатар, екі жағдайда да Қосылған құнға салынатын салықты алудың өзіндік әдіс-тәсілдерінің ерекшеліктері бар [1, 619-620 б.].

Ол нақтылық пен тұнықтыққа, оларды қолданудағы есептердің қарапайымдылығына негізделген. Бұл туралы алдағы мәтіндерде айтылатын болады. 2022 жылы Қазақстан Республикасында қосылған құнға салынатын салық ставкасы 12% -ды құрап отыр.

Салық кодексінде «тіркеу табалдырығын» енгізудің аса зор маңызы бар. Ол бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлеушілердің қатарынан тауар айналымының жылдық мөлшері 20 мың айлық есептік көрсеткішке жетпейтін кәсіпкерлер шығарылып тасталады. Ал егер жылдық айналым отыз мың АЕК – ке жеткен айдың соңына дейін ҚҚС төлеуші ретінде тіркеуге тұруға міндетті. Мұндай шара салықтық басқару тетіктерін одан әрмен жетілдіріп, оларды мықтылап, салықтық фактура-шоттары қозғалысының тазалығын қамтамасыз етеді.

Қосылған құнға салынатын салықты салу бірінші кезекте салық органдарының құзырына берілген, тек импортталған тауарларға салынатын Қосылған құнға салынатын салықтың жинақтарымен кеден саласының мамандары айналысады.

Қосылған құнға салынатын салық - бұл кірісті алушыға тікелей салынатын, тауардың (жұмыстың және қызметтің) бағасына қосылып, оны көтеретін жанама салықтардың бірі.

Қазақстан Республикасының салық заңдарына енгізілген №37 “Қосылған құнға салынатын салықты төлеу мен есептеудің тәртібі туралы” нұсқау бойынша, салық салынатын айналымының мөлшерін анықтау тәртібі нақтыланып, оның әртүрлі салалардағы ерекшеліктері де (тасымал, құрылыс, туризм, шикізатты өңдеу жұмыстары, кепілдік мүлік қатынастарын жүзеге асыру) нақтыланып көрсетілген. Қосылған құнға салынатын салықты есепке алудың тәртібі мен “экспорт тауарларына нөлдік мөлшелемелерді қолдануды реттеу” де, импорттық тауарларға салынатын Қосылған құнға салынатын салықтың ерекшеліктері нақтыланып көрсетілген.

Қосылған құнға салынатын салықты нольдік ставка термині ноль процентке тең ставка бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлетуді білдіреді, яғни жалпы айтқанда, бірқалыпты түрде салық салудан толығымен босатылуы.

Бірақ, қосылған құнға салынатын салықтан толық босатылғандағы ерекшелік ”нольдік ставка” бойынша салық алынған кезде салық төлеуші нольдік ставка бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлемей, бірақ қосылған құнға салынатын салықты төлеуші болып қала отырып, нольдік ставка бойынша салық салынатын тауарларды өндіру және сату, қызметтерді көрсету кезінде тұтынылған және пайдаланылған тауарлар (жұмыстар, қызметтер) бойынша Қосылған құнға салынатын салықты сомасы орнын толтыру құқығын алады.

Қазақстан Республикасының салық кодексінә сәйкес нольдік ставка бойынша экспорт тауарларын сату бойынша салық салынады.

Салық төлеуші экспортқа тауарларын сатып, нақты экспорттық тауарларды белгілейтін салық органына құжаттарды тапсырғаннан кейін жүргізілетін Қосылған құнға салынатын салықтың орнын толтыруға құқын алады [2].

Қосылған құнға салынатын салықты есептеу кезінде келесі жағдайларда тауарлардың (жұмыстар, қызметтер көрсету) құнына енгізіледі [2, 48-49 б.].

Кесте 2

Қосылған құнға салынатын салықты есептеу кезінде тауарлардың (жұмыстар, қызметтер көрсету) құнына енгізілетін жағдайлар

Жағдай	ҚҚС-ты жатқызу
Тауарлар (жұмыстар, қызмет көрсетулер) ҚҚС төлеуші кәсіпкерлік қызметіне қатыссыз шараларда жүргізу үшін ұсынылған	ҚҚС тауарлар (жұмыстар, қызмет көрсетулер) құнына енгізіледі және салық төлеушінің салымына қатыспайды
қонақ үй ретінде пайдаланылатын ғимараттарды қоспағанда, тұрғын үй қорындағы ғимараттарды (ғимараттардың бір бөлігін) пайдалану	ҚҚС ғимараттың құнына енгізіледі және салық төлеушінің жиынтық жылдық табыс алуы үшін ғимаратты пайдалануы кезінде салықтық амортизация арқылы жатқызылады.
Негізгі құралдар ретінде жеңіл автомобильдерді сатып алу	ҚҚС жеңіл автомобильдер құнына енгізіледі және салық төлеушінің жылдық жиынтық табысты алуы үшін осы автомобильдерді пайдалануы кезінде салық амортизациясы арқылы есепке жатқызылады
жалдау шартына сәйкес жөндеу шығыстарын жалға беруші өтеген және жөндеуді жүзеге асырған жалға алушының салық салынатын айналымы болып табылатын жағдайларды қоспағанда, тұрғын үй қорындағы жалға алынған ғимараттарды жөндеуге тауарларды және қызмет көрсетулерді пайдалану	ҚҚС тауарлар мен қызмет көрсетулердің құнына енгізіледі, және салық төлеушінің жылдық жиынтық табыс алуымен жөндеуге кеткен шығындар байланысты болған кезде Кодекстің 113 бабының 4-бөлімінде қарастырылған тәртіпте жөндеу шығындары құрамында салымға жатқызылады
өтеусіз қалған мүлікті (тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді) осындай мүлік Қазақстаннан тыс жерлерден әкелінген және осы мүлікті алушы импорт кезінде Қосылған Құн Салығын төлеген жағдайларды қоспағанда, алу	ҚҚС мүлік (тауарлар, жұмыстар, қызмет көрсетулер) құнына енгізіледі, және салық төлеушінің жылдық жиынтық табыс алуы үшін оларды пайдаланған кезде, белгіленген тәртіппен салымға жатқызылады.

Қосылған құнға салынатын салықты тауарлар (жұмыстар, қызметтер) алынған салық кезеңінде (айда немесе кварталда) есепке алуға жатқызылады.

Резидент емеске қосылған құнға салынатын салықты төлеу жағдайында төленген салық бюджетке салық нақты төленген салық кезеңінде есепке алуға жатқызылады.

Өндірісті лицензиялау және жанар-жағар май импортын шектеу бойынша нормативтік-құқықтық реттеуге өзгертулер енгізудегі болып жатқан тәжірибе оңтайлы нәтижелерге әкелуі мүмкін, бірақ басқа шектеу шараларының кері жақтары бар-олар қоршаған ортаның ластануына әкелетін мұнай өнімдерінің сапасына бақылау жүргізудің болмауымен сипатталатын жасырын айналымның өсіуіне әкеледі және мүмкіндіктер туғызады.

Бірақ, аталған мәселелерге қарамастан, Салық кодексінде көтерме және бөлшек сауда критерийлерінің, бюджет алдындағы міндеттемелердің анықталуы, сонымен қатар міндеттемелердің пайда болуының басталуы- акцизді төлеуші екендігін растайтын тіркелген карточканы алу салық төлеушінің мемлекетпен заңды қарым-қатынасқа ұмтылысының негізін көрсететіндігін атап кету керек [4].

Осыдан орай шаруалық етуші субъектілердің қатарына тексеру жүргізу, яғни жанар-жағар май материалдарының жасырын айналымын болдырмау бойынша жүргізілген шаралардың қатарында, асы салада жүйелік әкімшілендірудің тиімділігін болашақта жетілдіру және артырудың қажеттілігін көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Худяков А.И., Бродский Г.М. Теория налогообложения: Учебное пособие. – Алматы: ТОО «Издательство «НОРМА-К», - 2012. 162-163 б.
- 2 Ілиясов Қ.Қ., Құлпыбаев С. Қаржы: Оқулық - А.: 2005. 552 б.
- 3 Бюллетень бухгалтера №2, февраль, 2022г, 15-19 б.
- 4 Бюллетень бухгалтера №1, январь, 2022г, 8-12 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Байтасова Амина Бериковна

Частное учреждение Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ КОСВЕННОГО НАЛОГА

В статье отмечается, что налог на добавленную стоимость-часть определенной добавленной стоимости, перечисляемая в государственный бюджет, является важным источником формирования бюджета. Определенное предприятие, с одной стороны, является получателем налога на добавленную стоимость от реализованной продукции, с другой стороны, является плательщиком налога на добавленную стоимость в качестве покупателя средств производства от поставщиков. Плательщики налога на добавленную стоимость устанавливаются Налоговым кодексом. Объем налога на добавленную стоимость, уплачиваемого в государственный бюджет, рассчитывается исходя из разницы между налогом, исчисленным за реализованный производителем товар, и НДС, уплаченным поставщикам за сырье и материалы, топливо и энергию и т.д., т. е. НДС исчисляется налогоплательщиками с учетом материальных затрат на производство товаров (выполнение работ, оказание услуг).

Ключевые слова: налог на добавленную стоимость, акциз, косвенные налоги, импорт, экспорт, месячный расчетный показатель, доходы и расходы.

Baitassova Amina

Private institution "Academy" Bolashak ", Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE VALUE OF INDIRECT TAX

The article notes that the value added tax-a part of a certain added value transferred to the state budget, is an important source of budget formation. A certain enterprise, on the one hand, is a recipient of value-added tax from products sold, on the other hand, is a payer of value-added tax as a buyer of means of production from suppliers. Value added tax payers are established by the Tax Code. The amount of value added tax paid to the state budget is calculated based on the difference between the tax calculated for the goods sold by the manufacturer and VAT paid to suppliers for raw materials, fuel and energy, etc., i.e. VAT is calculated by taxpayers taking into account material costs for the production of goods (performance of works, provision of services).

Keywords: value added tax, excise tax, indirect taxes, import, export, monthly calculation index, income and expenses.

List of used literature:

- 1 Khudyakov A. I., Brodsky G. M. Theory of taxation: Textbook. – Almaty: NORMA-K Publishing house LLP, - 2012. 162-163 p.
- 2 Lesov),..., Bev S. Arzy: Owly - A.: 2005. 552 p.
- 3 accountant's Bulletin No. 2, February, 2019, 15-19 p.
- 4 accountant's Bulletin No. 1, January, 2019, 8-12 p.

ӘОЖ 336

МРНТИ 06.73.02

Кадырова Гульжан Адиловна

kadirova.77@mail.ru

Сейтжанова Данагуль Саматовна,

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

danasamatovna@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАНК СЕКТОРЫНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ

Алдыңғы жылдары елімізде бірқатар маңызды саяси және қаржылық оқиғалар болды, басты оқиға биліктің ауысуы болып табылады, бұл басқа да өзгерістермен қатар қаржы нарығындағы өзгерістерге де әкелді. Соған байланысты банк секторында көптеген өзгерістерге куә болдық. Екінші деңгейдегі банктердің қаржылық жағдайына еліміздегі, сонымен қатар дүниежүзіндегі экономикалардағы күрделі өзгерістер

айтарлықтай әсер етті, аталмыш банктердің сандары да азайды, рейтингте қалған 22 ЕДБ қаржылық көрсеткіштері де күрделі өзгерді. Оған жоғарыда айтылған жағдайлардан басқа, Ресейге қойылған санкцияларда көп әсерін тизізді. Ұсынылған мақалада Қазақстандағы банк секторының оның ішінде бір қатар жылдар алдыңғы орындарда жүрген отандық банктердің көрсеткіштерінің мысалында ЕДБ қаржылық жағдайын диагностикалау ұсынылған.

Тірек сөздер: банк секторы, екінші деңгейдегі банктер, банк жүйесі, қаржылық көрсеткіштер, активтер, өтімділік, рентабельдік.

Банк қызметтері нарығының жай-күйі, банк секторының кредиттік және депозиттік операцияларының көлемі елдің қаржы жүйесі жай-күйінің индикаторы болып табылады, өйткені шаруашылық жүргізуші субъектілер мен халықтың банк жүйесіне деген сенім деңгейін, оның қызметінің тиімділігін, инвестициялық тұрақтылықты, ұлттық валютаның орнықтылығын тікелей көрсетеді [2].

Банк жүйесінің тұрақтылығы мен қауіпсіздігі белгілі бір өлшемдер мен параметрлермен, сандық және сапалық сипатталады. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінен басқа, елде жұмыс істейтін барлық банктер банк жүйесінің екінші деңгейін білдіреді және екінші деңгейдегі банктер болып табылады.

Екінші деңгейдегі банктер қызметінің заңдық негізі - "Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы" 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2443 Заңы. Осы Заңға сәйкес Қазақстандағы екінші деңгейдегі банк меншік құқығына қарамастан коммерциялық қызметті жүзеге асыратын заңды тұлға болып табылады, оның жұмыс істеуінің негізгі мақсаты — пайда табу. Екінші деңгейдегі банктер Қазақстан аумағында да, одан тысқары жерлерде де өзінің еншілес банктерін, филиалдары мен өкілдіктерін ашуға құқылы [1].

1 Кестеде 2020-2022 жылдардағы банк жүйесі көрсетілген.

Кесте 1. Қазақстан Республикасындағы банк жүйесі туралы мәліметтер

Банктер	12. 2020	12. 2021	03. 2022
1. Мемлекеттік	1	1	1
2. Екінші деңгейдегі банктердің барлығы: оның ішінде:	27	26	22
3. Мемлекетаралық	-	-	-
4. Шетел капиталының қатысуыменен, оның ішінде: еншілес банктер	13 11	12 10	14 11
Ескерту: https://kapital.kz/finance , https://forbes.kz/ [4]			

Жоғарыдағы кестеге сәйкес 2019 жылы бірқатар маңызды саяси және қаржылық оқиғалар болды. Бүкіл Қазақстан үшін басты оқиға биліктің ауысуы болды, бұл қаржы нарығындағы өзгерістерге әкелді. Осылайша, жаздың соңына қарай банк секторы активтерінің сапасына бағалау (Asset Quality Review, AQR) жүргізілетіні белгілі болды. 2019 жылғы 1 тамыздан бастап, Ұлттық банктің мәліметтеріне сәйкес, бұл процесті 14 ЕДБ қозғады. Айта кету керек, AQR сонымен қатар S&P, Moody's және Fitch сияқты рейтингтік агенттіктердің мақұлдауы мен оң бағаларын алуға әсер етеді. 2019 жылдың соңындағы жағдай бойынша екінші деңгейдегі 27 банктің тек 16-ында ғана әлемдік рейтингтік агенттіктердің бағалары болған[3].

Бұдан әрі 01.05.2022 жылға арналған халықаралық рейтингтік агенттіктер рейтингінің алғашқы бестігіне кірген Қазақстанның екі Банкі "ForteBank" АҚ және "Банк ЦентрКредит" АҚ мысалында екінші деңгейдегі банктердің қаржылық жағдайын қарастырамыз[5].

"ForteBank" АҚ және "Банк ЦентрКредит" АҚ - Қазақстан аумағында өз қызметін жүзеге асыратын, елдің басқа қалаларында филиалдары бар екінші деңгейдегі банктер. Екі банк те Қазақстан банктері рейтингінің алғашқы бестігіне кіреді.

2-кестенің деректері негізінде жоғарыда аталған банктердің қаржылық көрсеткіштеріне диагностика жүргіземіз.

Кесте 2. "ForteBank" АҚ және "БанкЦентрКредит" АҚ қаржылық көрсеткіштері, мың теңге

көрсеткіш	2019ж.		2020ж.		2021ж.	
	БанкЦентр Кредит	ForteBank	БанкЦентр Кредит	ForteBank	БанкЦентр Кредит	ForteBank
1	2	3	4	5	6	7
Банк балансының валютасы	236 676 322	112 862510	346 131 569	128 541305	415 511 260	122 014 753
Жарғылық капитал	3 004 363	2 124 895	3 004 363	2 200 105	3 004 363	2 421 781
Таза несиелік берешек	167 528 584	77 900 191	175 933 599	86 341 967	175 697 690	86 341 967
Ықтимал шығындар резервтерінің көлемі	94 380	25 401	68 351	23 900	123 577	22 077
Есепті кезеңдегі бөлінбеген пайда (залал)	1 384 703	-220 713	2 162 770	781 304	1 139 254	-1 519 295
Меншікті қаражат көздері	12 498 962	11 416 230	14 649 696	12 628 550	16 390 767	12 790 679
Пайыздық кіріс	23 929 683	20 056 897	25 107 801	19 230 899	22 347 512	18 694 152
Пайыздық шығыс	16 098 924	8 024 365	29 090 373	11 468 422	23 743 559	9 502 140
Активтердің рентабельділігі (ROA),%	0,59	-0,20	0,62	0,23	0,27	-0,37
Капиталдың қайтарымы (ROE),%	11	-2	15	6	7	-12
Жеке тұлғалардың салымдары	100 138 177	67 585 944	142 191 526	75 052 999	155 870 011	75 966 468

Дереккөз: <https://forte.kz/>, <https://www.bcc.kz/kz/>, [5,6].

2021 жылы "Банк ЦентрКредит" АҚ активтерінің көлемі 2020 жылмен салыстырғанда 20% - ға ұлғайды. Пассивті бөлігінде теңгерім валютасының өсуінің негізгі себебі жеке тұлғалар қаражатының ағыны болды, алайда ROA активтерінің рентабельділік көрсеткіші 0,23% - дан -0,37% - ға дейін төмендеді. Бұл төмендеу нақты активтер құнының төмендеуін, сондай-ақ жоғары пайыздық тәуекелді көрсетуі мүмкін. Активтердің теріс рентабельділігі банктің қаржы ресурстарына тиімсіз иелік ететіндігін білдіреді.

2021 жылы "ForteBank" АҚ активтерінің шамасы 2020 жылмен салыстырғанда 0.05% - ға азайды. Активтердің төмендеуінің негізгі себебі заңды тұлғалар қаражатының кетуі болды, бұл ретте банк жеке тұлғалар қаражатының көлемін ұлғайтуды жалғастыруда, кредиттік портфельді резервтеуге арналған шығыстардың елеулі ұлғаюы 2021 жылдың қорытындылары бойынша банктің теріс қаржылық нәтижесінің негізгі себебі болып табылады. Активтердің төмендеуінің негізгі себебі заңды тұлғалар қаражатының кетуі болды, бұл ретте банк жеке тұлғалар қаражатының көлемін ұлғайтуды жалғастыруда, кредиттік портфельді резервтеуге арналған шығыстардың елеулі ұлғаюы 2021 жылдың қорытындылары бойынша банктің теріс қаржылық нәтижесінің негізгі себебі болып табылады.

Банктің өтімді активтері банктің оларды салымшы клиенттерге қайтару үшін ақша қаражатына тез айналдыруға болатын қаражаты болып табылады. Өтімділікті бағалау үшін банк өзіне алған қаржылық міндеттемелердің бір бөлігін орындай алатын (немесе орындай алмайтын) жағдайда болатын 30 күндік кезеңді қарастырыңыз (өйткені бірде-бір банк барлық міндеттемелерді 30 күн ішінде қайтара алмайды).

Талданатын банктердің өтімділігі жоғары активтерінің құрылымын қарастырсақ 2020 және 2021 жылдары "БанкЦентрКредит" АҚ-ың жоғары өтімді активтердегі кассадағы қаражат үлесі 2019 жылға қарағанда екі еседен астамға азайғанын көруге болады. 2016 жылы Ұлттық банктегі шоттардағы қаражат сомасы 2019 жылмен салыстырғанда, керісінше, екі еседен астамға ұлғайды, алайда жоғары өтімді активтердің жалпы сомасына қатысты пайыздық ара қатынас шамалы өзгерді. 2019 жылы шетелдік банктердің корреспонденттерінде абсолютті де, пайыздық жағынан да қаражаттың едәуір өсуі байқалды, бірақ 2021 жылға қарай бұл көрсеткіштің мәні 2019 жылға қарағанда төмен болды. Жылдан жылға 30 күнге дейінгі мерзімге орналастырылған банкаралық кредиттердің ұлғаюы байқалды, 2021 жылға қарай активтердің бұл бөлімі барлық жоғары өтімді активтер сомасының 46,03% - ын құрады. Сайып келгенде, жоғары өтімді активтердің сомасы үш жыл ішінде 52% - ға ұлғайды. 2019 жылы шетелдік банктердің корреспонденттерінде абсолютті де, пайыздық жағынан да қаражаттың едәуір өсуі байқалды, бірақ 2021 жылға қарай бұл көрсеткіштің мәні 2019 жылға қарағанда төмен болды. Жылдан жылға 30 күнге дейінгі мерзімге орналастырылған банкаралық кредиттердің ұлғаюы байқалды, 2021 жылға қарай активтердің бұл бөлімі барлық жоғары өтімді активтер сомасының 46,03% - ын құрады. Сайып келгенде, жоғары өтімді активтердің сомасы үш жыл ішінде 52% - ға ұлғайды.

"ForteBank" АҚ-ың өтімділігі жоғары активтерінің құрылымы, кассадағы қаражаттың мөлшері және олардың жоғары өтімді активтердегі үлесі аздап өзгергенін, банктер мен мемлекеттердің жоғары өтімді бағалы қағаздарының сомалары көбейгенін, жоғары өтімді бағалы қағаздарының сомалары едәуір өскенін көруге болады. 2020 жылы шетелдік банктердегі корсет сомасы айтарлықтай азайды. Қаралып отырған кезеңде банктің өтімділігі жоғары активтері 24,56% - ға ұлғайды.

Талданған банктерде жоғары өтімді активтердің үлесі артты, оны екіұштылықпен түсіндіруге болады. Бір жағынан, банктер осылайша өтімділігін арттырады. Екінші жағынан, өтімділігі жоғары активтердің үлесін арттыра отырып, банктер кіріс активтерінің үлесін азайтады. Өтімділігі айтарлықтай төмен. Бір жағынан, банктер осылайша өтімділігін арттырады. Екінші жағынан, өтімділігі жоғары активтердің үлесін арттыра отырып, банктер кіріс активтерінің үлесін азайтады. Өтімділігі айтарлықтай төмен.

Әрі қарай, жеке тұлғалардың салымдары басым бөлігін алатын банктердің ағымдағы міндеттемелерін қарастырамыз. Қаралып отырған кезеңде "БанкЦентрКредит" АҚ-да бір жылдан астам мерзімге жеке тұлғалардың салымдарының, банктердің корреспонденттерінің, 30 күнге дейінгі мерзімге алынған банкаралық кредиттердің сомалары ұлғайды, бұдан басқа, пайыздарды төлеу бойынша міндеттемелер, мерзімін кешіктіру, кредиторлық және өзге берешек айтарлықтай ұлғайды, меншікті бағалы қағаздардың сомалары азайды, бұл ретте ақша қаражатының күтілетін жылыстауы екі жылда 30,38-ден 104,73 миллиард теңгеге дейін өсті.

2021 жылдың басында өтімділігі жоғары активтердің (жақын ай ішінде банк үшін оңай қол жетімді қаражат) және ақшалай қаражаттың болжамды жылыстауының арақатынасы 31,40% - ды құрайды, бұл банк клиенттері қаражатының ықтимал жылыстауын еңсеру үшін жеткіліксіз беріктіктің шекті қорын көрсетеді.

Қарастырылып отырған кезеңде "ForteBank" АҚ-да пайыздарды төлеу бойынша міндеттемелер сомасы, мерзімін кешіктіру, кредиторлық және өзге берешек аздап өзгерді, жеке тұлғалардың (соның ішінде ЖК) қалған салымдарының (1 жылға дейінгі мерзімге), банкаралық

кредиттердің сомалары қатты ұлғайды, заңды тұлғалардың депозиттері мен өзге де қаражатының сомалары қатты азайды. тұлғалар (1 жылға дейінгі мерзімге), оның ішінде заңды тұлғаның ағымдағы қаражаты. жеке тұлғалардың (жеке кәсіпкерлерсіз), жеке бағалы қағаздарсыз, ал күтілетін ақша ағыны екі жылда 12,19-дан 18,55 млрд. теңгеге дейін өсті.

2021 жылдың басында өтімділігі жоғары активтердің (жақын ай ішінде банк үшін оңай қол жетімді қаражат) және ақшалай қаражаттың болжамды жылыстауының арақатынасы 120,03% - ды құрайды, бұл банк клиенттері қаражатының ықтимал жылыстауын еңсеру үшін беріктіктің жақсы қорын көрсетеді.

Банктердің пайыздық міндеттемелерінің құрылымын қарастырсақ "БанкЦентрКредит" АҚ-ың заңды тұлғалар алдындағы пайыздық міндеттемелердің үлесі абсолютті де, пайыздық мәнде де төмендегенін атап өтуге болады. Азаматтардың салымдары бойынша сома өсті, бірақ осы бап бойынша пайыздық міндеттемелердің жалпы көлемінде төмендеу байқалады.

"ForteBank" АҚ-ың пайыздық міндеттемелерінің құрылымында азаматтардың салымдары бойынша міндеттемелер сомасы аздап өзгерді, банктер алдындағы міндеттемелер сомасы (МБК және корсчеттер) ұлғайды, ал талданып отырған кезеңдегі пайыздық міндеттемелердің жалпы сомасы 7% - ға 100,14-тен 107,73 млрд.теңгеге дейін ұлғайды.

Кесте 3. "БанкЦентрКредит" АҚ-ың меншікті қаражаттың құрылымы, мың теңге

Көрсеткіштің атауы	01.2019ж.		01.2020ж.		01.2021ж.	
	Мән	Сп. пайыз	Мән	Сп. пайыз	Мән	Сп. пайыз
Жарғылық капитал	3 004 363	(23.09%)	3 004 363	(20.41%)	3 004 363	(18.27%)
Қосымша капитал	1 084 152	(8.33%)	1 073 139	(7.29%)	1 066 786	(6.49%)
Өткен жылдардың бөлінбеген пайдасы (өткен жылдардың жабылмаған шығындары)	6 576 405	(50.53%)	7 961 145	(54.09%)	10 123 922	(61.55%)
Есепті кезеңдегі пайдаланылмаған пайда (залал)	1 898 754	(14.59%)	2 228 104	(15.14%)	1 196 806	(7.28%)
Резервтік қор	450 654	(3.46%)	450 654	(3.06%)	450 654	(2.74%)
Меншікті қаражат көздері	13 014 328	(100.00%)	14 717 405	(100.00%)	16 447 531	(100.00%)

Дереккөз: [https://www.bcc.kz/kz/\[6\]](https://www.bcc.kz/kz/[6]).

Банктердің меншікті қаражатының құрылымына көшсек талданатын кезеңде біз есепті кезеңде қосымша капиталдың және пайдаланылмаған пайданың төмендеуін байқаймыз. Өткен жылдардың бөлінбеген пайдасының сомасы ұлғайды.

Кесте 4. "ForteBank" АҚ-ың меншікті қаражаттың құрылымы, мың теңге

Көрсеткіштің атауы	01.2019ж.		01.2020ж.		01.2021ж.	
	Мән	Сп. пайыз	Мән	Сп. пайыз	Мән	Сп. пайыз
Жарғылық капитал	2 124 895	(18.94%)	2 200 105	(17.43%)	2 421 781	(19.56%)
Қосымша капитал	2 831 594	(25.24%)	3 590 844	(28.46%)	5 030 224	(40.62%)
Өткен жылдардың бөлінбеген пайдасы (өткен жылдардың жабылмаған шығындары)	6 114 053	(54.49%)	5 710 205	(45.25%)	6 089 791	(49.18%)
Есепті кезеңдегі пайдаланылмаған пайда (залал)	-169 551	(-1.51%)	799 275	(6.33%)	-1 488 835	(-12.02%)
Резервтік қор	318 734	(2.84%)	318 734	(2.53%)	330 016	(2.67%)
Меншікті қаражат көздері	11 219 725	(100.00%)	12 619 163	(100.00%)	12 382 977	(100.00%)

Дереккөз: [https://forte.kz/\[5\]](https://forte.kz/[5]).

Талданып отырған кезеңде жарғылық және қосымша капиталдардың, сондай-ақ резервтік қордың өсуі байқалады. Айта кету керек, 2020 жылы банк шығынға ұшырады, дегенмен екі жыл ішінде Банктің меншікті қаражатының көздері 10,37% - ға артты.

Талдау нәтижелері бойынша қарастырылып жатқан банктердің жұмысында белгілі бір проблемалық мәселелер анықталды.

"БанкЦентрКредит" АҚ:

- активтердің теріс рентабельділігі;
- жеке тұлғаларға берілген несиелер сомасының азайыуы;
- пайыздық шығыстардың өсуі;
- клиенттердің қаражатының ықтимал жылыстауын еңсеру үшін беріктіктің шекті қоры (жоғары өтімді активтер мен ақшалай қаражаттың болжамды жылыстауының арақатынасымен айқындалады).

"ForteBank" АҚ:

- теріс қаржылық нәтиже;
- шығыстардың ұлғаюы;
- заңды тұлғалар қаражатының, оның ішінде ағымдағы шоттардан жылыстауының көрсеткіші;
- берілген кредиттердің қамтамасыз етілу деңгейінің жеткіліксіздігі.

Талданған кезең экономикалық тұрғыдан өте күрделі болды, өйткені дәл осы кезеңде қаржылық дағдарыс пайда болды, мұнай бағасы төмендеді, Ресейге қарсы санкциялар енгізілді, Қазақстанға да оның әсері, көптеген кәсіпорындар мен азаматтардың қаржылық жағдайы нашарлады. Банк секторы клиенттердің қаржылық проблемаларының ауырлығын бастан кешірді және соның салдарынан қаржылық қиындықтарға тап болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 «Банктер және банк қызметі туралы Қазақстан Республикасындағы Заңы (01.03.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).
2. Ахметов А.Р. «Фонд гарантирования вкладов - гарант личной финансовой безопасности» / Банки Казахстана № 6, 2016 г.
3. Банк менеджменті. Ахметов Б.А., 2007ж – 239 б.
4. <https://kapital.kz/finance>, <https://forbes.kz/>, <kursiv.kz>, <https://www.kdif.kz>
5. <https://forte.kz/>,
6. <https://www.bcc.kz/kz/>

**Кадырова Гульжан Адилевна,
Сейтжанова Данагуль Саматовна**

**Частное учреждение Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
ДИАГНОСТИКА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА В
КАЗАХСТАНЕ**

В предшествующие годы в стране произошли важные политические события, главным из которых является смена власти, что наряду с другими изменениями привело к изменениям в финансовых структурах страны. В связи с этим мы стали свидетелями многих изменений в банковском секторе. Существенное влияние на финансовое положение банков второго уровня оказали серьезные изменения в экономиках как в стране, так и во всем мире, уменьшились и количества банков второго уровня, серьезно изменились и оставшиеся в рейтинге финансовые показатели 22 БВУ. На него, кроме вышеизложенных аспектов, большое влияние оказали санкции, наложенные на Россию. В представленной статье предложена диагностика финансового состояния банковского сектора Казахстана, в том числе БВУ на примере показателей отечественных банков, которые в течение ряда лет занимают лидирующие позиции.

Ключевые слова: банковский сектор, банки второго уровня, банковская система, финансовые показатели, активы, ликвидность, рентабельность.

**Gulzhan Kadyrova, Seitghanova Danagul
Candidate of Economic Sciences, Assistant Professor,
Private institution "Academy" Bolashak", Karaganda, Republic of Kazakhstan
DIAGNOSTICS OF THE FINANCIAL CONDITION OF THE BANKING SECTOR IN
KAZAKHSTAN**

In the previous years, important political events took place in the country, the main of which is the change of power, which, along with other changes, led to changes in the financial structures of the country. In this regard, we have witnessed many changes in the banking sector. Serious changes in the economies both in the country and around the world had a significant impact on the financial position of second-tier banks, the number of second-tier banks also decreased, and the remaining financial indicators of 22 STBs in the rating also changed significantly. In addition to the above aspects, he was greatly influenced by the sanctions imposed on Russia. The article presents a diagnosis of the financial condition of the banking sector of Kazakhstan, including the STB on the example of indicators of domestic banks, which have been leading positions for a number of years.

Keywords: banking sector, second-tier banks, banking system, financial indicators, assets, liquidity, profitability.

List of used literature:

1. Kazakhstan Respublikasynyn 1995 zhylygy 31 tamyzdagy No. 2444 "Bankter zhane bank qyzmeti turaly Kazakstan a respublikasyndagy Zany (01.03.2022 zhardai boyynsha ozgeristermen zhane tolyktyrularmen).
2. Akhmetov A.R. "Deposit Guarantee Fund - a guarantor of personal financial security" / Banks of Kazakhstan No. 6, 2016
3. Bank management. Akhmetov B.A., 2007g - 239 b.
4. <https://kapital.kz/finance>, <https://forbes.kz/>, <kursiv.kz>, <https://www.kdif.kz>
5. <https://forte.kz/>,
6. <https://www.bcc.kz/kz/>

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Байтасова Әмина Берікқызы, экономика ғылымдарының магистрі, «Bolashaq» Академиясы «Құқықтық және қаржылық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Қадірова Гүлжан Әділқызы Bolashaq» академиясы ғылыми жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі проректоры, экономика ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сейтжанова Данагүл Саматқызы экономика ғылымдарының магистрі, «Bolashaq» Академиясы «Құқықтық және қаржылық пәндер» кафедрасының аға оқытушы, «Қарағанды, Қазақстан Республикасы»;

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Байтасова Амина Бериковна, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Правовых и финансовых дисциплин» Академии "Bolashaq", Караганда, Республика Казахстан.

Кадырова Гульжан Адиловна, проректор по науке и международному сотрудничеству, кандидат экономических наук, доцент, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Сейтжанова Данагуль Саматовна, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Правовых и финансовых дисциплин» Академии "Bolashaq", Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Baitassova Amina, master of Economics, senior lecturer of the departments of " Legal and financial disciplines "of the Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Kadyrova Gulzhan Adilovna, Vice-Rector for Science and International Cooperation, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Seitzhanova Danagul Samatovna, master of Economics, Senior Lecturer at the Department of Legal and Financial Disciplines, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ӨОК 81' 367:811.
ҒТАХР 10.02.19

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Абдуалиева Замзя Нургазиевна
Скакова Ляззат Амангельдиевна
Балқаш қаласы білім бөлімінің «Бауыржан Момышұлы атындағы жалпы білім беретін мектебі»
КММ, Балқаш, Қазақстан Республикасы

СИНТАКСИСТІК ЖОЛМЕН БЕРІЛЕТІН ЭКСПРЕССИВТІЛІК

Мақалада синтаксистегі экспрессивтілікті беру мәселелері қарастырылады. Зерттеу объектісі араласулар, кіріспе сөздер, қосылатын құрылымдар, сондай-ақ байланыстырушы құрылымдар. Экспрессивтілік синтаксистік дизайнның жалпы белгісі. Авторлар экспрессивтілікті синтаксистік құрылымдарды әр-түрлі позицияларында ұсынып, сондай-ақ ұқсастық және айырмашылықтарын ашып көрсеткен.

Тірек сөздер: экспрессия, сөздік, заңдылықтар, сөйлем, сөз, құрылымдар, кірістіру, бекітілген сөз, тіл білімі, парцелляция, үстеме құрылымдар

Тақырыпты ашып алу үшін ең бірінші «экспрессивтілік дегеніміз не?» деген сұраққа жауап берейік.

Экспрессия - латын сөзі, орысшасы - выразительность. Тіл ғылымында экспрессивтілік туралы дөп басып айтатын пікір жоқ. Мысалы, француз ғалымы Марузо сөздігінде экспрессивтілік "мәнерлі" деген ұғымды білдіретіні көрсетіледі де, оған "элементтің, не құбылыстың айтылатын ойға бағалық сипат үстейтін қасиеті" деген анықтама беріледі.

Дәл осындай екінші сөздікте экспрессия анықтамасы былай беріледі: "Экспрессия - сөздің мәнерлілік, суреттілік - қасиеті. Ол сөзді қарапайым лексикадан ерекшелеп оған бейнелілік пен эмоционалдық реңк үстейді. Бірақ, әрқашан экспрессивтілік бар жерде бейнелілік пен эмоционалдық реңк бола бермейді". Осы сияқты пікірлер көптеп кездеседі.

Сөйлем арқылы ойды білдіруде, сөйтіп бес түрлі мүше қолданатын болады. Бірақ сөйлем - жалаң коммуникативтік акт емес, ол психологиялық-экспрессивтік те акт.

Жалпы тіл білімінде эмоция және экспрессия деген ұғымдардың өзара байланысы, қолданылу ерекшеліктері жайында әртүрлі пікірлер айтылып келеді. Эмоция мен экспрессия ұғымдары көбіне лексиканың аясында "эмоционалды-экспрессивті" түрінде бірге қолданылып жүргені бәрімізге мәлім. Дей тұрғанмен, тіл білімінің біраз мамандары, әсіресе, синтаксис мамандарының эмоция мен экспрессияның әр басқа ұғымдар екені жайында жазылған, айтылған еңбектерін де кездестіруге болады. Бұл туралы қазақ тіл білімінде Х.М.Нұрмұқановтың "Сөз және шеберлік" деп аталатын еңбегінде эмоция мен экспрессия ұғымдарына арнайы орын берілген. Зерттеушінің еңбегінде экспрессия - латын сөзі, орысшасы — выразительность деп көрсетіледі [1, 49].

Сонымен қатар, ғалым өзіне дейінгі айтылған пікірлерді негізге ала отырып, экспрессия мен эмоция ұғымдарының ара қатынасы жөніндегі ойларын ортаға салады. Зерттеуші бұл ұғымдардың стильдік қырларына ерекше назар аударып отырған. Алайда, ғалым бұл мәселенің лексика төңірегінде ғана қарастыруды мақсат етеді де, синтаксистік деңгейдегі экспрессия туралы мәселе қарастырылмайды. Зерттеуші экспрессия сөзге бейнелілік пен эмоциялық реңді үнемі бермейді, яғни экспрессивтілік бар жерде бейнелілік пен эмоциялық рең үнемі бола бермейді деген пікір білдіреді [1, 50].

Экспрессия ұғымының синтаксиспен байланысы жөнінде орыс тіл білімінде біршама еңбектер бар болғанымен, қазақ тіл білімінде экспрессияның синтаксиспен байланысы әлі күнге дейін мамандардың назарынан тыс қалуда.

Синтаксистік құрылымдағы қандай сипаттар, қандай қолданыс, қандай единицалардың экспрессиялық реңк беретініне әлі күнге дейін баса назар аударылмауда. Сондықтан синтаксистің зерттеу міндеті - өзінің зерттеу нысанына алатын бірліктерді белгілеп алып, олардың экспрессияға

қатысын таразылау. Оның үстіне, экспрессияның жазбадағы көрінісі тыныс белгісі арқылы да берілетіндіктен тыныс белгілерінің қойылу жайттарына да тоқталуға тиіспіз. А.Ф.Прияткина өзінің "Об экспрессивности союза" деген мақаласында экспрессивті құрылымдар жайында сөз ете келіп: "Существует понятие и об особой сфере "экспрессивного синтаксиса", к которому относятся различные приемы построения текста — речевые преобразования языковых структур: сегментация, парцелляция, эллипсис", - дейді [2. 97].

Бұл жерде аталған бірліктер (единицалар), біздіңше синтаксистік экспрессивтік реңк беретін бірліктерін түгел қамтымайды. Біздің мақсатымыз - осы единицалардың экспрессияға қаншалықты қатысы бар екеніне көз жеткізу.

Экспрессивтік бояу одағай сөздерде өте айқын көрінеді. Мысалы: *Е, мен бір түк көрмеген меңреу ме едім сонша?* (Ғ.М.). Мәселен, қаратпа, қыстырма сөздердің кейбіреуінде айқын көрініп, енді бірінде солғындау көрінеді, одағайларда олай емес. Мысалы, адам көңіл-күйін көрсеткенде ғана оның жағдайына байланысты бірде бәсең, бірде айқын көрінеді.

Сөзімізді дәлелдей түсу үшін, *Апырым-ай! Қамарға әзірейіл шеңгелі тигендей тер онан да, мұнан да кетіп қалшылдап, қысылып оранып түсіп шалқалаймын деп басын бөренеге соқты* (С.Т. "Қамар сұлу" 74-б.). Осындағы "Апырым-ай" одағайы арқылы Қамардың қатты күйзелгеніне автордың өзінің де сезімі ұштасып кетіп жатыр. Апырым-ай одағайының астарында *"неге оны осындай күйге түсірді, осыншама адам баласына зұлымдық жасайды екен-ау"* деген ойлар жатқан секілді. Қамар жанының күйзелгені, қиналған жайын көріп, автор да қатты қиналады. Бұл жерде "апырым-ай" одағайын алып тастасақ сөйлемге әсерлілік беріп тұрған бірліктен айырыламыз.

Одағайларға -ау, -ай демеуліктерінің қосылуы арқылы оның әсерлілігін, бейнелілігін арттырады және де олар күрделенген одағайлар қатарына жатады.

1) *Ойбай-ай!... Болыс басымен әлі тосып отыр, әлі тосып отыр* (С.Т. "Қамар сұлу", 27-б).

2) *Ой, пірім, алла-ап! Мынау Қамар ма?* (С.Т. "Қамар сұлу", 33-б).

Одағайлардың қайталанып келуі арқылы жасалғанда, жоғарыдағыдай қасиетті аңғаруға болады

3) *Е-е-е! Тоқал, жалшы дегендер отпен кіріп, күлмен шығатын еді-ау!* (Ғ.М. "Дауылдан кейін", 230-б).

"Е, бұзылып болды зой бұл жұрт деп ағайынға қашаннан бергі жараның қалыптасып, шайқалып бара жатқанын аңғартқысы келді", - деген сөйлемде "Е" деген одағайды алып тастасақ ешқандай да мағынаның өзгергенін байқамаймыз, тек адамның көңіл-күйінің қандай күйде тұрғанын, сөйлемге эмоциялық реңк беріп тұрған единицадан айрылып қаламыз. Екінші жағынан осы жерде өз кейіпкерін қандай күйде бергісі келгенін де «Е» арқылы аңғарғандаймыз.

Ескерте кететін бір жайт сөз басында немесе оқшау тұратын жоқ пен сөйлем мүшесі болып келетін жоқты шатастырмау керек. Сөйлем мүшесі болып келетін "жоқ" көбінде сөйлем соңында келеді.

1) *Бұл қағазға келгенде Абайдың айналасындағы топ сеніп қалған еді, бірақ Абай қынжылған жоқ* (Абай жолы, 320-б.).

Өлең жолдарында сөйлем мүшесі болып келетін жоқ сөйлем басында келеді. Бұлар тыныс белгісі арқылы ажыратылмайды.

Қыстырма және қыстырынды құрылымдардың экспрессивті қызметі

Қыстырынды сөйлемдер деп отырғанымыз – қыстырма сөйлемдердің ерекше бір түрі. Ол ХІХ ғасырға дейін қыстырма сөздер ретінде қарастырылып келеді. Және де бұл ХУІІІ ғасырда орыстың ірі құнды қағаздарында негізгі сөйлемде берілген ойды түсіндіру, ссылақ ретінде шығарманы дұрыс жазу үшін осындай сөз түрлері қолданылған. Ал тек ХХ ғасырдың 50-60-жылдарынан бастап, қыстырынды сөзді қыстырмадан бөліп алып қарастырса, 70-80-жылдары барлық тілдерде қыстырынды сөздердің құрылымын, функциялық-семантикалық ерекшеліктерін, дыбыс яғни интонацияға байланысты қыстырма сөздерден алшақтығын, олардың мәтіндерде қолданылуын зерттей бастады. Қыстырынды сөздердің пайда болуына мәтіндегі стильдік жанр тарихы үлкен әсер етті. Қыстырынды сөздер алғашқы кездерде газет, журнал беттерінде көбірек кездесті.

Қыстырма мен қыстырынды арасындағы айырмашылық мынада: қыстырма сөздер негізгі баяндалған оқиға желісіне байланысты айтушы адамдардың түрліше көзқарасын, өзіндік пікір, тұжырымын білдіріп тұрса, ал қыстырынды сөйлемдер сол тұтас сөйлемге не болмаса сондағы кейбір жеке сөздерге қосымша түсінік, ескерту жасай кету ыңғайында жұмсалады. Дәлірек айтсақ, қыстырынды сөйлем негізгі сөйлемдегі ойдың жанама түсініктемесі. Мына бір сөйлемдердің құрылысы мен ондағы синтаксистік құрылымдардың қызметіне назар аударып байқайық.

1) Оның айтқан мәліметтеріне қарағанда, біздер біраз күнде көмекші жәрдем алатын сияқтымыз (газеттен).

2) Мынау қабан сияқты адамның (Шоқан оны Әлібек деп жорыды) қимылы сол — Байқал қабанына ұқсайды (С.Мұқанов)

Негізгі сөйлемдермен синтаксистік қарым-қатынаста жұмсалғанымен де, мағыналық байланыстың көрінісі екі сөйлемде екі түрлі берілген. Алғашқысында сөйлемдегі негізгі ойдың желісі біреудің пікіріне байланысты жұмсалып келсе, екіншісінде жеке сөздің мән-жайы жол-жөнекей түсіндіріле, ескертіле айтылып тұр. Осыған орай екі сөйлемнің құрылысы да, ондағы синтаксистік конструкциялардың өзаралық мағыналық қарым-қатынастары да әр түрлі болып келген. Сондықтан осы тәріздес сөйлемдерді бір қалыпты аясында бірге қарастыруға бола бермейді. Әрқайсысы жеке-жеке синтаксистік категория ретінде өз алдына жеке талдауды қажет етеді. Соңғы тәріздес сөйлемдердің өз ерекшелігін ескере отырып, оларды "қыстырынды сөйлемдер" деп атаймыз.

Ал сөйлеуші өз ойын білдіргенде, бір нәрсенің жайын құр баяндап қоймай, оған өзінің қатынасын қоса білдіруі мүмкін. Ол қатынас әрқилы болады: сөйлеуші өз айтқанына күмәнданатындығын немесе сенетіндігін білдіре алады, немесе айтқан ойына байланысты өкінішін, ренішін, қуанышын, қуаттайтындығын қоса айтуы мүмкін, сондай-ақ ол ойды қорыта айтатындығын немесе оның кімнің тарапынан екендігін де білдіре кете алады. Қысқасы, сөйлемге осы сияқты сан алуан мағыналық реңктерді синтаксистік жолмен беру үшін қыстырма элементтер пайдаланылады. Бірақ бұл элементтер сөйлемнің белгілі синтаксистік жолмен беру үшін қыстырма элементтер сөйлемнің белгілі бес мүшесінің ешбіреуіне де жатпайды, олармен белгілі синтаксистік тәсілдердің (қиысу, матасу, жанасу, қабысу, меңгеру) ешқайсысы арқылы байланыспайды, сондықтан сөйлем мүшелерінің бірде-бір сұрағына жауап бермейді. Бірақ қыстырмалар не сөйлемде айтылған тұтас ойға, не оның белгілі бір мүшесіне қатысты болады, сондықтан олар да, сөйлем мүшелері сияқты айтылатын ойды білдіруге қатысатын қажетті, мәнді элементтер болып саналады.

Қыстырма сөз сөйлемге модальдік мән үстейді. Модальділік – айтылған ойға айтушының көзқарасын қоса білдіру. Модаль сөздің барлығы орыс тіліндегідей тек қыстырманың қызметін атқармайды. Сөйлем ішінде тек әр қыстырманың қызметін атқаратын модаль сөздер бар: *шамасы, албетте, зайыры, бәлкім, рас, анығында, шындығында* сияқты модальдық мағына беретін сөздер белгілі істі, қимылды мойындау, келісу шамасында ғана қыстырманың қызметін айтады.

Қыстырма сөз тіркестерінің ішінде тұрақталған түрлері және жақтық, шақтық, жекеше-көпшелік жағынан құбылмалы немесе басқа түсіндірме сөздермен жойылып кете алатын тұрақсыз тіркес бола алады. Тұрақты қыстырма сөз тіркестерінде: *сөз жоқ, не шара, амал қанша, амал не* т.б. тәрізділер жатса, тұрақсыздарға: *қорыта келсем* (қорыта келгенде, қорыта айтсақ, қорыта айтсам т.б.), *сорыма қарап* (сорыңызға қарай, сорыңа қарай).

Қыстырма сөз сияқты, сөйлем мүшелерімен синтаксистік белгілі тәсілдер арқылы байланыспайтын, сөйлем мүшелерінің сұрақтарына жауап бермейтін оқшау сөздердің тағы бір тобы бар:

1. Қойылған сұрақтар тура құптауды немесе айтылған ойға келісушілікті білдіретін *я, құп, жарайды, жаңсы, жөн, мақұл* деген.

2. Қойылған сұраққа тура қарсы жауап беретін немесе келіспеушілікті білдіретін *жоқ, қой* сөздері.

3. Амандасу, қоштасу, кешірім сұрау, алғыс айтуды білдіретін сөздер.

Қыстырма сөз бен қыстырма сөздер арасында функционалдық, грамматикалық, генетикалық айырмашылықтары бар.

Мысалы, қыстырма сөзде айтушының хабарлап тұрған фактімен тікелей қарым-қатынаста болады. Оны мынадай варианттарға бөлуге болады:

1) Автордың түрліше сезімін қуанғанын, қайғырғанын, таңданғанын, өкінішін, сенімін т.б. білдіретін қыстырма сөздер болады. Мысалы:

1) *Айтпақшы, сізге айтуға ұмытып кетіпін* (А.ж. 132 б).

2) *Рас, сен сүйдедің. Соны айтып ойнадың!* — *дей берді* Ербол (а.ж. 545 б.).

Қыстырынды сөздерде жақшамен қатар үтір, сызықша қолданылады. Бірақ олар жақша сияқты емес, сирек кездеседі. Сызықша арқылы бейнеленген қыстырынды сөздер сөйлем соңында келсе, олар өздерінің қыстырындылық қасиетінен айрылып қалады. Сондықтан олар көбіне сөйлем басында, ортасында келеді. Мысалы:

1. *Үлкен үйге кішкене кілт жол ашатын сияқты, үлкен іске көбіне кіші іс кілт болады, кіп-кішкене ұшқынан үп-үлкен өрт шығады* (А.Б.).

2. *Ақсақ Темір әулеті — жауынгер шалдың өзі мен немересі Ұлықбектен өзгесі - мұсылманшылыққа берік болғанға ұқсайды* (Т.Ахтанов).

3. *Бұдан елу жыл бұрын - мың тоғыз жүз отызыншы жылдың жаз айы - мамырдың орта шені болатын* (С.Жүнісов).

Негізінен қыстырынды сөзде тыныс белгілерін таңдауда мынадай байланыстар болатын сияқты:

а) тексттің мазмұнында автордың негізгі ойды беруге тырысуы;

ә) негізгі мағынаға мазмұндық жағынан жақын болуы;

б) қыстырынды сөздердің синтаксистік құрылымының күрделі болуы;

Жалпы, қаратпа, қыстырма, одағай сөздердің экспрессивтік қасиеті көркем әдебиеттерде шығармашылық көркемділік дәрежесін биіктетуде, яғни шығармадағы образдар арасындағы қарым-қатынасты әсерлі көрсету мақсатында образ табиғатын мейлінше жан-жақты ашуда оқшау сөздердің қолданылуы қызметінің аясы кеңейіп, жаңа мағыналық роль атқара бастады.

Сонымен бірге экспрессивтік мән бар оқшау сөздер де бірдей болмайтынын анықтады. Одағайлар мен қаратпаларда айқын көрінсе, қыстырмаларда әлсіз көрінеді.

Тіл білімінде "үстеме құрылымдар" және "парцелляция" деген ұғымдар бар. Бір қарағанда, бұл ұғымдар бір-біріне ұқсас келеді. Бұларға жеке-жеке берілген анықтамалар да көп. Бірақ бір-бірінен ерекшелене қоймайды.

Тіл білімінде парцелляцияға байланысты бірізді тоқтам жоқ. Зерттеушілер мұны парцелляция құбылысының көп қырлылығымен байланыстырады. Және бұл мәселеге зерттеушілердің өздері әрқилы көзқарас тұрғысынан қарайтындығынан болса керек. Біздің қазақ тіл білімінде осы мәселе бойынша бірді-екілі ғана мақалалар жарыққа шыққан. Осыған орай қазақ тіл білімінде бұл мәселе жан-жақты зерттеле қойды деп айту қиын.

Қай анықтамаға үңілсек те, біздің байқағанымыз – парцелляция – белгілі бір информациялық жүкті арқалап тұратын, белгілі бір информацияға негізделген, базистік сөйлемдегі ойды нақтылаушы, айқындап анықтаушы, толықтаушы, пысықтаушы қызметін атқаратын, базистік сөйлемнен белгілі бір тыныс белгісі арқылы ерекшеленген синтаксистік түзілім [3. 386]. Осы ерекшелену арқылы ол оқырманның назарын аударып, өзгеше бір экспрессиялық сипатқа ие болып тұрады.

Қалай десек те, бертінге дейін тіл мамандары парцелляцияны үстеме құрылымның бір түрі деп танып келген. Бұлай деп тануының қиысыны да бар. Біріншіден, сыртқы тұлғасы жағынан ұқсас болып келуі; Екіншіден, берілген анықтамаларда бұлардың айырмашылықтарын нақты тілдік дәлелдер арқылы ажыратуды көздемеген сияқты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрмұқанов Қ. «Сөз және шеберлік». Алматы, 1987.
2. Прияткина А.Ф. «Об экспрессивности союза». Москва, 1983.
3. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. «Словарь-справочник лингвистических терминов». М.: 2001.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Абдрахманов Рустем Хасенович

Частное учреждение Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан

Абдуалиева Замзя Нургазиевна

Скакова Ляззат Амангельдиевна

КГУ «Общеобразовательная школа имени Бауыржана Момышулы» отдела образования Балхаш, Республика Казахстан

ЭКСПРЕССИВНОСТЬ ПЕРЕДАВАЕМАЯ СИНТАКСИЧЕСКИМ ПУТЕМ

С статье рассматривается проблемы передачи экспрессивности в синтаксисе. Объектом исследования взяты междометия, вводные слова, вставные конструкции, а также присоединительные конструкции. Экспрессивность является общим признаком вышеназванных синтаксических конструкций. Авторами указаны экспрессивность этих синтаксических конструкции в разных позициях предложения, а также сходства и различие их.

Ключевые слова: закономерности, случайности, устный перевод, документы, государственный язык, делопроизводство, официальные, стиль, требования.

**Abdrahmanov Rustem Khasenovich,
Private institution "Academy" Bolashak ", Karaganda, Republic of Kazakhstan
Abdualieva Zamzya Nurgazievna
KGU "Comprehensive School named after Bauyrzhan Momyshuly" of the Education
Department Balkhash, Republic of Kazakhstan
EXPRESSIVENESS CONVEYED SYNTACTICALLY**

The article devotes expression ways of given. The adverbs, conclusion, undes structures like base objects have been putting. Their likes as and differences had shown. The expression is these syntaxis structures middle opinion. The author had showing these problems.

Key words: expression, vocabulary, patterns, sentence, word, structures, insertion, bonded word, linguistics, parceling, overhead structures

List of used literature:

1. Nurmukanov K. "Words and Art." Almaty, 1987.
2. Priyatkina A.F. "About expressivity union". Moscow, 1983.
3. Rosenthal D.E., Telenkova M.A. "Dictionary-reference linguistic terms". M.: 2001.

ӘОК 392.81

ҒТАР 17.71.91

Әбілқасов Ғабиден Мәжитұлы

gabi.altai1970@mail.ru

Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Абдиманова Қуралай Калиаскаровна

kuralay1970@mail.ru

№ 81ЖББМ мұғалімі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Абылқасова Гульзада Мажитовна

abylkasova.gulzada@mail.ru

№ 81ЖББМ мұғалімі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА САЛТ-ДӘСТҮРДІ ОҚЫТУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Мақалада қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында қазақ халқының салт-дәстүрлерін оқыту әдіс-тәсілдері қарастырылған. Халықтың тамыры – салт - дәстүр, әдет - ғұрып. Бала тәрбиесіне, жалпы, адам тәрбиесіне терең мән беріп, оның сәтті қағидалары мен ережелерін жасағандардың бірі - қазақ халқы. Қазақ халқының бай қазынасы, мұраларының бірі оның ежелден мұра болып кележатқан салты мен дәстүрлері.

Тірек сөздер: салт-дәстүр, әдіс-тәсілдер, бала тәрбиесі, әдет-ғұрып, тіл дамыту, ұлттық құндылықтар, ғасырлар бойы, қазақ халқы.

Ұлт болашағы - ұлттың тілін ұлықтаған ата - баба дәстүрімен туған тілде сусындаған, елінің тілін, мәдениетін білетін ұрпақта. Өсер ел ең алдымен тілін, мәдениетін құрметтейді. Тілімізді, мәдениетімізді құрметтеп, мәртебесін биікке көтеру өз ұлтымыздың алдындағы перзенттік борышымыз. Ана тіліміздің өмірдің барлық саласында тамырын тереңге жіберіп дамуына, беделінің жоғары болуына қызмет етіп, өз үлесін қосу әрбір Қазақстан азаматының басты парызы. Адамзат өмірге келгенде оның үш нәрсесі: Ата-анасы, Отаны, ана тілі болатыны сөзсіз[1,112].

Әрбір азамат сол ұғымдарды өмір бойы қастерлеуге, оған сүйіспеншілікпен қарауға міндетті.

Қазақстан – бүгінгі күні әлемге танылған ел. Бұл Елбасымыздың даналығының, жүргізіп отырған салиқалы саясатының, көрегендігінің нәтижесі деп білеміз. Осындай мемлекетте өмір сүріп жатқанымызды мақтан тұтып, бүгінгі әлеуметтік, саяси, мәдени мәселелерді бірігіп шешуге бар күш - жігерімізді жұмсаудағы ең бастапқы қажеттілік - ұлттық рухымызды қалыптастырып, ана тіліміздің мәртебесін арттыру.

Тіл - елдің мәдениеті мен әдебиеті өсіп - өніп, отбасындағы тіршілігінен бастап, қоғам, халық, ел - жұрттың, жалпы мәдениеттің арнайы құралы - ғылымның атаулы саласы екендігі даусыз[1,94].

Мәдениеттің бастауы тілдің пайда болуымен тұспа - тұс келеді. Тіл -адами нақтылықты адамзаттың тіршілігі өтіп жатқан әлем ретінде жасайды. Сонымен қандай халықтың болмасын өзге жұртқа ұқсамайтын бөлек болмыс - бітімін даралап, өзіндік тағдырын айқындайтын басты белгісі - тілі мен

мәдениеті. Жалпы айтқанда, оның ішінде ұлттың болмысын айқындайтын нақ белгісі қазақ халқының салт-дәстүрлері. Ел тәуелсіздігінің ең басты айшығы, белгісі - оның ана тілі мен ұлттық мәдениеті.

Тіл - адамзат қоғамында қатынас, сөйлесіп пікір алысудың құралы ретінде қызмет атқаратын құбылыс. Кез келген мәдениеттің өзегі - тіл.

Тіл мен мәдениет - қазақ халқының, яғни ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты. Елбасының: «Мәдениеті жоғары, тарихи танымы орнықты, ойы сергек елдің рухы да биік. Рухы биік халықтың іргесі берік, әлеуеті қуатты, ынтымағы да жарасты болмақ»-деген сөзінің астарында рухы биік қазақ халқы қасиетті туған жерінің бүтіндігін бұздырмайды, елінің іргесін сөкптірмейді, қайтсе де Тәуелсіздігін сақтайды деген кіршіксіз сенім жатыр.

Өркениетті ұлт, ең алдымен тілімен, мәдениетімен, тарихымен, ұлтын ұлықтаған ұлы тұлғаларымен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлкенді-кішілі үлесімен мақтанады. Сөйтіп, тек өзінің ұлттық төл мәдениеті, тілі арқылы ғана басқаға танылады.

Тіл, мәдениет - мұның барлығы адамның символдық болмысының формалары. Оған тек қана өзінің жаратушысы ғана емес, сонымен қатар, оның мән - мағынасын, астарын ұғынған ғана қол жеткізе алады. Адамның символдық әлемінің философиясы адамның философиялық антропологиясын табиғи жалғастыру болып табылады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі аз уақыт ішінде қазақ халқының қол жеткен табыстары айтарлықтай. Бүгінде Қазақстан экономика, мәдениет, ғылым салаларындағы табыстарымен қатар, тіл мәселесіне ерекше көңілі бөлетіні қуантарлық жайт.

Тілдің мәдени қызметін қарастыратын болсақ, адамзат баласы үшін атқарар қызметі мол тілді әрі таза, әрі өткір, ұқыпты, терең дүниетанымдық дәрежеде қолдана білу - үлкен мәдениеттің нышаны[1,87].

Тіл мәдениеті - тілдік тәсілдердің ширау, жетілу дәрежесі, сонымен қатар, ол - тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық, тілдік тәсілдерді дұрыс қолдану дағдысы. Тіл мен мәдениет - егіз дегенде, ең алдымен біздің көз алдымызға аса бай рухани және материалдық мәдениеттің тілдегі бейнесі ретінде қалыптасып, халық жадында, санасында сақталып, олардың игілігіне жарап, елеулі қызмет атқарып келе жатқан мындаған, миллиондаған жай сөз, сөз тіркесі түріндегі мағыналық бірліктер елестейді. Қазақ - дәстүрі бай және оны қатаң сақтайтын халық. Туған халқының мінез-құлқы, наным-сенімін жете зерделеген ғұлама Ахмет Байтұрсынов қазақтың құдайдан кейінгі қорқатыны дәстүр бұзушылық екенін айтады. Қазақтың туыстық, құда – жекжаттық, той-томалақ өткізу, үлкенді, ата-ананы құрметтеу, қыз ұзатып, келін түсіру, шілдехана, тұсау кесу, жүйелі сөзге жығылу, тоқтау, обал-сауап, дастархан басында ақ бата беру, шаңырақ, қонақ сыйлау, т.б. салт - дәстүрлерінде қаншалық адамгершілік, ізгілік, көрегендік, мейірбандық пен парасаттылық жатыр[2,45].

Рас, кешегі кеңес заманында халықты ұлттық жадынан, тілінен, төлтума мәдениеті мен діни нанымынан қол үздіруге бағытталған зымиян саясат жүргізілді. Соның салдарынан қазақтың бірнеше ұрпағы, осы күнгі егде, қарт кісілеріміздің көпшілігі әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімізден бейхабар болып қалғанын баршамыз білеміз. Оқу-тәрбие орындары болмаса, қазіргі отбасы, ата-аналар салт-дәстүр жөнінен ұл-қыздарына толымды тәрбие беруде білімдері, тілі жағынан қиындық көруде. Қазақты қазақ етіп, ұлтымызды ұлт етіп келген және солай болып қалуға тиісті ата салт, асыл дәстүрімізді, шала, шалағай ортада кездесіп жүргендей, қолжаулық етіп, сөз алдарға ғана қолданып, құнсыздандыруға немесе өңін айналдырып, рухына жат «жаңа замандық» жамаулар жамап боямалауға, әрине болмайды.

Өткен тарихқа көз жүгіртсек, халқымыз ата-бабаларының жинақтаған өмір тәжірибесін, бай рухани қазынасын жас ұрпақты тәрбиелеуде пайдаланған, бала тәрбиесіне ерекше мән бере, үміт арта сергек қараған. Осы мақаламызда қазақ халқының бата беру дәстүріне де қысқаша тоқталып өткенді жөн көрдік.

Ежелден келе жатқан сөз өнерінің бір түрі – бата сөздер. «Бата» деген сөздің өзі бір істің бастауы, ашылуы, кіріспесі дегенді білдіретін араб сөзі. Мұсылмандардың қасиетті кітабы, «құранның» сөзі бата деген сөзден яғни «фатиха» сүресінен басталады. Халқымыз «Жаңбырмен – жер көгерер, батамен ер көгерер» - дейді. Мысалы: «Жортқанда жолың болсын жолбарыстай, топты жарып жүре бер жолды бастай». Үлкен ақсақалдар, ел ағалары, үлкен той-томалақтар да: атап айтатын болсақ қазақ халқының ұлттық дәстүрге толы мерекелері шілдехана тойында, тұсаукесер тойында, баланың тілашар тойында немерелеріне арнап бата береді. «Алтын алма - бата ал, бата да алтын емес пе» - деген қазақта керемет сөз бар. Бата халықтың наным-сенімімен, дүниетанымымен, дәстүрлік ырым, салт-жораларымен де байланысты. Соған орай дастарқан басында отырған жасы үлкен ер азаматтар шама-шарқы жеткенше көркем тілімен, әуелі өлеңді ұйқаспен өздерінің

жүрекжарды ақ бата тілегін айтып, үй иесіне де ризашылығын, рахметін, алғысын білдіріп жатады. Қазақтың дәстүрлі тойы үстінде құрметті қонақ, ел ағасының, досының немересіне арнап берген ақ батасына назар аударайық:

Көтерейік білекті,
Берейін тойда бүгінгі,
Немереңе кішкентай
Ақ бата – сөзім тілекті!
Айналайын немерем,
Азамат бол өркендеп,
Ер тұлғалы жүректі.
Жігіт бол балам талапты,
Жақсы оқы, біліп сабақты!
Білім қуған талайдың,
Арайлап жарық таңы атты!
Маңайыңа әрдайым,
Жақсыларды жинай біл!
Өзіңнен үлкен жастары,
Ата – әже, ата – анаң,
Аға ұрпақты құрметтеп,
Сіз деп әркез сыйлай біл!
Жаман бала болмағың,
Жақсыларды құрметтеп,
Істерін әр кез қолдағың!
Сапарың сенің оң болсын,

Жортқанда балам жол болсын! Қазақ халқы үшін бата – ол өсиет, бата – өнеге, бата – ізгілік, бата – қасиет! «Баталы құл арымас» - деп те айтқан халқымыздың керемет сөзі бар емес пе. Әр халықтың құнды дүниесінің бірі, әрі бірегейі – оның мәдени мұрасы. Мыңдаған жылдардың тарихын таңбалап, өткен күннен белгі болып қалған тарихи - мәдени ескерткіштер, жазбалар, кешегі күн – бүгінгі тарихтан қандай да бір сыр шертегін деректер – баға жетпес асыл қазынамыз [3,112]. Ғасырлар арасын жалғастырып, алтын көпірге айналған мұраларымыз жоқ емес, жетерлік. Міне сол асыл мұраларымыздың бірі де, бірегейі ол – ақ бата сөздер. Ақын Қадыр Әл-Мырзаның айтқан бір аталы сөзі бар ғой осы бата туралы: «Ешбір орден жетпейді, ешбір атақ, қарапайым қазақтың батасына» деген. Керемет сөз ғой шіркін. Әрине кешегі мен бүгінді, бүгін мен болашақты сабақтастырған бұл қазынаның орны қашан да ерекше екені де баршаға аян. Әр мәдениет көрінісінің жарқын келбеті болған мұраларымызды келер ұрпаққа аманаттау – әрқайсысымыздың қасиетті борышымыз. Адамзаттық ұлы мәдениеттің негізін сан түрлі, сан бояулы ұлттық мәдениеттер құрайды. Ұлттық мәдениет негізін сол ұлттың алғашқы шаруашылық ыңғайы мен ата кәсібі арқылы қалыптасқан дәстүрлі тарихи мәдениетінен іздейді. Ал қаламгер Дидахмет Әшімханұлының тілімен айтатын болсақ:

Мәдениет – кең ұғымды, мол пішінді, терең мазмұнды дүние.

Мәдениетке жанашырлық – туған тілге жанашырлық.

Мәдениет дегеніміз – біздің Адам екенімізді айғақтайтын басты атрибут.

Мәдениет дегеніміз – адамгершілік, имандылық.

Мәдениет – ұлттың рухы.

Мәдениет – білімде ғана емес, біліктілікте.

Мәдениет – зиялы деген атауда емес, иман ұялаған инабатты бетте.

Мәдениет – ақиқат пен шындықта.

Мәдениет – елді, халықты, ұжымды басқаруда емес – елді, халықты, ұжымды сыйлауда, олармен санасуда [4,115].

Мәдениет – баршамызға ортақ дүние. Ендеше, баршамыз жабылып, мәдениетті, төл мәдениетімізді көтеруге жұмыстанайық!

«Мәдениет – ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты. Өркениетті ұлт, ең алдымен, тарихымен, мәдениетімен, ұлтын ұлықтаған ұлы тұлғаларымен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлкенді - кішілі үлесімен мақтанады.

Қазақ дәстүрлерінің мақтаншы бола алатындай қасиеттер: үлкенді сыйлау, ата-ананы ардақтау, қонақты құдайдай күту, бауырмалдық, ақкөңілдік, жомарттық, қанағатшылдық сынды қасиеттерді баулуға негізделген салт-рәсім, әдет-ғұрып, жөн-жоралғылар.

Салт-дәстүр әлеуметтік ақпараттың жинауымен сақтауының және ұрпаққа жеткізілуінің құралы болғандықтан, осы салт-дәстүрде жинақталған ата-бабалар өмір тәжірибесі арқылы қоғам өзінің даму деңгейіне байланысты қажет ақпаратты иемденіп, өзінің іс-әрекетінде, тұрмыс-салтында ұстануы хақ. Келешегімізден үмітті болуымыз үшін, жас ұрпақ өткенді, ата-баба мұрасын білуі қажет және салт-дәстүрін жоғалтпай сақтаса, осындай белгілер әрбір ұлттың стратегиялық мақсат - мүддесі болуы тиіс.

Бізге керегі, өзіміздің салт-дәстүрімізге, әдет-ғұрыпымызға, мінез-кұлқымызға жақын салауатты өмір салты. Салауатты өмір салты орнықса толыққанды ұлт болып өркендей аламыз. Себебі, өмір болған жерде оның құрамды бөлігі - салты болады және ол адам өмірінің айнасы.

Мектебіміздің орыс сыныптарында қазақ тілінде сөйлеу дағдысы қалыптасқан, өзіндік сөздік қоры бар талапты оқушылардың сөйлеу тілін одан әрі дамытуда, қазақ тілін оқытуда тіл дамыту жұмыстарын салт - дәстүрге арналған мәтіндер мен мақал - мәтелдер, ұлттық салт - дәстүрмен мәдениетке байланысты өлең - жырлар арқылы ұйымдастырудың мәні зор.

Оқытылуы орыс тілінде жүретін мектеп оқушыларына қазақ тілін оқыту барысында біздің басты мақсатымыз қазақтың салт-дәстүрін үйретіп, жастарға өнегелі тәрбие беру. Қазақтың ұлттық құндылықтары салт-дәстүрін ардақтап насихаттау. Ұлттық салт - дәстүр мен әдет - ғұрып дегеніміз ұлттық мәдениеттің негізі.

Ел намысын білемісің қарағым?

Ашып қара тарихтың әр парағын [5],

Өткенінді, өшкенінді танысаң,

Еш қадірі кете қоймас жаңаның.

Ел намысын көтеріңдер, ту етіп,

Салт-дәстүрін құрметтеңдер бабаның! – деп Айтақын Әбдіқал жырлағандай, баршамыз қазақи құндылықтарымызды, салт- дәстүрлерімізді аялап, сақтай білейік .

Ұлттық салт - дәстүр мен әдет - ғұрып сол ұлтты құрайтын халықтардың ата-бабаларының халық болып қалыптасу жолындағы бүкіл өмір тәжірибесінен сан ғасырлар бойы тірнектеп жинап, тіршілік тезінен өткізіп, бір жүйеге келтірген өмір сүру заңдылығы. Қатал тіршіліктің қағидаларынан қорытып, уақыттың өзі бекітіп берген конституциясы. Халықтың тамыры – салт - дәстүр, әдет - ғұрып. Бала тәрбиесіне, жалпы, адам тәрбиесіне терең мән беріп, оның сәтті қағидалары мен ережелерін жасағандардың бірі - қазақ халқы. Оның тәрбие - тәсілдері мен тәжірибелері өте көп. Халықтың ғасырлар бойы жасаған зор еңбектерін жазып шығу үлкен еңбек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақтың дәстүрлі мәдениеті / Ғылыми мақалалар жинағы. -Алматы: «Зият Пресс» баспасы, 2004.
2. Кәмәлашұлы Бикұмар. Қазақ халқының туыс - туғандық жүйесі. -Алматы: Өнер, 2005.
3. Ісләмжанұлы Кенжехан «Қазақтың отбасы фольклоры».(монография) -Алматы: «Арыс», 2007. -332б.
4. Нығмет Ж.Н. Қазақ тілі хрестоматиясы.- Алматы: Білім баспасы- 2003.
5. Қазақ әдебиеті газеті.№ 37 – 08.09.2017

РЕЗЮМЕ/RESUME

Абылқасов Габиден Мажитович

Карагандинский технический университет им. Абылқаса Сагинова, Караганда, Республика Казахстан

Абдиманова Қуралай Калиаскаровна

Абылқасова Гульзада Мажитовна

СОШ № 81, Караганда, Республика Казахстан

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ТРАДИЦИЙ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматриваются методы преподавания традиций казахского народа на уроках казахского языка и литературы. Корни народа – это обычаи и традиции. Казахский народ – один из народов, создавших успешные принципы и правила воспитания детей и человека в целом. Одним из богатых сокровищ и наследий казахского народа являются его обычаи и традиции, унаследованные с древних времен.

Ключевые слова: традиции, методы, воспитание детей, обычаи, развитие языка, национальные ценности, на протяжении веков, казахский народ.

Abylkasov Gabiden Mazhitovich
Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov, Karagandy, Republic of Kazakhstan
Abdimanova Kuralai Kaliaskarova
Abylkasova Gulzada Mazhitovna

Teacher of secondary school No. 81, Karagandy, Republic of Kazakhstan

METHODS AND METHODS OF TEACHING TRADITIONS IN KAZAKH LANGUAGE LESSONS

The article discusses the methods of teaching the traditions of the Kazakh people in the lessons of the Kazakh language and literature. The roots of the people are customs and traditions. The Kazakh people are one of the peoples who have created successful principles and rules for raising children and the person as a whole. One of the rich treasures and heritages of the Kazakh people are their customs and traditions inherited from ancient times.

Keywords: traditions, methods, parenting, customs, language development, national values, over the centuries, Kazakh people.

List of used literature:

1. Kazakhtyn dastyrlı madenieti / Gylym maqalalar zhinagy. -Almaty: "Ziyat Press" baspasy, 2004.
2. Kamalashuly Bıqımar. Kazakh halkynyn tuys - tugandyk zhyyesi. -Almaty: Oner, 2005.
3. Isləmzhanuly Kenzhekhan "Kazakhtyn otbassy folklore" (monograph) -Almaty: "Arys", 2007. -332b.
4. Nygmet Zh.N. Kazakh tili anthologies. - Almaty: Bilim baspasy - 2003.
5. Kazakh adebiteti newspaper. No. 37 - 08.09.2017

ӨОК 811.58

ҒТАХР 10.02.22

Мәнетай БӘДЕЛХАН
manatay@bk.ru

Қарағанды Е.А. Бөкетов университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Абдрахманов Рүстем Хасенұлы

«Bolashaq» академиясы жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚЫТАЙ ИЕРОГЛИФТЕРІНІҢ ӨЗГЕШЕЛІГІ МЕН ТАРИХЫ

Бұл мақалада Қазақстанда көптілді меңгер кезеңінде қытай тілін оқытудың маңыздылығы мен ерекшелігі туралы айтылған Қытай тіліндегі аса күрделі мәселенің бірі Қытай иероглифтерін еске сақтау және әр иероглифтердің шығу тарихын білу. Иероглифтердің әр даму кезеңдерін еске сақтау қажеттігі қарастырылған.

Тірек сөздер: иероглиф, иероглифтік жазба, иероглифтерді реформалау кезеңдері, иероглифтердің даму жолдары, қытай иероглифтері.

Қытай иероглифтері - әлем халықтарының әр қилы жазбаларының ішінде ерекше және өзгеше. Ертеректе иероглифтер 3500 жыл бұрын пайда болған деп саналған. Кейбір ғылымдар иероглифтер 6000 жыл өмір сүріп келеді дейді «Иероглиф» - сөзі грек сөзінен шыққан. Оның бірнеше мағынасы бар. Бірінші мағынасы «тастарда қашалған ұлы хаттар». «Иероглиф» түсінігі және «Иероглиф жазбалары» кең ұғым алады және оның мағынасы ежелгі грек ғана емес, басқа да соның ішінде қытай, египет, маия, ассири-вавилон жазбалары бейнеленеді, бірақ бұл елдердің бәрінде иероглиф тек тарихи жазба болып қалады, ал қытай иероглификасы қазірге дейін дамып, жанарып қолданылып келе жатыр. Шамамен қытай тілінде 60 000 жуық иероглиф бар десек, соның ішінде 47 мыңнан астамы әйгілі Канси сөздігіне енгізілген. Оның ішінде 3000 –нан астамы бұқаралық қолданыста орын алады. Иероглифтік жазудың қытай қоғамының дамуына әсері аса зор. Иероглифика қытай халқының аса дана және ғажап мәдениеті мен өнерінің ажырамас бір тармағы болып табылады. Иероглифтік жазбаның арқасында мыңдаған жылдар бұрын жазылған шығыс мәдениетінің дамуы жөнінде деректердің бай қоры бар әдебиет естеліктері, көне қытай философтарының ойлары бүгінге дейін сол қалпында сақталып отыр, Қытай иероглифі шегі жоқ сызықтардың түсініксіз жиынтығы емес, оның өзіндік жүйесі бар. Иероглифтік жазба ойдың жан-жақты және көп тармақты мағынасын беріп қандайда бір ойды тереңнен түсінуге мүмкіндік береді. Иероглифтік мәтіннің ең бір ерекшелігі, мұнда сөздің мағынасы нақты бір қалыпта емес, ұқсас мағынада немесе қарама-қарсы мағынада берілуі мүмкін. Сондықтан да қытай мәтіндерін оқу барысында адам терең ойлауға еріксіз мәжбүр болады. Иероглифпен берілген сөз көп қырлы

сондықтан да оған бір жақты қарауға болмайды. Иероглифтік жазбаның бұл ерекшелігі уақыт өте келе жазбаның нақты мағынасын түсінуге көптеген қиындықтар туғызуда. Мыңжылдықтар бойына иероглифтік жазуды меңгеру шектеулі адамдарға ғана мүмкін болған бұған себеп тек әлеуметтік жағдай ғана емес сондай-ақ оның қиындығы да себеп болған. Бұл қиындықты жеңу үшін кітаптан бас көтермей ұзақ жылдар еңбектену керек болған. Көне классикалық білімнің негізгі мақсаты оқушыларды кітап сүйгіштікке тәрбиелеп, екі немесе үш мыңжылдықтың кітабын оқи алуға, сондай-ақ көне тілде жаза білуге тәрбиелеу болған.

В.С.Колоковтың зерттеулеріне сүйенсек, «Да Сюэ («Ұлы білім») көне қытай мектебінде «Төрт кітаптың» бірінші кітабын меңгеріп болған оқушы есінде 400 иероглифті, 63 белгіні және Конфуций кітаптарынан 24 нақыл сөзді жатқа білген».

Осы қиындықты жеңе білген оқушылар ғана оқымысты атағын алған, сондай-ақ олар қытай жазбасын жеңілдеткеннің орнына оны қиындата түскен. Иероглифті тылсым күшке ие ғылымның шегіне жеткен адамдар ғана игере алатын қасиетті жазба болып есептелген. Иероглифтік жазбасы бар қандай да бір зат болмасын қасиетті болып есептелген. Егер де иероглифтік жазбасы бар қандайда бір қолжазбаны жерге тастаған болса бұл үлкен дөрекілік немесе заңға қайшы келу болып табылған.

Қытайлықтардың тарихи дәстүрінде қытай жазуының шығу тарихы туралы бірнеше аңыздар бар. Ежелгі философиялық және тарихи ескерткіштердегі мәтіндерге сүйенсек, б.д.д. XXV ғасырда Цан Цзе деген бір адам болған екен. Ол «гувень» деп аталатын иероглифтік белгілерді табиғатта болатын құбылыстарға қарап шығарып отырған екен. Ол күнге, айға, ағаштарға, отқа, тауларға және құстардың жерде қалдырған іздеріне қарап жаңа белгілер шығарған. Осыған байланысты алғашқы иероглифтер «няоцишу» яғни «құстар іздерінің белгілері» деп аталған. Иероглифтердің басқа аты «кэдоуцзы», яғни «итшабақтық жазу». Аңыз бойынша Цан Цзенің төрт көзі болған екен, ал ол иероглифтерді ойлап табу процесі кезінде «аспаннан жаңбыр тәрізді арпа жауатын, ал түнде аруақтардың дауысы естілетін».

Цан Цзенің жазуы туралы аңыз иероглифтер пиктограммадан-заттардың тікелей бейнеленуінен шыққандығына дәлел болады. Иероглифтік жазудың шығу тарихында тағы бір аңыз бар б.д.д. XIX ғасырда билік еткен Фуси деген мифологиялық билеушінің есімімен байланысты. Халық қиялы Фуси жазу белгілерін Хуанхэ өзенінде ұшатын айдахардың арқасында көрген таңғажайып суреттер мен белгілердің үлгісі бойынша шығарған екен деп баяндайды. Басқа нұсқа бойынша Фуси жазуды құстардың құмдағы қалдырған іздері негізінде шығарған. Бұл аңыз Цзе туралы аңызбен үндес болып келеді. Басқа аңыздар бойынша иероглифтік жазуды Сюань Юань деген императорға Хуанхэ өзенінен шыққан тасбақа үйреткен. Сонымен иероглифтер қайдан пайда болған? 1899 жылы Аньян қаласы маңындағы Сяотунь ауылында шаруалар жер жыртқанда әр түрлі белгілер ойылған тасбақалардың панцирлері мен жануарлар сүйектерін тапқан. Шаруалар оларды «айдахардың сүйегі» деген оймен «дәрі» жасауға пайдаланады. Бірақ сонынан олар қытай династияларының нағыз тарихи архиві - буци бал ашу жазулары екендігі анықталады. Бұл бу иероглифтің бастапқы мағанасы қазірге дейін сақталып келеді.

Цзягувень деп аталатын бал ашу сүйектерінің белгілерінің сараптамасы бойынша, иероглифтер сол кезде-ақ пайда болып және қалыптасуына үлкен тарихи кезең кеткен, жақсы дамыған иероглифтік жүйе бар болғаны туралы айтуға болады. Инь жазуларының иероглифтері итшабақ тәрізді жазу ретінде графикалық даму алды. Қытай әдебиеттерінде итшабақ тәрізді жазу Чжоу династиясының (б.з.б. 1066-771 ж.ж.) бастапқы кезеңінде қолданылғаны туралы айтылған. Әр иероглиф үстіңгі жағында үлкейтіліп, ал астыңғы жағы біртіндеп кішірейіп итшабақ түріне ие болады.

Ғалымдардың айтуы бойынша иньдіктердің алдындағы кез тастан жасалынған қарулар кезеңі, қоланы балқыту енді ғана қалыптаса бастады. Чжоу империясының кезеңінде бұл әдіс ең биік шыңына жетті: қоладан әр түрлі қару, құрбандық шалатын ыдыстар жасалынды ... Қоладан жасалынған ыдыстардағы жазу цзиньвень деген атқа ие болды. Ыдыстардағы иероглифтік белгілер бал ашу сүйектеріндегідей. Ой ауқымы үлкейді, лексикасы өзгерді, тілдің грамматикалық жүйесі жетілді, бірақ иероглиф графикасы дегендей өзгерген жоқ.

Иероглифика жайында айтқанда, каллиграфия туралы сөз қозғамау қиын. Грек тілінен аударғанда бұл сөз «әдемі жазу» деген мағына береді. Қытайлықтар үшін танымал шебердің қолынан шыққан каллиграфиялық жазу - тек сызықтардың сұлулығы, мағына тереңдігімен құмарлану ғана емес, сонымен қатар автордың көңіл-күйі мен ойларын түсіну.

Бүгінгі таңда Қытайдың иероглификалық жазуы жазбаша тіл орындауға тиіс қоғамның талаптарын өтейтін өзгеше және бір ғана жазу түрі болып табылады. Осыған дейін иероглификалық

жазудың реформасы, оны фонетикалық жазуға өзгерту туралы сөз бірнеше рет қозғалды. Қытайдағы «4 май қозғалысынан кейін иероглифтік жазуды реформалаудың алғашқы қадамы басталды. Сондай-ақ Мин Го (1911-1949-жылдардағы Қытай Республикасы) дәуірінің 20-жылдары иероглифтердің қосымша бөліктерін негіз еткен «транскрипциялық алфавитті» қолдану мәселесі көтерілді. 30-жылдарға келгенде бүкіл қытай көлемінде латын алфавитіне бейімделген жана алфавитті жалпыластыру үрдісі кең өріс алды. Сол кездегі Гуоминданға (ұлттық партияға) да, коммунистік партияға да қарасты аудандарда бұл үрдіс өз жалғасын тапты. Бірақ оның халықтық негізі әлсіз, оның үстіне ол кезде жапонға қарсы соғыс басталып кеткендіктен бұл іс осымен тынды.

Жаңа Қытай үкіметі орнағаннан кейін, Мау Зыдонның «Қытай тілі де әлем тілдерімен бір бағытты – дыбысты жазу бағытын ұстануы керек» деген идеясының ықпалымен, Қытай елі өз жазуын реформалау жолына нақты қадам басты.

50-жылдардың басында «Қытай тілінің транскрипциялық жобасы» бекітіліп, иероглифтерді оңайландыру (ықшамдау) жобасы ортаға қойылды. Соңынан жазуды реформалау комитеті құрылды. Қытай тілінде транскрипциямен жазылған газет-журналдар шықты. Мәдениет төңкерісі кезінде жазуды реформалау ісі тіпті де тез қарқынмен жүргізілді. Иероглифтер тағы да ықшамдалды. 70-жылдарда компьютер қолданысқа ене бастады да, иероглифтерді компьютерге енгізу шешімін таппаған мәселеге айналды. Сондықтан кейбіреулер иероглифтерді ерте бастан қолданыстан шығарып, қытай тілінің транскрипциялық жобасын дыбыстық жазуға өзгертіп, бүкіл ел көлемінде күшпен жалпыластыру керек дегенді ортаға қойды. Бұл идея ел ішінде үлкен талас тартыс тудырды. Оны қолдаушылар да, оған қарсы тұрушылар да табылды. Қолдаушылар компьютер ғылым-техниканың ең озық жетістігі, алдағы уақытта бүкіл әлем компьютер дәуіріне өтеді. Жазудың қолайсыздығы салдарынан еліміздің компьютер дәуіріне өту мезгілін кешіктірсек, қытай әлем елдерінен артта қалады деп қарады. Қарсы тұрушылар қытай мәдениетінің негізгі келбеті есептелетін иероглифтерді қолданыстан шығару хан ұлтының мәдениет тамырына балта шапқанмен бірдей, сондықтан мәселеге байсалдылықпен қараған жөн, оның үстіне компьютер адамның көмекші құралы ретінде адам үшін қызмет етеді. Иероглифтерді компьютерге кіргізу техникалық мәселе, түбінде бір шешімін табуға тиіс деген көзқарасты ұстанды.

Қытай иероглифі жөніндегі талас-тартыстар ел іші-сыртындағы көптеген ғалымдар мен мамандардың назарын аударды. Олар иероглифтік жазудың тиімді тиімсіз жақтарын жан-жақты зерттеді. Сөйтіп «иероглифтік жазу мешеу емес, қайта белгілі бір деңгейде артықшылықтарға ие» деген қортындыға келді. Иероглиф туралы алғаш зерттеу жүргізген қытай ғылымдары емес, қайта Франция мен Жапон ғалымдары және шетелде қоныстанған қытай диаспораларынан шыққан мамандар болды. Олар мынандай көзқарасты ортаға қойды.

Иероглифтер өзіндік сипатқа ие бір түрлі жазу, ол дыбыс, форма және мағынадан құралған тұтас бір шағын тұлға, оның информацияны бейнелеу қуаты өте жоғары.

Буындық тіл ретіндегі қытай тілінде тон мен өзара тіркесе алмайтын дыбыстарды шығарып тастағанда 401 буын бар. Әлемдік компьютер дамуының бағыты компьютерге дыбысты кіргізу және басқару, ешқашан да қазіргідей клавиатуралық кіргізу мен басқару емес. Қытай тілі дүние жүзі бойынша компьютерге дыбыс кіргізуге ең қолайлы тіл бұл оның дыбыстық жазуды қолданатын тілдерде жоқ өзіндік ерекшелігі болып табылады. Американың «Алма» маркалы компьютері қытай тілі дыбыстарын компьютерге кіргізу ісін жүзеге асырды. Компьютер 1-2 сағат ішінде қытай тілі дыбыстарын қабылдай алады.

Қытай жазуы бейнелік жазу ретінде адамдардың заттарды бақылап, тану қағидасына үйлесе келеді. Мысалы, біз алыстан бір нәрсені байқасақ, ең алдымен оның жалпы тұлғасын бажайлап барып, онан соң оның не екені жөнінде қортындыға келеміз. Батыс елдері қолданатын жазу (дыбыстық жазу) салдарынан болатын тіл мүкістігі мен дұрыс оқи алмайтын жағдайларды иероглифтерді үйрету арқылы қалпына келтіру мақсатына жетуге болады. Шетел ғалымдарының зерттеулері қытай ғалымдарын да ойландырды. Гангконгтік Ан Зіжие мырза «иероглиф қытайдың бесінші үлкен тапқырлығы» дегенді алғаш ортаға қойды. Тайваньдық профессор Юуан Шиау Юуан біріккен ұлттар ұйымының алты қызмет тілінің ішінде қытай жазуы ең ұғымды жазу, сондықтан ол арқылы хатқа түскен нұсқалар да өте ықшам келеді деп көрсетті. Бұдан иероглифтік жазу - әлемдегі ең ұғымды жазу деген қортынды шығаруға болмайды.

Ұлы құрлық «Қытай» мамандары осы негізде иероглифтің артықшылықтарын тұрақтандыратын бір қыдыру тұжырымдар жасады айталық, иероглиф кеңістік шеңберінен алып шығып, қытай тілінің диалектілік бір келіссіздік мәселесін шешті. Иероглифтер өте бай мәдениет деректерін бойына сіңірген.

Өткен ғасырдан басталған иероглифтік жазу реформасының практикасы-дыбыстық жазу иероглифтердің омонимдік ерекшеліктері мен тон мәселесін шеше алмайтындығын, сондықтан иероглифтердің тапқырлануы шынында үлкен еңбек екендігін растады. Сондықтан қытай тіліне дыбыстық жазуды қолдану мүмкін емес.

Қытай тілі өзінің даму тарихында екі бағытта дамыған. Оның бірі жалаң буынды сөздердің қос буындыларға айналуы да, енді бірі ішінара морфемалардың қосымша-жұрнаққа бейімделіп жалғамасы сипат алуы.

Иероглифтер негізінен тұлғалық жақтан лайықты ықшамдалу бағытында дамиды. Кейбір иероглифтердің сызық саны өте көп, жазуға қолайсыз деген мен иероглифтерді ықшамдау олардың өзіндік ерекшеліктеріне сай келуі керек. Бұдан сырт иероглифтердің тұлғасы мен саны да тұрақтандырылуы керек. Саны жағынан бес мыңнан үнемі қолданылатын иероглифтер үш мыңнан асып кетпеуі қажет. Кейбір қытай халықтары «21- ғасыр иероглифтік жазу ғасыры болады» деген болжам жасайды. Батыс ғалымдары азия құрлығы экономикасының тез қарқынмен дамуына негізделіп « иероглифтік жазу мәдениетінің өрісі» кеңейе түседі деген тұжырымды жасайды. Тарихи даму тұрғысынан қарағанда тілдің дамуы мен өмір сүруін мемлекеттің гүлденіп көркеюінен бөле қарауға болмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кочергин И.В., Щичко В.Ф. Страноведение Китая М.: Издательский дом « Муравей», 1999
2. «Қытай тілі мәдениетінің тарихы» жөнінде зерттеулер. Дың Хау. Жың Жие Шиңжаң халық баспасы. 1993.
3. «Қытай мәдениеті» Ли Жа Соң Пекин тілдер университеті, 2004
4. «Тіл мен мәдениет жөніндегі ізденістер» Шың Ши аулоң құрастырған. Шаңқай халық баспасы. 1986
5. Н.А. Демина, Чжу Канци «Китайский язык» Учебное пособие Страноведение Москва.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН , 2002

РЕЗЮМЕ/RESUME

Манатай БАДЕЛХАН

**Карагандинский университет имени Е.Букетова, Караганды, Республика Казахстан
Абдрахманов Рустем Хасенович**

**Частное учреждение Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан
ОСОБЕННОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА В ХОДЕ ПОЛИЯЗЫЧНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ**

В данной статье говорится о важности и специфике обучения китайскому языку в период полиязычного обучения в Казахстане. Нужно знать, что в китайском языке самой большой проблемой является запоминание китайских иероглифов, а также историю появления каждого иероглифа. Также рассмотрена необходимость запоминания каждого из этапов развития иероглифов.

Ключевые слова: иероглиф, иероглифическое письмо, этапы реформирования иероглифов, пути развития иероглифов, Китайские иероглифы.

ManatayBADELKHAN

**Karaganda University named after E. Buketov, Karaganda, The Republic of Kazakhstan
Abdrahmanov Rustem Khasenovich,**

**Private institution "Academy" Bolashak ", Karaganda, Republic of Kazakhstan
THE PECULIARITY OF TEACHING CHINESE IN THE COURSE OF MULTILINGUAL
EDUCATION IN KAZAKHSTAN**

This article deals with the importance and specificity of Chinese language teaching in the period of multilingual education in Kazakhstan. It is necessary to know that in Chinese the biggest problem is to remember Chinese hieroglyphs, as well as the history of the appearance of each hieroglyph. Also the article considered the need to remember each of the stages of the development of hieroglyphs.

Key words: hieroglyph, hieroglyphic script, the stages of reforming the hieroglyphs, the ways of hieroglyphs' development, Chinese hieroglyphs.

List of used literature:

1. Kochergin I.V., Shchichko V.F. Country studies of China M.: Publishing house "Ant", 1999
2. "Қытай тілі мәдениетінің тарихы" жөнінде зерттеулер. Дың Хау. Жың Жие Шиңжаң халық баспасы. 1993.
3. "Қытай мәдениеті" Ли Жа Соң Пекин Тілдер Университеті, 2004
- four. "Тіл мен мәдениет жөніндегі ізденістер" Шың Ши аулоң құрастырған. Шаңқай халық баспасы. 1986
4. N.A. Demina, Zhu Kangji "Chinese language" Textbook Regional studies Moscow.: Publishing company "Eastern Literature" RAS, 2002

Серімов Елеужан Елемесұлы

mr.serim@mail.ru

Смағұлова Меруерт

smsmagulova76@mail.ru

Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІ АЛҒАШ ҒЫЛЫМИ ТЕЗДЕГЕН ҒАЛЫМ

(Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдығына)

Қазақтың шешендік өнері өзінің пайда болған күнінен бастап үздіксіз толысу, даму үстінен өтті. “Жігітке айта білмек парыз деген, мойнында жүрмесінші қарыз деген” (Нұржан ақын) дейтін түсінік әр кез үстемдік құрды. Адамның тағдырын шешер дау-дамайда қолданатын көңілі даңғыл, санасы сара, тілге жүйрік би-шешендердің бірден бір кәсіби құралына айналды. Даушылар әрекеті, оқыс, шырғалаң оқиғалар түйінін шешуде сөз өнерін пайдаланған би-шешендердің қоғамдағы орны мен маңызы өте зор болды. Олардың кесім-биліктері қазіргі тілмен айтқанда құқықтық заң деңгейіне көтерілу тәркіні осында жатса керек. Сол кездегі тегеуіріндіден тепкі жеп, күштіден тақым бұрап, тар қыспақ көрген, әділет іздеп, төрелік сұраушылардың жүгінері мен сүйенері — сот орындарының міндетін атқарған билер-тін. Олар «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген қағиданы негізге алып, қара қылды қақ жара білді. Өткеннің тарихы осылай дейді. Ендеше кешегі қазақ қоғамындағы шешендік өнердің алатын орны ерекше екенін ауыз толтырып айтуға толықтай негіз бар. Бірте-бірте қоғам үшін керек ерен де кемел өнерге айналды. Бір сөзбен айтқанда, есте жоқ ескі замандардан бері өзінің қоғамдағы орнын берік иеленгені анық. Бұл өнер қазіргі қоғамымыздағы соны құбылыстардың бірі. Өткен заманның заңғар ұстазы, алаш қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының бұған арнайы зер салып, ғылыми объект ретінде қарастыруы тегін емес. Мақала осы жайттарды арқау етеді.

Тірек сөздер: шешендік өнер, би, шешен, қоғам, алаш қайраткері, тектер мен түрлер.

Кіріспе. Әсілі, ділмарлық өнер — халқымыздың туа бітті қасиеті. Сөз өнерінде ерекше бір құдіретті күш барын әу баста-ақ аса бір сұңғылалықпен аңдай алғаннан болар, бүкіл бітім-болмысын, мақсат-мұратын, асқақ арманын шешен сөз, өлең-жырмен суарған. Көңілінің биік төрінен мықтап орын тепкен тіл өнеріне жарық дүниеде жаралғаннан бері барынша ынта-ықылас-ілтисатымен қалтқысыз адал қызмет етіп, сөздің ажарлысы мен реңдісін, үздігі мен үлгілісін, келістісі мен керімдісін, айшықтысы мен нақыштысын, төресі мен сересін айнымай танып, қызыл тілдің сиқырлы құдіретін еріксіз мойындап, оны “өнер алдыға” балаған. Иінін тапсаң иіле беретін буынсыз тілден туған сөз әшекейі шынымен де көркем қазақтың. Бір сөзге сүйсінсе астындағы атын түсіп беруге дайын бабаларымыз тізілген сөз тізбектерін тегін құраған емес, жүрек тебіреніп, табиғи толғаныстан, қажеттілікпен ғана сөз туындатқан. Шешендік өнерді ғылыми тұрғыда зерттеп, зерделеу ісі сонау бабамыз әл-Фарабидің «Риторика» еңбегінен бастау алса, кейінгі кезеңде Шоқан Уәлиханов, Құрбанғали Халидтің, «Дала уалаяты» газетінде шыққан шешендік, билік істері жөнінде Ш. Құдайбердіұлы, Ә. Бөкейханов мақалаларында, Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында», М.Әуезовтің «Әдебиет тарихында», Сәкен Сейфуллиннің «Қазақ әдебиетінде», Г.Ә. Мәметова, Б.Адамбаев, Р.Сыздықова, Ә. Нұрмахановалардың еңбектерінде көрініс тапты. Әйтсе де әділін айтуымыз керек Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Әдебиет танытқыш» деген әйгілі еңбегінде шешендік өнерге жан-жақты тоқтала келіп, қазақ жұртшылығына алғаш рет Еуропа риторикасын ғылым ретінде танытты [1]. Шешендік өнерді жанрлық табиғатын зерделеп, жіктеп-жүйелеп, тұжырымдары мен қағидаларын бекітіп, айтылу тәсілдерін анықтады. Кейіннен бұл істі әдебиетші-ғалым Балтабай Адамбеков шешендік сөздерді топтап жинап, ғылыми талап деңгейіне жеткізді [2]. Тәуелсіздік алғаннан бері қазақ топырағында шешендік өнерді ғылым ретінде қарастыру мәселесі күн тәртібіне қойыла бастады. Әдебиеттанушы ғалым, профессор С.Негимов «Шешендік өнер» атты еңбегінде бұл өнердің төлтума табиғаты, оның мазмұндық, көркемдік, жанрлық стильдік сипаты сөз болады [3]. Белгілі педагог, көрнекті ғалым-оқытушы Жағыпар Мұсаевтың «Қазақтың шешендік өнері» оқулығы ұлттық шешендік өнердің табиғатын жан-жақты талдап, зерттеу нысанасына айналдырған еңбек [4]. Сот жүйесіндегі ділмарлық шеберліктің атырауларын етене қарастырып, құқық жүйесіндегі орнын белгілеуге ұмтылған еңбектің бірі — «Сот шешендігі» деп аталады [5].

Ғылыми-зерттеу еңбектерде жиі-жиі қоғамымызға қажетті қызмет тілмарлығын шешендік өнердің үш мақсатты бағытынан шығарады. Шешендік өнер: 1) өнердің тілмарлық саласы; 2) дау барысында ауызша сөйлеу, мәтінді көркемдеп құрай білу өнері; 3) қуаты күшті өткір сөз иірімдерін туғызатын бейнелеу тәсілдерін зерттейтін ғылымның өзекті арнасы.

Негізгі бөлім. Жоғарыда көрсетіп өткеніміздей, әлемдік шешендіктің өзекті мәселелері – қалыптасуы, дамуы, түрлі қызмет салаларындағы орны, шешендік даудың кеңістік бөліктері отандық әдебиеттану ғылымында өз алдына бірінші рет реттелініп, белгілі әдістер бойынша жеке сұрыптаған, шешендіктің тектері мен түрлері турасында айтқан А. Байтұрсынұлының алуан пікірлеріне жан-жақты тоқталып өтіп, осы мәселелер бойынша өз пікір-ой, ұсыныстарымызды көршілікке көлденең тартып, ортаға салғымыз келеді.

Осындай орайда сабақты ине сәтімен дегендей, алдымен мақаланың өн-бойғы тінінде қолданылған шешендікке қатысты кейбір ұғымдық аппаратты құрайтын терминдік атауларға түсіндірме бере кетсек дейміз.

Ашығын айту керек, сөздік қолданысымызда «риторика» деген сөз бар. Әйтсе де біз атаудан саналы түрде бас тарттық. Өйткені «риторика» деген тіркестің өзі қазақша сөйлеп тұрған жоқ, ал «шешендік» сөйлеуге қажетті көмекші құрал. Сондықтан байыптай келе, риторика орнына «шешендік» деген атауды қаладық. Кей тұста «тілмарлық», «ділмарлық» деп те қолдандық. Бұндай мағыналас синонимдік атауды қатар қолдануымыздың себебі, біріншіден, «тілмарлық» сөзі қара тілге жүйріктікті білдіреді. Бұл сөздің мағынасына сай келетін, көпшілік қолданып жүрген «ділмарлық» сөзінің түбір төркіні — «діл» — ол көне парсы тілінде «жүрек» деген ұғымды береді, бұл «алғыр», «зерек» немесе «рухани байлық» деген түсінікпен астас. Бізге керегі — тіл, ауыспалы мағынадағы «қызыл тіл» — яғни қызмет ісіндегі сөз, сөйлеу өнері. Сондықтан біз «тілмарлық» деген атауды да қатар пайдаландық. Бұл «тілмарлық» терминін өз еңбектерінде шешендік өнерді зерттеуші қазақ ғалым қаламгерлері Б. Адамбаев, М. Әлімбаев, тағы басқалар қолданады. Сондай-ақ жиі ұшырасатын аса қажетті «шешендік сөз», «шешендік өнер», «риторика» деген ұғымдардың ара жігін ажырата білуіміз керек. Бұлар бірінің орнына бірі жүрмейтін, мағынасы маңайлас келсе де, тіптен басқа ұғымдар.

«Шешендік сөз» — халық даналығын көрсететін, өмір мен табиғат құбылыстарын байқаудан туындайтын, бойында ақыл мен нақылдың сипаты бар, негізінен ауызша тараған бабалар шығармашылығы.

«Шешендік өнер» болса — сәулет, қол өнері, әдебиет сияқты ол өз алдына жеке-дара өнер.

Ал, «риторика», о баста пайда болғанындай, — сөйлеу білу, сөз мәтіндерін құрастыра алу шеберлігін жан-жақты, егжей-тегжейлі қарастыратын ілімді атайды. Риторика — түп тамыры жыл қайыруымыздан бұрынғы антикалық дәуірге барып тірелетін, сонау қадым заманда-ақ айнала қоршаған ортаның сұлулығын танытатын жеке ілім ретінде іргесі қаланған дербес ғылым. Ол сөз саптау шеберлігінің тәжірибесін тұжырымдап, қағидаларын бекітеді. Сөйлеу мәдениетінің тілдік нормалары мен заңдылықтарын, сөздің бейнелілігі мен әсерлігін арттыратын сөйлеу сапасына, ондағы түп мақсаттың айқындылығына тәуелді, тыңдарманға ықпалы зор, әсері мол көркемдік әдіс-тәсілдердің жиын-тығын жүйелейтін сөйлеу өнерінің жалы қалың өзекті саласы, сұхбаттасушылардың (сөйлеуші мен тыңдаушының) өзара түсінісуіне қызмет ететін түсініс құралы.

«Шешендік сөз» бен «шешендік өнер» және «риторика» атауларында, міне, осындай жер мен көктей айырмашылықтар бар. Бұл атауларды тілдік қолданыста өз орнымен жұмсаған жөн. Әйтсе де біз көп уақыттан бері тілдік қолданысымызда берік қалыптасып қалған «шешендік өнер» деген атауды көбіне «риторика» мағынасында қолданамыз. Ол — шешендік өнердің бір тармағы ғана.

«Сотта сөйлеу» немесе «төрелік сөз» (судебная речь) — прокурор мен адвокаттың әртүрлі түйіндеулері мен шешімдерінің сөз арқылы көрінуі, яғни олардың тіл амалдарын пайдалану арқылы пікір, ой білдіру әрекеті. Сотта сөйлеу монолог түрінде (адамның жеке сөйлеуі) не диалог арқылы (екі не одан да көп адамдардың өзара сөйлесуі) өрнегін табады. Алқалы көптің алдында сөйлеу — монологты болып келеді. Прокурор мен адвокат сөздері осыған жатады. Олардың сөйлеу өнерін ұштайтын шешендіктің керегі де осы тұс. Қылмыстық немесе азаматтық істерді қарау барысында сот пен сотқа қатысушы көпшілікке арналған, сот мәжілісінде нақты іс бойынша тұжырым айтылатын, қарсы жаққа уәжді пікірлер білдіруге құрылған сөзді айтады. Төрелік сөздің судьяның, сотқа тікелей қатысушы тұлғалардың ішкі сенімін, көзқарасын қалыптастырудағы, істің ақ-қарасын анықтап, әділ шешім шығарудағы орны айрықша. Төрелік сөздің мазмұны — соттың нақты бір қылмыс немесе құқық бұзушылық бойынша қарастыратын, үкім не шешім шығаруға негіз беретін мәселелердің өзегі.

«Сот жарыссөздері» және оның реті заң кодекстерінде айқын жазылған: 1) іске қатысушы адамдар мен өкілдердің сөздерінен тұрады; 2) алдымен талап қоюшы және оның өкілі, ал содан соң — жауапкер мен оның өкілі сөз сөйлейді. Басталып кеткен процесте даудың нысанасы бойынша дербес талаптар қойған үшінші тұлға мен оның өкілі тараптар мен олардың өкілдерінен кейін сөз сөйлейді. Даудың нысанасы бойынша өз бетінше талаптар қоймаған үшінші тұлға іске өзі қатысатын

жақтағы жауапкерден кейін сөз сөйлейді; 3) прокурор, мемлекеттік органдардың және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, ұйымдардың өкілдері және басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтаны және заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгінетін азаматтар сот жарыссөздерінде соңынан сөз сөйлейді.

Басқаша айтқанда, қылмыстық, азаматтық сот ісінде сөйлеу құқығы заң бойынша оған тікелей қатысушыларға ғана, заңда көрсетілген рет бойынша берілген. Соттағы төрелік айтар тілмарлық соттың бірінші, екінші сатысына қатысты, ол белгілі бір аудиторияға: сотқа, ондағы басқа да қатысушыларға бағыштала айтылады. Соттағы сөйлеу көпшілікке арналғандықтан ол сөйлеудің монологты түріне жатады.

Соттағы «пікірталастар» көзқарастар күресін, жарыс, бәсекелестікті көрсетеді. Оған қатысушы айыптаушы мен қорғаушылар көбіне көп ымыраға келе бермейді: не сөзі өтеді, не шығарылған шешімді мойындайды. Сондықтан пікірсайысқа қатысушыларда бір ғана мақсат бар. Ол — қарсыласын ойсырата жеңу, өз пікірін дәлелдеп шығу. Соттағы пікірсайыс, негізінен, заңды, адам құқығын қорғау төңірегінде ұйымдастырылып, қоғамдық пікірдің қалыптасуына ұйытқы болады. Ол үшін айыптаушы мен қорғаушы өз дәлелдемелерінің нақтылығына, дәлелдігіне сот алқасының көзін жеткізуге тырысады. Ол үшін айтар уәждің негіздемесінің мықты, шымыр әрі сенімді болуы — басты шарт. Полемикалық (пікірсайыстық) шеберлікті меңгеру арқылы айыптаушы мен қорғаушы сот тергеуінде маңызы бар мәселелерді жан-жақты талқылауға қатыса алады. Соттағы пікірталас қылмыстық іс жүргізудің негізгі бөлігін құраса, ал төрелік сөз сол пікірталастардың негізгі өзегін құрайды. Ендеше төрелік сөз қылмыстық сот жүргізу ісіндегі процессуалдық қызметтің ерекше бір айшықты көрінісі.

«Реплика» — бұл да сөйленер сөздің құрамынан табылатын, қарсылас шешендерге айтылар қысқаша уәж-пікірлер. Төрелік сөз соттың бірінші сатысына, екінші апелляциялық сатыға тән сөйлеу өнері болғандықтан оның ауқымы соттағы пікірталастарға қарағанда анағұрлым кең.

Енді негізгі ойымызға көшейік. Ұлы ағартушы, ұлтымыздың алғашқы ұстазы Ыбырай Алтынсарин бастаған, кейін де ұлт ұйытқысы атанған Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытовтар назарынан шешендік өнер де тыс қалмады. Мәселен, алаш ардақтысы атанған Ахмет Байтұрсынұлы жоғарыда атап өткен «Әдебиет танытқышында» қара сөз бен дарынды сөздерді жүйе-жүйеге бөліп, шешендік өнердің қасиетіне ерекше баға беріп, «Шешен сөз» атты тарауында былай деп жазады: «Шешен сөздің «қыздырма», яки «қоздырма» деген айрықша бөлімі болады. Оның қызметі – адамның жүрегін билеп, жүйесін босату, қанын қыздыру, намысын келтіру, арқасын қоздыру. Шешен сөздің бұл бөлімі пікірді дәлелдеп, сипаттап, мәністеп болғаннан кейін келеді. Өйткені пікірді баяндап, түсіндіріп, дәлелдеп, сипаттап, ақыл жағы қанағаттанғаннан кейін жүрек жағына әсер етіп, бойын балқыту жеңіл болады. Осы айтылған мақсаттарға қарай шешен сөздің тілі уытты, лепті, әсерлі, қанды қайнатып жүректі тулатып, естен айырып, ерікті алып кететін күшті, көрнекті, сәнді, мәнді тіл болады.

Шешен сөздің зор мүшелері бесеу: а) бастамасы; ә) ұсынбасы; б) мазмұндамасы; в) қыздырмасы; г) қорытпасы» [1, 77]. Ескертерлік жайт, Ахмет Байтұрсынұлының бұл бөлінісі қазіргі күні ғылыми мақаланың талабына айналып отыр. Қазіргі талап бойынша ғылыми мақала кіріспеден, негізгі бөлімнен, ұсыныстардан, дәлелдемелерден, қорытындыдан тұрады.

Ұлт ұстазын шешендік өнердің тектері мен түрлерін де алғашқы жіктеуші ретінде танимыз. Ол шешендік сөзді бес түрге бөліп қарастырады:

«а) шешендер жиынды аузына қаратып, нандырып, сендіріп, мемлекет ісіне қарар шығару мақсатымен сөйлегені, саясат шешен сөзі деп аталады:

ә) шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау, ия қаралау мақсатымен сөйлегені билік шешен сөзі деп аталады:

б) біреудің халық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошеметтеп сөйлеген сөзі қошемет шешен сөзі деп аталады;

в) білімдердің, ғалымдардың пән мазмұнды сөйлегені білім шешен сөзі деп аталады;

г) дін жайында сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі уағыз деп аталады; [5, 78].

Шешендіктің тектері мен түрлерін классикалық түрдегі қазіргі кездегі жіктеу де осы А.Байтұрсынұлы жіктеуінен алшақтамайды.

Қазіргі шешендіктің тектерін, олардың түрлеріне қарай іштей сараласақ, мынадай жіктеме түзіледі:

1. Діни шешендік
2. Әлеуметтік–саяси тақырыптағы шешендік:

- а) конференция мен съезде жасалатын есепті баяндама;
- ә) парламенттік сөз;
- б) әскери-патриоттық сөз;
- в) дипломатиялық немесе мәмлекеттік сөз;
- г) үгіт-насихат сөз.

3. Әлеуметтік-тұрмыстық тақырыптағы майталмандық:

- а) мерей тойларда айтылатын мадақ сөз;
- ә) дастархан басындағы сөйленетін сөз;
- б) көңіл-лебіз қоштасу сөз.
- в) жарнама;

4. Академиялық шешендік:

- а) лекция (дәріс);
- ә) ғылыми баяндама;
- б) ғылыми хабарлама;
- в) ғылыми шолу;
- г) ғылыми-көпшілік лекция (дәріс).

5. Ым-ишарат шешендігі.

6. Сот шешендігі.

7. Келіссөз жүргізу шешендігі.

Осы жіктемені мақаланың мақсатына сай сала-сала бөліп талдап көрелік.

1. Діни шешендіктің немесе оның ғылыми тілдегі атауы – «гомилетиканың» негізгі өзекті аспектілерін еңбектің ежелгі Араб елінің шешендігі қатысты айтамыз. Өткен дәуірлердегі қазақ даласындағы қазылық институттың өмір сүріп, қалыптасуына осы ортағасырлық араб елінің діни шешендігінің айтарлықтай ықпалы болды. Қазақтың діни шешендігінің де пайда болып, дамуын ортағасырлардағы ислам дінінің таралуымен етене байланыста алып қарастырамыз.

Діни шешендік жайында тиіп-қашты пікірлер айтылғанмен қазақ ғалымдары оны күні бүгінге дейін арнайы қолға алып, тиянақты зерттеген емес. Бұлай назардан тыс қалып зерттеу нысанына айналмау себебінің бір ұшы кешегі кеңестік қоғамда белең алған атеистік түсінікте, саптыаяққа ас құйып, сабынан қарауыл қараған сезіктенгіш те сескенгіш, дінді сөз етуге қорыққан, одан тек ислам идеологиясының кері әсерін ғана көрмек болған ерсі мінезінде жатыр; екіншіден, қазіргі таңда осы саладағы білікті мамандардың бір қолдың саусағымен санарлық аздығынан болып отыр.

Өркениетті елдерде мемлекетті діннен ада қылмайды. Қандай жүйемен өмір сүрсе де, онда бәрінің шығар қайнар көзі дінге тіреледі. Дін – қасиетті құндылық ретінде ұғынылады. Ұлы Абай: «Ынталы жүрек, шын көңіл, Өңгесі хаһқа қол емес» дейді. Жан баласының көкірегіне құнарлы, ажарлы нәрін құятын діни шешендіктің бастау бұлағы – дін. Дін – адам бойындағы жағымсыз дерттерден тазартуға мүмкіндік береді. Өтірік айтпауға, кісіні сыртынан жамандамауға, нақақ ғайбаттамауға, ұрлық-қарлық істемеуге үндеп, кісінің көкірегіне жарық сәуле түсіріп, жанның таза болуына шақырады. Адамгершіліктің қадау қазығы. Ой құсасы жүрегің тескен адамдардың көңіліне демеу болады. Осының бәрі көкірегіңе ұялар әдемі, негізді сөзбен жүзеге асырылады.

2. *Әлеуметтік-саяси саладағы шешендік.* Шешендіктің бұл тегінің түрлеріне саяси сөз, дипломатиялық (мәмілегерлік) сөз, әскери-патриоттық сөз, парламенттік сөз, митингілік үгіт-насихат сөзі жатады.

Парламенттік сөз. Қазақ жеріндегі әлеуметтік-саяси шешендік және оның парламенттік сөз түрінің түп негізі 1905 жылы орыстың буржуазиялық-демократиялық революциясының барысында қаланды. 1905-1907 жылдары патша самодержавиесі бұқараның толқуынан қорқып, саяси жеңілдіктер жасау мақсатымен мемлекеттік *Жоғары кеңес* құрылымын халық өкілдерінің заң шығарушы органы *Думамен* алмастыруға шешім қабылдады. Думаға қазақ жерінің алты облысынан дауысқа түсіп, бір-бірден орыс пен қазақ ұлтының өкіліне депутаттыққа сайлауына заңды құқық берілді. Депутат болып сайланудың шарты бойынша сайланушы міндетті түрде сол облыстың негізгі тұрғыны, шаңырақ иесі болуы керектігіне басты назар аударылды. Міне, осы кезде қазақтарды патша мен отаршыл әкімшіліктің қыспағынан азат ету идеяларымен қаруланған Ж.Ақбаев, Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы секілді ұлт қамын жеген зиялылар шоғыры ашықтан ашық күрес алаңына шықты.

Парламенттік сөз шешендігі бойынша, қазіргі уақыттағы парламентте, саясатта дәрежелікке тіптен де орын жоқ. Ортаға шығып сөйлейтін шешендер, қарсыластар барынша мәдениетті, барынша әдепті болуға тиісті. Қолдан келгенінше, мүмкіндігінше барынша тапқыр болғаны, нақтылықты негізге алып сөйлеулері жөн. Көптеген елдің парламентінде әріптесіне тіл тигізсең, сол сәтінде

ескертпе жасалып, айыппұл төлетеді. Бұл жөнінде бүгінгінің көрнекті қаламгері Қадыр Мырза Әлі бір сөзінде мынадай дерек келтіретіні бар: «Әдеттегідей ағылшын парламентінің кезекті бір мәжілісі жүріп жатады. Адуынды бір депутат алдында ғана сөйлеп кеткен бір шешеннің сөзіне сайланысты уәж айтып, түсініктеме береді. Ал қарсыласы орнында отырып алып, дау шығарады, тіл тигізеді. Талайды көрген тарлант депутат шыдамай кетіп оған: «Әріптесім-ай, уәжге дұрыстап құлақ түрсеңші! Түсінсеңші! Адамсың ба, әлде сөз ұқпайтын малсың ба?! – деп қалады. – Тәртіпке шақыруыңызды сұраймын, скипер мырза! Ол маған тіл тигізді! – деп шыр ете түседі шыдамсыз депутат. Скипер оның өтінішін жерде қалдырмайды. Кінәлі адамға ескерпе жасайды. Шешен өз сөзін одан әрі жалғастыра береді. Бірақ қарсыласы сабыр тұтпай, қайта-қайта сөзін бөле береді. Төзімі әбден таусылған депутат: - Оу, әріптесім, қойсаңшы енді. Бір сөзді екі мәрте қайталап абырой таппайсың. Сенің осы мал дәрігерге барып көрініп қайтқаның дұрыс шығар! – дейді. Ел ду етіп күледі. Нысанадағы шыжбақай сорлы шыдамай, тағы арыз айтады. Бірақ бұл жолы скипер депутаттың сөзіне анайылық таппайды. Орнымен айтылған көркем әзілге балайды» [6].

Дипломатиялық (мәмлегерлік) сөз. Шаңы сұйылған заманалар керуенінің барысын бажайлай қарасақ, айнала қоршаған шалғай-жақын елдермен алыс-беріс қарым-қатынассыз, жеке дара томаға тұйық дамитын қайсыбір ел болмайтынын аңғарар едік. Әр халықтың басынан өткерген бейбіт күнгі не жаугершілік заманындағы тарихы бізге осыны әйгілейді. Демек әр елдің елшілік, дипломатиялық тарихы – сол елдің ғасырлар белесіндегі даму көшінің бір көрінісі ғана.

Әскери-патриоттық сөз. Қазақтың әскери-патриоттық сөзінің дамуын 40-жылдардағы қарға адым, қамшы саптай қысқа ғұмыр кешкен соғыс майданынан «шығыс ұлына» отансүйгіштік жалынды хаттар жолдаған Баубек Бұлқышев есімімен, әрі сол ұлы Отан соғысында дарынды қолбасшылығымен барынша жарқырап көрінген Бауыржан Момышұлы атымен байланысты алып қарастырамыз. Оның соғыс туралы айтқан «Қайратыңа өзінді жолдас ет», «Әдісіңе ақалыңды жолдас ет», «Отан үшін отқа түс – күймейсің» сияқты өткір тіл орамдары сол уақытта-ақ халық арасына мақал-мәтелге айналып тарап кеткен.

3. *Әлеуметтік-тұрмыстық шаралардағы сөз өнері.* Ежелгі Гректерден қалған эпидейктикалық немесе салтанатты шешендік дегенді бүгінде әлеуметтік-тұрмыстық шешендік деп алып жүрміз. Оған *мерей-тойларда айтылатын құттықтау сөз - тілек-тосттар, дастархан басындағы баталар, қабір басында айтылатын қоштасу сөздер, жарнама шешендігі* жатады.

4. *Жарнама шешендігі.* Нарықтық экономиканың тұрмыс-тіршілігімізге түпкілікті енуіне байланысты бұқаралық ақпарат құралдарында, көшелер бойында әртүрлі тұтыным, өндіріс, сұраным тауарларын, арақ тұрмақ «қолыңда емес, ауызда ериді» деп, насыбайға шейін жаппай жарнамалау белең алуда. Жарнамалардың күнделікті өмірімізге сіңісті болып кеткені сондай, бүгінде ол ешкімге де таңсық емес. «Сауда мұраты – өтуді» мақсат тұтатын жарнамалардың негізгі ерекшелігі – қысқалығында. Уақыт минутпен емес, секундымен өлшенеді. Осы уақыт аясында зат-бұйымның тиімділігін халыққа жеткізе алу талабы қойылады. үлкен шеберлікпен жасалған жарнамалар сондай үдеден шығып та жүр.

5. Жарнама жасаушылардың айтуына қарағанда, тұтынушыларды қармаққа ілудің бес тәсілі бар көрінеді: біріншіден, жарнамаланатын тауардың сапасы мен сенімділігі, екінші, тауар түрінің тартымдылығы, үшіншіден кәделілігі, төртіншіден, дәстүрден ауытқымау, ең соңғысы, әрі бастысы – атақты жандардың пікірі. Жасаушы сценарий жарнама роликтерінде осы аталған тәсілдердің біреуін басты назарда ұстайды. Осының бәрі шешен сөзбен өріледі.

6. *Академиялық шешендік* тегінің пайда болу, қалыптасу, дамуы республикамызда білім-ғылымның өркендеуімен тікелей байланысты келеді. Оның түрлерін сараласақ жоғарғы мектептегі дәріс, ғылыми баяндама, ғылыми шолу, ғылыми хабарлама, ғылыми-көпшілік баяндама, реферат, конспект, құжат, басылымдар болып келеді.

Шешендіктің бұл түрлеріне тән басты белгі – тыңдаушыларға бұдан бұрын да белгілі болған немесе соны, тың жайттардың ғылыми негіздемесі, тексеру-зерттеудің нәтижелері, соларды пайымдап, бағалау, ол жайындағы таным-түсінік, пікір-көзқарастардан құралады.

7. *БМ-шарат шешендігі.* Шешендіктің бұл түрі вербальды емес шешендік деп те аталады. Адам ойын тілсіз, яғни сөз құралынсыз жеткізетін мұндай өнер түрінің сыр-қырын кәсіби шешен жетік меңгергені жөн. Шешендер мұндай өнерді ақпарат тасушының көңіл-күйінің түрлі әуез-әуендерін дұрыс мәнде, айна-қатесіз түсініп, ол туралы алдын ала пайымдай алу үшін пайдаланады. Зерттеушілер адам мағлұматтардың көп бөлігін (55-тен 75 %) осындай вербальды емес жолмен алатынын анықтаған.

8. *Сот шешендігі.* Өзінің бастау көзін сонау антикалық дүниеден алатын сот шешендігі көне

жіктеме бойынша, айыптаушылық (немесе прокурорлық), қорғаушылық (немесе адвокаттық), айыпталушының өзін өзі қорғайтын сөзі болып үлкен үш түрге бөлінеді. Айыптаушыға да, қорғаушыға да керегі — қылмыстық сот жүргізу ісінде қажетті деңгейде ұтымды сөйлей алу.

Жалпы, отандық сот жүйесінде дйттеген деңгейде сөйлей білу шеберлігін керек ететін қызмет саласының бірі — сот үдерісі. Ол дауласқан екі жақтың жасындай жарқылдаған пікір-таластарынан, қисынды дәлелдерден, нақ та дәл, көрікті де көркем сөйлеуден тұратын кеңістікті құрайды. Мұндағы төрелік айтар тілмарлықтың мазмұны мен түрлерінің негізгі өзегі — болған қылмыстық жағдайды тәпшістей анықтау, екі ұдай пікір туғызбайтын дәлелдер келтіру, ойды бейнелеп жеткізер амал-тәсілдерді қолдану арқылы белгілі бір ақиқатқа көз жеткізіп, көпшілікті иландыра алу секілді қисындардан тұрады.

9. *Келіссөз жүргізу шешендігі.* Адам өмірінің құндылығын, еркіндігін, құқығын алтын арқау, темір қазығына айналдырған халықтық демократия құнарлы игіліктерді тудырып қана қоймай, қоғамның бұрын байқалмаған көлеңке жақтарын да кілегейдей алдыңғы қатарға шығарды. Шындықты қанша жасырғанмен тұмсығын көрсетпей қоймайтынындай босансу мен тоқмейілісуді көтермейтін ұршықтай зырылдаған, екпіні мен тепкіні қатты бүгінгідей мейлінше талабы қатал кезеңнің алмағайып қиындықтарынан, өмірдің қос қыртысты қат-қабат шытырман оқиғаларынан, аласапыран идеялық көзқарастардың әсер етуінен жүйкесі әбден тозған әлжуаз адамдардың без бүйрек, тесік өкпе болып, әр қилы бейәрекеттерге барып жататыны да жасырын емес. Өмірдің қайнаған қазанынан алынды дейтін осы тектес келеңсіз құбылыстардың талай кинофильмдер сюжетіне айналып, баспасөз беттерінде ашық, еркін сөз етілуі де өз ықпалын тигізбей қоймайтынын ашық мойындаған ләзім. Күшпен емес, тілмен шешуді керек ететін мұндай сан алуан жағдаяттар саясат кеңістігінде, саудасаттық саласында, әскери операциялар мен ішкі істер органдары қызметінде, тіпті отбасы жағдайларында да жиі көрініс беріп қалып жүр. Өмірдің ащы қиындықтары тығырыққа тіреген, қылп-қылп еткен ақ алмастың жүзінде жалаңаяқ жүгіргендей өмірден түңіліп, тағдырына налыған адам аффект үстінде неге де болса көзсіз тәуекелге барары сөзсіз. Өмірдің әр қилы ауыртпалық жағдайлары итермелеген, «себепсіз зорлық-зомбылық, қағажу-қорлық көрдім, тілек-өтінішімді қанағаттандырмады» деп, жазығы жоқ бейкүнә адамдарды кепілдікке алу, жарық дүниені тәрк етіп, өзгенің де, өзінің де өмірін қиюға бейім тұруы, құқыққа қайшы қоғамдық қатынастарға қолсұғуға даярлығы, т.б.с.с. теріс қылықты келеңсіз құбылыстар із суытпай сол бойда шешімін табуды қажет ететін, шынтуайтында, күрделі мәселе. Мұндайдың алдын алудың бірден бір тура жолы - істі насырға шаптырмай келіссөз жүргізу арқылы лезде шешімін табу болып табылады. Келіссөз жүргізу шешендік шеберлігінің қажеттілігі осыдан айқын байқалады. Күнәлі, бейәрекетке барған адаммен келіссөз кезінде қажетті лаңкестерге ұйымдастыру-тактикалық және психологиялық әсер ету тәсілдері барлық дерлік елдерде тәжірибеде әрі ғылыми негізде де ойластырыуылуда.

Ұсыныстар мен нәтижелер. Түйіндей келгенде, шешендік өнердің жай-жапсары өмір мен өнердің диалектикалық қарым-қатынасы тұрғысында сөз етіліп, қоғамдағы ойып алар өзіндік орны, шеберлік сипаттары, алуан-алуан теориялық мәселелері түбегейлі шешімін табуды керек ететін күн тәртібінде тұрған келелі міндеттердің бірі деп білеміз.

Шешендіктің біз айтқан тектері мен түрлерінің этикалық, эстетикалық тұжырымдармен байытылуы, жаңа заман игілігіне жарату шаралары арқылы жүзеге асырылуы кезегін күттірмейтін келелі іс.

Қорытындылай айтқанда, қазақ халқы тарих сахнасынан кетпей, шешендік сөз өнері өлмек емес. Ақиқат, шындық көзіне бірден-бір тіктеп қарайтын түрлі қызмет саласындағы тілмарлық қазақтың шешендік көкжиегінің бояуын бір ашық сүйемге де кемітпейді, қайта әр қосады, шырай береді, нәр құяды. Дәлелді ой иіріміне әдемі сіңген келісті сөздерден тұратын көптің алдына шығып сөйлеулер — екпінді тегеуіріні мен ішкі ырғағы тыңдарманды бей-жай қалдырмайтын айдарлы да айбарлы өнер.

Келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын шешендік өнердің тіл шеберлігі жетілмеген бүгінгі қызметтер жүйесіндегі тұлғаларды, кәсіби ұштаудағы үлесі шексіз. Сондықтан шын өнерге уақыт сарапшы демей, бағзы бір заманнан атадан балаға мирас боп келе жатқан айбарлы өнерімізді кәрі тарихтың еншісіне қалдырып, мансұқ етпей, қоғамның түрлі саласындағы ұлттық дәстүр жалғастығына сай қайта жандандыруымыз керек. Зады, келер күнге қажеті — осы. Таңдай қақтыра тамсандырар, тағдыр тәлкегінде сүйеуші, тіреуші болар даулы алаңдарда сөз қадіріне иек артқан талай дарынды ділмарлардың маңдайы мен талайы жарқырап шығар күні әлі алда; сөз қасиетін бойына мол сіңірген бірегей таланттардың дүниеге келері хақ. Сондықтан шешендік өнер — өміршең деген байлам түйдік. Бұл өнерге алғаш алаш ардақтысы Ахаңның – Ахмет

Байтұрсынұлының арнайы назарын салып, ғылыми тезге түсіруі тегін емес, бұл оның сұңғылалығы мен көрегендігінің айғағы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы.- 1992. – 367 бет.
2. Адамбаев Б. Қазақтың шешендік өнері - Алматы «Ғылым» 1984. – 136 бет
3. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы, 1997.
4. Мұсаұлы Ж. Қазақ шешендік өнері. Көкшетау. – 2004 – 159 бет.
5. Серімов Е. Сот шешендігі. Қарағанды «Болашақ-Баспа». – 2006. – 218 бет.
6. Қадыр Мырза-Әлі. Біреулерге Президенттің отырған орны керек, Халыққа Президенттің орнында отырғаны керек. // «Егемен Қазақстан». №265-268. 30 қараша. 2005 жыл.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Елеужан Серимов
Меруерт Смагулова**

**Частное учреждение «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
УЧЕНЫЙ, КОТОРЫЙ ОДНИМ ИЗ ПЕРВЫХ НАУЧНО ОБОСНОВАЛ ИСКУССТВО РЕЧИ
КАЗАХОВ**

(к 150-летию Ахмета Байтурсынулы)

Казашское ораторское искусство с момента своего появления постоянно совершенствовалось и развивалось. Искусство речи стала профессиональным инструментом у красноречивых ораторов-биев, использующих его в спорах, решающих судьбу человека. Роль и значение биев-ораторов, которые искусством слова развязывали узел спорщиков, были очень важны в обществе. Вероятно, в этом причина того, что их деяние поднялся до уровня юридического права. Есть полное основание говорить, что ораторское искусство занимало особое место в казахском обществе и стало необходимым и совершенным искусством в области права. Риторика является одним из ярких явлений в современном обществе. И недаром Ахмет Байтурсынулы, правовед прошлого, видный деятель Алаш Орды, уделял этому искусству особое внимание и рассматривал как научный объект.

Ключевые слова: ораторское искусство, би (судья), общественный деятель, роды и виды и др.

Eleuzhan Serimov, Meruert Smagulova

Private institution "Academy" Bolashak ", Karaganda, Republic of Kazakhstan

**A SCIENTIST WHO ONE OF THE FIRST SCIENTIFICALLY SUBSTANTIATED THE ART OF SPEECH OF
THE KAZAKH**

Kazakh oratorical art has been constantly improved and developed since its inception. The art of speech has become a professional tool for eloquent orators who use it in disputes that decide the fate of a person. The role and importance of orators, who used the art of words to untie the knot of debaters, were very important in society. Probably, this is the reason that their actions rose to the level of legal rights. There is a full reason to say that the art of oratory occupied a special place in Kazakh society and became a necessary and perfect art in the field of law. Rhetoric is one of the bright phenomena in modern society. And no wonder Ahmet Baitursynuly, a lawyer of the past, prominent figure Alash Ordy, paid special attention to this art and considered it as a scientific object.

Key words: oratorical art, dance, public figure, species and species, etc.

List of used literature:

1. Baitursynov A. Literary presenter. Almaty. - 1992. - 367 pages.
2. Adambaev B. Kazakh oratory art - Almaty "Science" 1984. - 136 pages
3. Negimov S. The art of rhetoric. - Almaty, 1997.
4. Musauli Zh. Kazakh oratorical art. Kokshetau. - 2004 - 159 pages.
5. Cerimov E. Court oratory. Karaganda "Bolashak-Baspa". - 2006. - 218 pages.
6. Kadir Mirza-Ali. Some people need the seat of the President, the people need the seat of the President. // "Independent Kazakhstan". #265-268. November 30. 2005 year.

Хасен Мұрат Әбдірахманұлы
mkhasen@yandex.ru

Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Кадирсизова Оксана Рапагатовна
kadirsizova_71@mail.ru

Сапарова Айнагул Сагинбаевна
saparova.aynagul.68@mail.ru

№ 95 мектеп – гимназия, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ТІЛГЕ ҚҰРМЕТ – ЕЛГЕ ҚҰРМЕТ

Мақалада мектеп оқушыларына қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында шешендік өнерді оқыту әдіс – тәсілдері ұсынылған. Адам қоғамының даму барысында пайда болып қалыптасқан өшпес дәулетінің бірі - оның тілі. Ұмыт болған ұлттық құндылықтарымызды, бай әдеби асыл мұраларымызды, дүниелерімізді жаңғыртып, дамытудамыз. Қымбат дүниелеріміздің бірі би-шешендеріміздің бай асыл мұралары, даналық асыл сөздері. Біздің қазіргі басты міндетіміз өскелең ұрпақтың тіл мәдениетін қалыптастырып, оларды шешендік өнерге қызықтыру болып табылады.

Тірек сөздер: мемлекеттік тіл, қазіргі шешендік, шешендік өнер, түркі дәуірі, дипломатиялық шешендік, парламеттік сөз, ұлы мәдениет, қарым-қатынас.

Мектеп-гимназия оқушыларына қазақтың қазіргі шешендік өнері мен шешендік өнер тарихын оқытып, насихаттау арқылы ел құндылықтарын, тарихы мен салт-дәстүрлерін қастерлейтін, қазақтың би-шешендерінің асыл сөзін қадірлейтін, мемлекеттік тілді меңгерген, ой - өрісі кең, шығармашыл, өз бетінше дұрыс шешім қабылдай алатын, болашақ ел тұтқасын ұстайтын шәкірттерді тәрбиелеуге жол нұсқаймыз. Сыныпта өтетін әрбір тәрбиелік, танымдық мемлекеттік тілді оқыту сабақтарында ұлттық құндылықтарымызды ұлықтап, орыс топтарында оқитын жеткіншектерімізге тіл үйретуде және ауызекі сөйлеу мәдениетін дамыту мақсатында шешендік өнердің негізін қалаған атақты билердің даналыққа, тәрбиелік тағылымға толы шешендік сөздері мен қоса қазіргі қаламгерлеріміздің туындыларын молынан оқытып қолданамыз. Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің алдында шешен сөйлей алатын тұлға тәрбиелеу міндеті тұрғаны ақиқат. Ұлы дала халқының ұлттық қазынасы, ел игілігі, халықтың бай мұрасы – тіл [1,115]. Қандай да бір халықтың болмысы, өркениеттілігі, саналығы, кең мағынасында сауаттылығы, оның тіл мәдениетімен, сол тілдің қолданыс ауқымдылығының кендігімен өлшенеді. Әр халықтың мәдениетінің бастау бұлағы туған тілінің пайда болуымен тұспа-тұс келеді. Демек, тіл - адами нақтылықты адамзаттың тіршілігі өтіп жатқан әлем ретінде жасайды. Адам қоғамының даму барысында пайда болып қалыптасқан өшпес дәулетінің бірі - оның тілі. Қазақ халқында ұлықтауға тұрарлық ұлы мәдениет те ұшан теңіз ұлттық құндылықтар да молынан кездеседі. Оны Тәуелсіздігімізді алып, еңсемізді тіктегеннен бері көріп, біліп, танып жатырмыз. Егемендігімізге ие болғаннан бері ұмыт болған ұлттық құндылықтарымызды, бай әдеби асыл мұраларымызды, дүниелерімізді жаңғыртып, дамытудамыз. Қымбат дүниелеріміздің бірі би-шешендеріміздің бай асыл мұралары, даналық асыл сөздері. Біздің қазіргі басты міндетіміз өскелең ұрпақтың тіл мәдениетін қалыптастырып, оларды шешендік өнерге қызықтыру болып табылады [1,117]. «Ұрпақ тәрбиесінде, ел басқару жүйесінде, елді сәулелендіру жолында, әрине, халықтың сан ғасырлық тәжірибесінде қорытылып екшелген, жинақталып жүйеленген ақыл - нақыл, өсиет - насихатқа негізделген отты да нақышты, шебер де шешен айтылатын ауызша сөздің тағылымдық - танымдық әрі тәрбиелік мәні айрықша»- деп атап көрсетеді әдебиетші-ғалым, филология ғылымдарының докторы Серік Негимов «Шешендік өнер» атты кітабында. Ел бірлігі мен жер тұтастығы, ұлыс амандығын өнер өзегі етіп, халқымыздың этикалық және эстетикалық әлемін адамгершілік ізгі қасиеттер тұрғысынан әдіптеген би-шешендердің өнегелі өмірі, ғибратты ой-толғамдары Алаш баласының елдік мәселелерге қашанда ар биігінен келгенін көрсетеді. Ал осынау шешендік өнер деген терминнің өзі ең баста шет ел тілінен алынып, «әдемі, сенімді сөйлей білу қабілеті» деген мағынада жұмсалады. Көркем, сенімді сөйлей білу қабілеті шешеннің сөз тандау, сөз тіркестерін әдемі, әуезді, әсерлі құру, бейнелегіш-суреттегіш құралдарды шебер қолдану дағдыларынан қалыптасады. Жоғарыдағы дағдылар тілді оқып-үйрену арқылы қалыптасады. Шешендік өнердің өзі байырғы және қазіргі шешендік өнер болып бөлінеді. «Шешендік сөз дегеніміз

- тауып айтылған тапқыр сөз, ақылға қозғау салып, ой түсіретін даналық сөз, қиялға әсер етіп, сезімді қозғайтын көрікті де, әсерлі сөз, бұра тартпас дәлелімен тамсандырып таңдай қақтыратын білгір - білімді сөз, өтіп кеткен не өтіп жатқан оқиғаны жанды суреттей көз алдына алып келетін суретті сөз, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түсінігін жеткізетін терең мағыналы түйінді сөз»- [2,85]. деп зерттеуші ғалым С.Қосымова шешендік сөзге тамаша анықтама береді. «Шешендік сөз» деген ұғымды кейбір тұстарда «сөйлеушінің тыңдаушыны сендіру өнері»- деп те атайды. Қалай болғанда да, сөйлеудің мақсаты мен мазмұны, шарты - таным мен білім құралы болу, сондай-ақ, адамгершілік қасиеттерге үндеу, қоғамдағы келенсіздіктерді сынау, т.б. адамның рухани дамуының негізгі көзі болып табылады. Шешендік өнер тек құрғақ білімді жатқа білу емес, оның ерекшелігі де сол кез келген ортаның ыңғайына қарай сөйлеушінің өзін ұстай алуы, дұрыс айтар ойын жеткізе алуы десек, айтылған шарттар практиканы көп қажет етеді. Шешендік өнер тарихы сонау ерте замандардан басталады. Адамзат баласы игерген алғашқы әрі желісі үзілмей келе жатқан өнерлердің бірі. Оның тарихын білу халық тарихын білумен бірге, сөйлеу мәдениетін, әдебін үйрену, сөйлейтін сөзді дұрыс таңдай алу ерекшеліктеріне жаттығу. Сол арқылы өскелең ұрпақтың шешен сөйлеуін, жастардың тіл мәдениетін дамытуға, қалыптастыруға көп пайдасы боларын атап өткеніміз де абзал болар. Қоғам тарихына көз салсақ, қай халықтың болсын күрделі қоғамдық, мемлекеттік қайраткерлері, қол басылары, мәмлегерлері, ғалымдары ойға шебер, тілге шешен болғанын байқаймыз. Әр қоғамның өзіне лайықты қарым-қатынасы қалыптасатыны сияқты ойлау, сөйлеу мәдениеті, озық ойлы, шебер тілді адамдары да болғаны даусыз. Алайда шешендік өнер ғылым ретінде біздің жыл санауымыздан бес-алты ғасыр бұрын шығып қалыптасқан [2,90]. Ежелгі дүние мәдениетінде шешендік өнер теориясының элементтері анықталды. Шешендік өнердің басты сипаты, сөзді, сөйлеуді түрлі, амал - тәсілдермен көркемдеп, ұтымды жеткізу мәні шешеннің таланты мен терең білім, ақылына қатысты екені танылды. Шешендік өнер сендіру құралы, күрес құралы, мақсатқа жету құралы болатынына көз жеткізді. Шешендік өнердің әлем тарихындағы жаңғыруы қайта өрлеу дәуіріне қатысты. Бұл кезеңде шешендік өнер саяси күрес құралы, билік үшін күрес құралы қызметінде неғұрлым ықпалды болды. Шешендік тек тарихи құбылыс қана емес, қоғамдық құбылыс. Шешендік өнер тәуелсіздік жолындағы күресте өте белсенді қызмет атқарды. Қазақ шешендік өнерінің негізін қалаған кешегі өткен бабалар Майқы би, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке би және т.б. би – шешендерміздің даналық сөздері ұлттық тәрбиенің қайнар бұлағы деп білеміз. Қазіргі шешендік өнердің бастауы жиырмасыншы ғасырдың басындағы ақын – жазушыларымыздың көркем шығармаларынан бастау алады. Тіл үйрету сабақтарында жастардың көркем әрі таза сөйлеуіне әрине көркем әдебиеттерді жастарымыздың көп оқуына байланысты. Осы тұрғыда Абай, Мағжан, Қасым шығармаларынан сабақ барысында үзінділер беріп жаттатамыз. Соның нәтижесінде жастарымыз аймақтық, республикалық көркем шығармаларды мәнерлеп оқу сайыстарында жүлделі орындарды алып келеді. Шешендік өнердің теориясы және философиялық негіздемесін қадым замандардың өзінде антикалық дәуірде ғұмыр кешкен Платон, Аристотельдер сынды ежелгі грек философтары айқындап кеткен. Сөйтсе де, қазақтың ұлттық мәдениет тарихы мен рухани ділін құрайтын, неше ғасырлық тарихы бар қазақы шешендік өнердің философиялық болмысын зерделеп таразылаудың енді ғана қолға алынуы қоғамға қазіргі қажеттілігінен, сұраныстан туындап отыр[2,89]. Яғни, «оның әлеуметтік сипаты ерекше әлеуметтік феномен ретінде арнаулы зерттеулерде енді-енді қарастырыла бастады. Әр ұлттың өз тілі бар. Сондықтан сөз барлық халыққа бірдей түсінікті болуы мүмкін емес. Ұтқыр айтылар өткір сөзге негізделген тілмарлық өнер де белгілі бір халық тілінде туады, сол халыққа ғана түпкілікті қызмет етеді. Бұл аталмыш өнердің өрісіне тұсау болып, аясына тарлық етері сөзсіз. Бірақ оның есесіне күллі адамзаттың әлем-жәлем рухани қазынасын өз өрнегімен байыта түсері де ақиқат. Жер бетіндегі қай халықты алып қарасақ та ежелден келе жатқан қасиетті де қадірлі өнері-ол шешендік өнер.

Шешендік өнердің түп бастауларына үңілу үшін шешендіктің өнер ретіндегі о бастағы туып қалыптасу, даму кезеңдеріне тарихи экскурс-шолу жасау негізгі шарт. Басқаша айтқанда, адамдардың қауымдастыққа ұмтылған талпынысынан қоғам туындайтын болса, сол қоғамдағы адамның қолдан жасаған мәдени-рухани дүниесін әрқашан тарихи тұрғыда қарастырған ләзім. Шешендік өнер адамзат мұраларының бірі. Осы ыңғайда әлеуметтік ғылымдар және әлеуметтік саяси шешендіктен сөз бастаймыз.

Әлеуметтік-саяси саладағы шешендік сөздерге ғылыми тұрғыда қысқаша тоқталып мағлұмат бергенді жөн көріп отырмыз:

Шешендіктің бұл тегінің түрлеріне саяси сөз, әскери-патриоттық сөз, дипломатиялық (мәмілегерлік) сөз, парламенттік сөз, митингілік үгіт-насихат сөзі жатады. Дипломатиялық (мәмілегерлік) сөз жөнінде әңгіме қозғап, қысқаша тоқталып өткенді жөн санадық. Шаңы сұйылған

заманалар керуенінің барысын бажайлай қарасақ, айнала қоршаған шалғай-жақын елдермен алыс-беріс қарым-қатынассыз, жеке дара томаға тұйық дамитын қайсыбір ел болмайтынын аңғарар едік. Әр халықтың басынан өткерген бейбіт күнгі не жаугершілік заманындағы тарихы бізге осыны әйгілейді. Демек әр елдің елшілік, дипломатиялық тарихы – сол елдің ғасырлар белесіндегі даму көшінің бір көрінісі ғана.

Қазақ елшілігінің ілкі кезеңі сонау ғұн, түркі дәуірлерінен бастау алады десек те, мәмлегерліктің ел есінде бар қыры мен сыры молынан сақталып жеткені – ХҮІІІ ғасырдың тұсы.

Қазақ халқының аса бір қилы шытырман оқиғаларға толы кезеңі – халық жадында «*Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама*» атанған жоңғар шапқыншылығына дөп келеді. Ат арқасын құрғатпай жиі шабуылдасып жатқан елдерде елшіліктің, мәмлегершіліктің ықпалы зор болатыны белгілі. Міне, осындай, халық тағдырының қиын-қыстау шағында қайраткерлік қызметі үшін «*Қаз дауысты*» атанған, шешендікті қару еткен Қазыбек би Келдібекұлы (1667-1763) пәрменді әрекетімен барынша жарқырап көрінді. Елшілік туралы тарихта қалған бір-екі хаттан басқа жазба құжаттар жоқ болса да, шындық сүрлеуіне бастайтын ел аузындағы аңыз-әңгімелер бар. Ескертерлігі дипломатияда *жеке нота, вербальді нота* (вербальді деген ұғым «ұқыпты назар аударатын қағаз» дегенді білдіреді), *ашық нота, құттықтау нотасы* дейтін құжаттар болады. Қазақ тарихындағы Қазыбек бидің жоңғар хонтайшысына айтқан сөздерін шартты түрде *ашық нота* түріне жатқызуға болатындай. Ел аңызы былай дейді:

Қанды қырғын ұрыстан кейін бейбітшілік жолымен бітімге келу үшін қазақ пен ойрат (билік жүргізген жоңғар тайпасы) бір-біріне мәмілегер елшілер жібермек болады [3,115].

Жоңғария хонтайшысы «Қазақтың атақты үш биінің бірі келсін. Аузынан сөзі, қойнынан бөзі түсіп тұрған иіс алмас біреу келсе, бітім болмайды» деп қолқа салады. Осы хабарды естіген үш би қырандай дүр сілкініп, әрқайсысы өзі бармаққа ниет еткен екен.

Төрте отырған Төле екі биге кезек қарап, екі етегін қымтанып, екі иығын қомданып қойып, тамағын қырнапты.

– Уай, қос інім, қос шырағым! Аға боп алдына түсейін деп тұрмын. Ағаң – алдындағы әуелеп өскен дарағың. Інің – қанатың мен құйрығың, қайрап салар жарағың. Артымда сендер барда қанат жайып самғармын, алдаспанды сермермін. Дауласқанды жайғармын, жауласқанды жерлермін. Мен барайын бұл жолға– депті.

Сонда Әйтеке жай оғындай жарқ етіп, жайраң қағып, шапшаңдық та-нытыпты.

– Уай, Төкем! «Аға – бордан, іні – зордан» демей ме. «Іні – найза, аға – қорған» демей ме. Арқамды қорғанға тірмеймін бе, найзамды ерсілі-қарсы-лы ірмеймін бе. Менің баруым жөн емес пе? – дейді ғой.

Сол кезде қоңыр қаздың даусындай даусын бір жотадан екінші жотаға асыра саңқылдап Қазыбек есіліп кетіпті.

– Уай, асыл ағам! Уай, асқақ інім! Ағасы бардың жағасы бар емес пе. Жағасы бардың тоқсан пәледен сақтар панасы бар емес пе. Інісі бардың тынысы бар емес пе. Тынысы бардың елде – ырысы, жауда – ұрысы, дауда – жұмысы бар емес пе.

Екеуі үнсіз бас шұлғып, бірақ тіл қатып, ләм дей қоймапты. Қаз дауыс-ты Қазыбек енді Төле биге бұрылыпты.

– Бүтін билікке Төле жеткен, бүтін хандыққа Есім жеткен. Қазақта хандыққа жолсыз таласқандар болғанымен, билікке жөнсіз таласқандар болған емес, ендеше, әділ би, әділетін өзің айт. Аттың басы күшті ме, белі күшті ме, құйрығы күшті ме?

– Шырағым, Қазыбек, жол бастайды әманда, омырауы жүйріктің. Бө-гелекті қуарда пайдасы мол құйрықтың. Аттың белі қызметті көп қылар, саған кепті кезегі осы жолғы бұйрықтың. Жай онда қолыңды – деп өзінің әйгілі батасын беріпті.

Хош. Сонымен Қазыбек би бас болып, елшілер жоңғарға жүріп кетіпті. Елшілер сансыз қиыншылықты басынан өткізіп, Алтай тауының оң жағында отырған хонтайшының ордасына жетеді.

Хонтайшы бұларды ашулы жүзбен қарсы алады.

– Иә, қазақтар, неменеге келдіңдер, айтатындарың болса, айтыңдар – дейді. Сонда Қазыбек:

– Біз қазақ деген мал баққан елміз, Бірақ ешкім соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз. Ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзды ақтай білген елміз, асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса күң боламын деп тумайды. ұл мен қызды қаматып, отыра алмайтын елміз. Сен қалмақ болсаң, біз қазақ, қарпысқалы келгенбіз, сен темір болсаң, біз көмір, еріткелі келгенбіз.

Қазақ, қалмақ баласы табысқалы келгенбіз, танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз, танысуға көнбесең, шабысқалы келгенбіз [3,115]. Сен қабылан болсаң, мен – арыстан, алысқалы келгенбіз, Жаңа үйреткен жас тұлпар, жарысқалы келгенбіз, тұтқыр сары желменен жабысқалы келгенбіз. Берсең жөн деп бітімді айт, не тұрысатын жөніңді айт! – депті. Осы сапарында Қазыбек би мал мен жанын есептеп, алдына салып қайтқан деседі.

Дипломатиялық шешендік сөзінің Қазыбек би салған ізгі дәстүрі кейінгі тұстарда өз жалғастығын тапты.

Сөз жоқ, өмірі – мектеп, ісі – үлгі боларалық қаншама біртуар бірегей азаматтарымыз кешегі кеңес кезеңінде тағдыр тәлкегіне ұшырап, «алмас қылыш қын түбінде жатпайды» дейтіндей өткеннен бүгінге қайта оралып, кеш те болса өмірімізден өзіне лайықты орын алып жатыр. Уақыт алға жылжыған сайын тұғыры биіктеп, тұлғалана түсетін зиялыларымыздың ішінде Нәзір Төреқұловтың да есімі ерекше. Әкесі Түркістан топырағының тумасы (Н.Төреқұлов 1882-жылы туылған), Нәзір Төреқұлов жастық шағын Қоқанда өткізген, өмір-тағдыры барынша бай, қазыналы, мазмұнды, сегіз қырлы бір сырлы азаматтың болмыс-бітімі, тұрық-тұлғасы Шығыс елдері шаңырағына бірдей ортақ десек жарасар. Қазақтан тұңғыш шыққан елші ретінде 1921–1936-жылдар аралығында қазақ дипломатиялық шешендігінің кейінгі өкілі Сауд Арабиясында ғұмыр кешкен. «Біліктілігі жағынан аса жоғары деңгейдегі елші болу үшін, алдымен өмір ағымына жетік болу керек ерік күші қажет, сын сағатта тығырықтан жол таба білген жан ғана қапы қалмайды. Төңірегіндегілерді түсіне білу, әсіресе өзің елші болып келіп отырған мемлекетіңнің басшылығымен терезең тең келісім сөз жүргізу, көрегендік, шешендік өнер, осының барлығы бір бойыңнан табылып тұрмаса опық жеуің оп-оңай» дейді білгірлер. Елшіге тән делінетін осы қасиеттердің барлығы Н.Төреқұлов бойынан молынан табылды. Ол сыншы, журналист, әдебиетші, ғалым, лингвист, ақын әрі дипломат, бір сөзбен айтқанда, сан қырлы өнер иесі болды. Өз тұсындағы бір жазғыштың солақай сынына айтқан пікірінде: *«Шын болсын, әзіл болсын, мұндай сынды ешбір жерде жазуға болмайды. Сынау керек пе? – шын мінін тап та жермен-жексен ет. Әжуа қылмақ керек пе? – тиген жерін қақсатсын»* – деп, сөздің өткір өнер екенін тәпшітей баяндайды.

Н. Төреқұловтың бүгінгі ізбасарлары кәсіби саясаткер Қ. Тоқаев, тіл өнерінің өкілдері, елшілер Олжас Сүлейменов, Мұхтар Шаханов, Мұрат Әуезовтер дипломатиялық шешендік шеберлігін бүгінгі күнгі талапқа сай одан әрі жетілдіріп, шындай түсуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айтбаев Ө. «Тілғұмырлар» - Алматы- «Абзал – Ай»-2014
2. Адамбаев Б. Қазақ шешендері. –Алматы. – «Білім»-2008
3. Адамбаев Б. Ел аузынан. –Алматы- «Жазушы»-2005.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Хасен Мурат Абдрахманович

**Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Караганда,
Республика Казахстан**

Кадирсизова Оксана Рапагатовна

Сапарова Айнагул Сагинбаевна

школа-гимназия № 95, Караганда, Республика Казахстан

УВАЖЕНИЕ К ЯЗЫКУ-УВАЖЕНИЕ К СТРАНЕ

В статье представлены методы обучения школьников ораторскому искусству на уроках казахского языка и литературы. Одним из неизгладимых достояний человеческого общества, возникших в ходе его развития, является его язык. Мы возрождаем и развиваем наши забытые национальные ценности, наше богатое литературное наследие, наши миры. Одним из наших драгоценных сокровищ является богатое наследие и мудрость ораторов. Наша главная задача сейчас - формирование языковой культуры подрастающего поколения и заинтересовать их ораторскому искусству.

Ключевые слова: государственный язык, современное ораторство, ораторское искусство, тюркская эпоха, дипломатическое ораторство, парламентское слово, великая культура, общение.

Hasen Murat Abdrakhmanovich
Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov, Karagandy, Republic of Kazakhstan
Kairsizova Oksana Rapagatovna
Saparova Ainagul Saginbaevna
gymnasium school No. 95, Karagandy, Republic of Kazakhstan
RESPECT FOR THE LANGUAGE-RESPECT FOR THE COUNTRY

The article presents methods and methods of teaching oratory to schoolchildren in the lessons of the Kazakh language and literature. One of the indelible assets of human society that emerged in the course of its development is its language. We revive and develop our forgotten national values, our rich literary heritage, our worlds. One of our precious treasures is the rich heritage and wisdom of speakers. Our main task now is to form the language culture of the younger generation and interest them in oratory.

Keywords: state language, modern oratory, oratory, Turkic era, diplomatic oratory, parliamentary speech, great culture, communication.

List of used literature:

1. Aitbaev O. "Tilgumyr" - Almaty - "Abzal - Ai"-2014
2. Adambaev B. Kazakh speakers. - Almaty. - "Education"-2008
3. Adambaev B. From the mouth of the country. -Almaty- "Writer"-2005.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы, «Bolashaq» академиясы, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының магистрі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Абдуалиева Замзя Нургазиевна, Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі Балқаш қаласы білім бөлімінің «Бауыржан Момышұлы атындағы жалпы білім беретін мектебі» КММ, Балқаш, Қазақстан Республикасы;

Әбілқасов Ғабиден Мәжитұлы, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы;

Абдиманова Куралай Калиаскаровна, № 81 ЖББМ мұғалімі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Абылқасова Гульзада Мажитовна, № 81 ЖББМ мұғалімі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Баделхан Манетай, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Кадирсизова Оксана Рапагатовна, № 95 мектеп – гимназия, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Серімов Елеужан, заң ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясының ғылыми-зерттеу және ізгілік педагогикасы орталығының басшысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Смағұлова Меруерт, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сапарова Айнагул Сагинбаевна, № 95 мектеп – гимназия, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Скакова Ляззат Амангельдиевна, Тарих пәні мұғалімі Балқаш қаласы білім бөлімінің «Бауыржан Момышұлы атындағы жалпы білім беретін мектебі» КММ, Балқаш, Қазақстан Республикасы;

Хасен Мұрат Әбдірахманұлы, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абдрахманов Рустем Хасенович, доцент кафедры казахского языка и литературы, магистр педагогических наук, академия «Bolashaq», Караганды; Республика Казахстан;

Абдуалиева Замзя Нургазиевна, учитель казахского языка КГУ «Общеобразовательная школа имени Бауыржана Момышулы» отдела образования города Балқаш, Республика Казахстан;

Абылқасов Ғабиден Мажитович, Карагандинский технический университет имени Абылқаса Сагинова, г. Караганды; Республика Казахстан;

Абдиманова Куралай Калиаскаровна, СОШ № 81, Караганды, Республика Казахстан;

Абылқасова Гульзада Мажитовна, СОШ № 81, Караганды, Республика Казахстан;

Баделхан Манетай Карагандинский университет им. Е. А. Букетова, Караганды, Республика Казахстан;

Кадирсизова Оксана Рапагатовна, школа-гимназия № 95, Караганды, Республика Казахстан;

Сапарова Айнагул Сагинбаевна, школа-гимназия № 95, Караганды, Республика Казахстан;

Серимов Елеужан, кандидат юридических наук, руководитель Центра научных исследований и гуманной педагогики, академия «Bolashaq». Караганды, Республика Казахстан;

Смағұлова Меруерт, Академии «Bolashaq». г. Караганды, Республика Казахстан;

Скакова Ляззат Амангельдиевна, Учитель истории КГУ «Общеобразовательная школа имени Бауыржана Момышулы» отдела образования города Балқаш, Республика Казахстан;

Хасен Мурат Абдрахманович, Карагандинский технический университет имени Абылқаса Сагинова, Караганды, Республика Казахстан;

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdrakhmanov Rustem Khasenovich, Associate Professor of the Kazakh Language and Literature Department, Master of Pedagogical Sciences, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Abdualieva Zamzya Nurgazievna, KGU "Bauyrzhan Momyshuly Comprehensive School" of the Department of Education of the city of Balkhash, Republic of Kazakhstan;

Abylkasov Gabiden Mazhitovich, Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov, Karaganda, The Republic of Kazakhstan;

Abdimanova Kuralai Kaliaskarova, Teacher of secondary school No. 81, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Abylkasova Gulzada Mazhitovna, Teacher of secondary school No. 81, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

BadelkhanManata,y E. A. Buketov Karaganda University, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Kairsizova Oksana Rapagatovna, gymnasium school No. 95, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Saparova Ainagul Saginbaevna, gymnasium school No. 95, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Serimov Eleuzhan, Academy "Bolashaq", Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Smagulova Meruert Academy "Bolashaq"6 Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Skakova Lyazzat Amangeldievna, A history teacher KGU "Comprehensive school named after Bauyrzhan Momyshuly" of the education department of the city of Balkhash, Republic of Kazakhstan;

Hasen Murat Abdrakhmanovich, Karagandy Technical University named after Abylkas Saginov, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

УДК 541.13
МРНТИ 14.37.27

Утемуратова Басира Казбековна
B.Kazbek59@mail.ru
Гинкель Татьяна Анатольевна
ginkelt@mail.ru

Частное учреждение Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В САМООБРАЗОВАНИИ ПЕДАГОГА

В статье изучена роль познавательной деятельности в самообразовании педагога. Современная система образования требует от педагога постоянного совершенствования знаний и роста творческого характера педагогической деятельности. Педагог должен быть мотивирован к постоянному самообразованию и совершенствованию своей профессиональной компетенции, освоению и внедрению педагогических инноваций в практику, что подтверждает его готовность успешно решать поставленные задачи и принимать вызовы XXI века.

Ключевые слова: познавательная деятельность, самообразование, профессиональная компетентность, познавательный интерес, познавательная активность

В XXI веке коренным образом изменилось мировое сообщество, значительные изменения претерпели материальное и духовное производство, культурные стандарты, по-иному стали смотреть на роль и содержание образования. Развитие системы образования в качестве стратегической социальной программы становится приоритетной задачей внутренней политики во многих государствах мира вследствие высоких требований к квалификации педагогов к их духовному облику, а также необходимости непрерывного образования в современном обществе.

Инновационные процессы привели к тому, что основным объектом модернизации стал сам педагог, его профессиональные квалификации и компетенции. Очевидно, что качество образования напрямую зависит от показателей, характеризующих деятельность педагогов, их профессиональную компетентность. Решение данной государственной задачи невозможно без организации системы самообразовательной деятельности педагогических работников. Деятельность учителя в условиях изменяющейся среды становится все более инновационной по своей сути, что позволяет ему иметь личностный вектор профессионального развития, как признака определенного уровня его педагогической культуры. Поэтому самообразование учителя является социальным заказом общества по отношению к образованию и фактором его личностно-профессионального роста. Стало очевидным, что научный и социальный прогресс нашего общества зависит и от степени подготовленности специалиста к самообразованию, его уровнем профессиональной компетентности [1].

Самообразование учителя рассматривается как добровольная, активная, ценностно-смысловая, мотивационная, творческая профессиональная деятельность, направленная на освоение современных педагогических идей и технологий, обеспечивающая личностно-профессиональный рост педагога, повышение качества образования и воспитания учащихся. Педагогическое самообразование учителя предполагает самостоятельное овладение совокупностью педагогических ценностей, идей, современных технологий, ситуаций творчества, общей культурой [4].

Самообразование рассматривается как условие личностно-профессионального роста учителя:

- конструирование индивидуальной самообразовательной программы, моделирующей профессионально-творческую деятельность учителя и обеспечивающей личностно-профессиональный рост учителя;
- реализация механизмов педагогической рефлексии при включении учителя в самостоятельную профессионально-творческую деятельность.

Проблемы самообразования рассматриваются в контексте непрерывного образования, которое дает возможность человеку приспособляться к жизни, адаптироваться к постоянно меняющимся условиям. В основе такого подхода лежит идея повышения профессионального образования, квалификации.

Самообразование педагога относится к одному из видов познавательной деятельности, не называя других необходимых признаков: самообразование педагога определяется как вид профессионально ориентированной информативно-коммуникативной познавательной деятельности. Самообразование для педагога не самоцель, а возможность совершенствования педагогической деятельности ради продвижения обучаемых. Под педагогическим самообразованием понимается целенаправленная самостоятельная познавательная деятельность учителя по усовершенствованию имеющихся и приобретению новых психолого-педагогических и методических знаний и их творческое использование в соответствии с характером выполняемой работы.

Самообразовательная познавательная деятельность определяется как объективно-субъективная форма проявления активного отношения личности к познанию, которое направлено на овладение новыми знаниями, умениями, навыками, на углубление и совершенствование имеющихся, на развитие умственных сил и способностей, на преобразование интеллектуального уровня. Под самообразованием традиционно понимают осуществляемую человеком познавательную деятельность, которая, во-первых, осуществляется добровольно (то есть по доброй воле самого человека); во-вторых, управляется самим человеком; в-третьих, необходима для совершенствования каких-либо качеств человека, и сам человек это осознает.

Большое влияние на результативность познавательной деятельности имеет мотивация достижения успеха и мотивация предвидения неудачи. Люди, с мотивацией на успех, всегда проявляют стремление, во что бы то ни стало достигнуть когнитивной цели. Для этого они мобилизуют все свои ресурсы, проявляя большие волевые усилия и максимум внимания в познавательной деятельности. Лица, с мотивацией на неудачу, не столько думают о том, чтобы добиться успеха, а о том, чтобы избежать неудачи. Они часто не уверены в себе, боятся критики, испытывают отрицательные эмоции к деятельности.

Так как в реальной жизни человеческая деятельность почти всегда полимотивирована, т. е. регулируется одновременно двумя или более мотивами, то и самообразовательная деятельность учителя определяется комплексом мотивов. Мотивация учителя должна быть направлена на достижение успеха в личностно-профессиональном росте [3].

Среди причин, способствующих успеху или вызывающих неудачу в познавательной деятельности, можно выделить как внешние, так и внутренние факторы. К внешним относятся: сложность познавательной деятельности и стечение обстоятельств, к внутренним: старание получить высокие результаты и наличие познавательных способностей.

Самообразование – систематический, непрерывающийся процесс, регулируемый как мотивацией личного порядка, так и под влиянием осознания общественной значимости самообразовательной деятельности. Самообразование определяется как социальный процесс, связанный с практической деятельностью человека, как особая целенаправленная познавательная деятельность, имеющая положительную мотивационную активность и самоорганизованность, характеризующаяся проявлением волевых усилий; наличием определенной системы познавательных умений и адекватного уровня самооценки.

Особенно большое значение для стимуляции познавательной деятельности имеет познавательный интерес. Познавательный интерес представляет собой особое эмоционально окрашенное психическое состояние человека, которое побуждает его активно изучать окружающий мир и самого себя. При наличии интереса процесс познания становится привлекательным и плодотворным. Устойчивость интересов проявляется в длительном сохранении желания заниматься познавательной деятельностью в определенной области.

Познавательный интерес как средство обучения становится надёжным только тогда, когда используется в арсенале средств развивающего обучения, прокладывающего дорогу росткам нового в развитии личности, открывающего его перспективы. Познавательный интерес выступает как ценнейший мотив профессиональной деятельности педагогов, и это наиболее существенное его проявление. Познавательный интерес имеет свой предмет, в нём ясно и отчётливо выражена направленность на определённую предметную область, к более глубокому познанию, к которой педагог стремится. В мотиве выражено влияние объективного мира на человека, который не только отражается в его сознании, но и рождает определённое отношение. Стремление к познанию – внутренняя потребность человека. У него есть стремление приравнять окружающий мир к своим понятиям, тенденциям. Отсюда появляется любознательность и стремление к знанию.

Одним из показателей профессиональной компетентности педагога является его познавательная активность и способность к самообразованию, которое проявляется в

неудовлетворенности, осознании несовершенства настоящего положения образовательного процесса и стремлении к росту, самосовершенствованию [3].

Познавательная активность - одна из наиболее интенсивно проявляющихся форм человеческой активности. Активность - присущая живому существу способность к «самостоятельной силе» реагирования, собственная динамика живых существ как источник преобразования или поддержания ими жизненно значимых связей с окружающим миром.

Взаимосвязь познавательной активности и самообразования самая непосредственная: самообразование выступает как одна из высших форм проявления познавательной активности. Для поддержания познавательной активности необходимо, прежде всего, наличие положительной установки на знания и их постоянное обогащение и углубление. Самообразование возникает лишь при таком уровне развития познавательной активности. Недостаточно хотеть учиться и познавать, необходимо еще и уметь это делать, владеть техникой умственного труда. Обучение интеллектуальным умениям и формирование культуры умственного труда как еще один необходимый связующий компонент между познавательной активностью и самообразованием. Вероятно, психологически грамотнее говорить не о взаимосвязи, а о том, что эти два понятия выступают между собой как родовое (познавательная активность) и видовое (самообразование) [3].

К внутренним стимулам развития личности, кроме потребностей, относятся формирующиеся на их основе мотивы, интересы и установки.

Мотив включает в себя потребность и определенное ее обоснование. Интерес выступает как эмоциональное оправдание привлекательной деятельности для личности. Установка-готовность, предрасположенность личности к выполнению определенной деятельности. Непохожесть, разнообразие и неповторимость личностного развития каждого человека, его индивидуальное своеобразие определяются тем, что одни и те же внешние условия по-разному воспринимаются и по-разному влияют на внутреннюю сферу людей, и на их основе формируются непохожие потребности, установки, мотивы и интересы.

Таким образом, основными характеристиками самообразования выступают: внутреннее познание необходимости, внутренняя свобода личности, целенаправленность, самореализация. Самообразование в современных условиях должно ориентироваться на формирование профессиональной гибкости и мобильности и такого уровня профессионального образования, который позволил бы адаптироваться к меняющимся условиям и содержанию профессионального труда, а также на создание условий для успешной самореализации личности [2].

Согласно современным исследованиям и экспертным прогнозам, в XXI веке человечеству постоянно придется решать то, что называется комплексными непредсказуемыми задачами в неопределенной среде.

Становится очевидным, что конкурентным преимуществом человека в условиях регулярно обновляющихся научных знаний и развивающихся технологий становятся такие качества, как умение и готовность учиться, решать нестандартные задачи, самоорганизация, работа в команде, готовность осваивать знания, не ограничиваясь своей специализацией, креативность. В мировой практике эти компетенции получили название «навыки XXI века» [1]. Один из главных вызовов, стоящих перед современной системой образования – развитие таких компетенций. И неоспоримым является то, что учителю регулярно необходимо обновлять свои знания и навыки. Особенно актуальным, в связи с высокими темпами развития информационных технологий и цифровизации экономики, становится умение педагога грамотно использовать и передавать эти знания учащимся, которое является одним из основных «навыков XXI века». В связи с этим повышается роль учителя, на которого возлагается задача обновления ценностных основ, подходов к обучению, методик организации познавательной деятельности, т.е. развитие конкурентоспособной личности.

Список использованной литературы:

1. Ахметова Г.К. Система повышения квалификации педагогических кадров в Республике Казахстан: стратегия обновления: монография / Г.К. Ахметова. — Алматы: Қазақ университеті, 2016. — 212 с.
2. Зборовский Г.Е., Шуклина Е.А. Самообразование как социологическая проблема. // Социологические исследования. 1997. № 10.
3. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 208 с.
4. Фадеев С.А. Формирование профессионально-педагогической культуры специалиста в системе непрерывного, многоступенчатого образования: Дис... канд. пед. наук: 13.00.08 / Калуга, 2004. – 232 с.

List of used literature:

1. Akhmetova G.K. The system of advanced training of teaching staff in the Republic of Kazakhstan: a strategy for renewal: monograph / G.K. Akhmetov. - Almaty: Kazakh University, 2016. - 212 p.
2. Zborovsky G.E., Shuklina E.A. Self-education as a sociological problem. // Sociological research. 1997. No.10.
3. Isaev I.F. Professional and pedagogical culture of the teacher: Proc. allowance for students. higher textbook establishments. - M.: Publishing Center "Academy", 2002. - 208 p.
4. Fadeev S.A. Formation of a professional and pedagogical culture of a specialist in the system of continuous, multi-stage education: Dis... cand. ped. Sciences: 13.00.08 / Kaluga, 2004. - 232 p.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Өтемуратова Басира Казбековна,
Ubyrtkm Nfmmzyf Fyfnjkmtdyf**

«Bolashaq» академиясы жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы МҰҒАЛІМНІҢ ӨЗІН-ӨЗІ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІ

Мақалада мұғалімнің өзін-өзі тәрбиелеудегі танымдық әрекетінің рөлі зерттеледі. Қазіргі білім беру жүйесі мұғалімнен үнемі білімін жетілдіріп, педагогикалық іс-әрекеттің шығармашылық сипатын арттыруды талап етеді. Мұғалім үнемі өзін-өзі тәрбиелеуге және кәсіби құзыреттілігін арттыруға, педагогикалық инновацияларды әзірлеуге және тәжірибеге енгізуге ынталы болуы керек, бұл оның алға қойылған міндеттерді табысты шешуге және 21-ғасырдың міндеттерін қабылдауға дайын екенін растайды.

Тірек сөздер: танымдық іс-әрекет, өзіндік білім алу, кәсіби құзыреттілік, танымдық қызығушылық, танымдық белсенділік

UtemuratovaBasiraKazbekovna

Ginkel Tatyana Anatolyevna

Частное учреждение Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан COGNITIVE ACTIVITY OF TEACHER'S SELF-EDUCATION

The modern educational situation objectively requires the teacher to realize the need for their own professional and personal development. In connection with the growth of the intellectual potential of society, the expansion of the sphere of pedagogical influence, the requirements of intellectual self-enrichment, self-education are imposed on the teacher in order to meet the requirements of the time.

The personal, general and professional culture of the teacher should develop at a faster pace than the level of the social environment. Without high spirituality, humanity, a specialist cannot be a teacher.

Keywords: cognitive actions, self-education, professional competence, cognitive interest, cognitive activity.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Өтемуратова Басира Казбековна, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясы жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Гинкель Татьяна Анатольевна, әлеуметтану магистрі, «Bolashaq» академиясы жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Утемуратова Басира Казбековна, кандидат педагогических наук, Академия «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан;

Гинкель Татьяна Анатольевна, магистр социологии, Академия «Bolashaq», г. Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Utemuratova Basira Kazbekovna, candidate of pedagogical sciences Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Ginkel Tatyana Anatolyevna, Master of Sociology, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

УДК 579.6
МРНТИ 34.27.01

Тутай Дарын Султангалиевич
tutay_98@mail.ru

Пахомова Дамира Кенесовна
pahomova.damira@mail.ru

Частное учреждение «Академия «*Bolashaq*», Караганда, Республика Казахстан

ОПРЕДЕЛЕНИЕ МИКРОБИОЛОГИЧЕСКОЙ ЧИСТОТЫ НЕСТЕРИЛЬНЫХ ЛЕКАРСТВ РАСТИТЕЛЬНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

В статье рассматривается оценка на микробиологическую чистоту готовых растительных средств.

Ключевые слова: микробиологическая чистота, растительное лекарственное сырьё, *E. coli*

Введение: Микроорганизмы являются постоянными спутниками не только человека, животных, но и растений, в том числе используемых в качестве лекарственного сырья.

Одним из основных параметров, характеризующих качество и безопасность нестерильных лекарственных средств (НЛС), является микробиологическая чистота. Испытание по данному показателю включает количественное определение бактерий и грибов, общее число которых в образце лимитировано требованиями Государственной Фармакопеи, а также выявление определенных видов микроорганизмов, наличие которых недопустимо в НЛС [1-3].

Современный арсенал растительных лекарственных средств (ЛРС) имеет большой ассортимент препаратов, но технология их производства далеко не всегда гарантирует полную микробную чистоту. Микробиологическая чистота – важнейший показатель безопасности применения ЛРС и препаратов, получаемых из него, особенно отваров и настоев. Заражение ЛРС микроорганизмами может быть возможно начиная со стадии заготовки, включая сушку, первичную обработку, измельчение и упаковку [2,3].

Микробная контаминация лекарственного препарата могут вызвать заболевание у человека, и нарушает стабильность лекарственных средств. Заболевания, вызванные энтеробактериями, споровыми анаэробами, синегнойной палочкой, золотистым стафилококком, плесневыми грибами и др. широко известно в клинической практике [4,5,6].

Цель работы: изучить микробиологическую чистоту готовых растительных лекарственных средств, выпущенных в Казахстане и России.

Материалы и методы:

В качестве объектов исследования использовали:

«Плоды шиповника» фиточай производитель Зерде-Фито (Казахстан), «Плоды шиповника» фиточай производитель «Алтайские травы» Фармгрупп ООО (Россия);

«Ромашка» фиточай производитель Зерде-Фито (Казахстан), «Ромашка» фиточай производитель «Алтайские травы» Фармгрупп ООО (Россия);

«Желчегонный» фиточай производитель Зерде-Фито (Казахстан), «Желчегонный» фиточай производитель «Алтайские травы» Фармгрупп ООО (Россия).

Образцы отбирали в случайном порядке из упаковок, в соответствии с требованиями Государственной Фармакопеи РК 1 г. испытуемого лекарственного средства растворили в горячей стерилизованной дистиллированной воде. Как правило, использовали разведение 1:10. Затем испытания проводили по показателям «Микробиологической чистоты нестерильных лекарственных средств (определение общего числа жизнеспособных аэробных микроорганизмов)» и «Микробиологической чистоты нестерильных лекарственных средств (испытание на отдельные виды микроорганизмов)» по методике (Метод глубинного посева) описанной Государственной Фармакопеи РК [1, 7-9]. Данные испытаний ЛРС по микробиологическим показателям должны быть максимально точными и надёжными. Выполняя исследование нами, учитывался риск

получения ложных микробиологических результатов при контроле качества лекарственных средств. Соблюдали стерильные и асептические условия.

Результаты исследования: По нормативу общее число жизнеспособных аэробных микроорганизмов не более 10^7 КОЕ бактерий и не более 10^5 КОЕ грибов в грамме или миллилитре. Не более 10^2 КОЕ *Escherichia coli* в грамме или миллилитре с использованием подходящих разведений. Результаты наших исследований представлены в таблице.

Образец ЛРС	Общее число аэробных бактерии (в 1 г) норма – не более 10^7 КОЕ	Грибы (в 1 г) норма - не более 10^5 КОЕ	<i>Escherichia coli</i> (в 1 г) норма - не более 10^2 КОЕ
- «Плоды шиповника» фито-чай производитель Зерде-Фито (Казахстан)	$1,0 \cdot 10^2$	рост не обнаружен	рост не обнаружен
«Плоды шиповника» фито-чай производитель «Алтайские травы» Фармгрупп ООО (Россия)	$1,0 \cdot 10^2$	рост не обнаружен	рост не обнаружен
-«Ромашка» фито-чай производитель Зерде-Фито (Казахстан)	$1,5 \cdot 10^2$	рост не обнаружен	рост не обнаружен
«Ромашка» фито-чай производитель «Алтайские травы» Фармгрупп ООО (Россия)	$1,0 \cdot 10^2$	рост не обнаружен	рост не обнаружен
«Желчегонный» фито-чай производитель Зерде-Фито (Казахстан)	$1,3 \cdot 10^2$	рост не обнаружен	рост не обнаружен
«Желчегонный» фито-чай производитель «Алтайские травы» Фармгрупп ООО (Россия)	$1,0 \cdot 10^2$	рост не обнаружен	рост не обнаружен

В результате исследований на микробиологическую чистоту образцов растительного сырья, не было выявлено роста микробов и грибов. Таким образом выше представленные данные свидетельствует о соответствии нормативным требованиям ГФ.

Выводы: В результате установлено что, все изученные образцы растительного сырья соответствуют нормативным требованиям по показателю микробиологической чистоты (категория 4А, Фармакопея).

Список использованной литературы:

1. Государственная фармакопея Республики Казахстан. Второе издание. Том I. – Алматы: Издательский дом «Жибек жолы», 2015. – 720 с.
2. European Pharmacopoeia 8.0. Vol. I, II. - Strasbourg: Council of Europe, EDQM, 01/2014. – 3655p.
3. British Pharmacopoeia 2016. – London: The Stationary Office on behalf of the Medicines and Healthcare products Regulatory Agency (MHRA).
4. Paño Pardo, J. R., Villar, S. S., Ramos Ramos, J. C., & Pintado, V. Infections caused by carbapenemase-producing Enterobacteriaceae: Risk factors, clinical features and prognosis// Enfermedades Infecciosas y Microbiología Clínica. -2019. № 32. – P. 41–48.
5. Czepiel, J., Drózdź, M., Pituch, H., Kuijper, E. J., Perucki, W., Mielimonka, A., ... Biesiada, G. Clostridium difficile infection: review// European Journal of Clinical Microbiology & Infectious Diseases. -2021.
6. Folic, M. M., Djordjevic, Z., Folic, N., Radojevic, M. Z., & Jankovic, S. M. Epidemiology and risk factors for healthcare-associated infections caused by *Pseudomonas aeruginosa*// Journal of Chemotherapy. -2020. –P. 1–8.
7. Государственная фармакопея Республики Казахстан. Том I. – Алматы: Издательский дом «Жибек жолы», 2008. – 592 с.

8. Государственная фармакопея Республики Казахстан. Том II. – Алматы: Издательский дом «Жибек жолы», 2008. – 804 с.

9. Государственная фармакопея Республики Казахстан. Том III. – Алматы: Издательский дом «Жибек жолы», 2014. – 872 с

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Тутай Дарын Сұлтанғалиұлы
Пахомова Дамира Кеңесқызы

«Bolashaq» академиясы жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ӨСІМДІК ТЕКТЕС СТЕРИЛЬДІ ЕМЕС ДӘРІЛЕРДІҢ МИКРОБИОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗАЛЫҒЫН
АНЫҚТАУ

Мақалада дайын өсімдік өнімдерінің микробиологиялық тазалығына бағалау қарастырылады.

Тірек сөздер: микробиологиялық тазалық, шөптік дәрілік шикізат, *E. Coli*

Tutai Daryn Sultangalievich
Pakhomova Damira Kenesovna
Private institution "Academy" Bolashaq ", Karaganda, Republic of Kazakhstan
Kazakhstan

DETERMINATION OF MICROBIOLOGICAL PURITY OF NON-STERILE HERBAL MEDICINES

The article discusses the evaluation of the microbiological purity of finished herbal remedies.

Keywords: microbiological purity, herbal medicinal raw materials, *E. coli*

List of used literature:

1. State Pharmacopoeia of the Republic of Kazakhstan. Second edition. Volume I. – Алматы: Publishing house "Zhibek Zholy", 2015. – 720 p.

2. European Pharmacopoeia 8.0. Vol. I, II. - Strasbourg: Council of Europe, EDQM, 01/2014. – 3655p.

3. British Pharmacopoeia 2016. – London: The Stationary Office on behalf of the Medicines and Healthcare products Regulatory Agency (MHRA).

4. Paño Pardo, J. R., Villar, S. S., Ramos Ramos, J. C., & Pintado, V. Infections caused by carbapenemase-producing Enterobacteriaceae: Risk factors, clinical features and prognosis. Enfermedades Infecciosas y Microbiología Clínica. -2019. № 32. – P. 41–48.

5. Czepiel, J., Drózdź, M., Pituch, H., Kuijper, E. J., Perucki, W., Mielimonka, A., ... Biesiada, G. Clostridium difficile infection: review. European Journal of Clinical Microbiology & Infectious Diseases. -2021

6. Folic, M. M., Djordjevic, Z., Folic, N., Radojevic, M. Z., & Jankovic, S. M. Epidemiology and risk factors for healthcare-associated infections caused by Pseudomonas aeruginosa. Journal of Chemotherapy. -2020. –P. 1–8.

7. State Pharmacopoeia of the Republic of Kazakhstan. Volume I. – Алматы: Publishing house "Zhibek Zholy", 2008. – 592 p.

8. State Pharmacopoeia of the Republic of Kazakhstan. Volume II. – Алматы: Publishing house "Zhibek Zholy", 2008. – 804 p.

9. State Pharmacopoeia of the Republic of Kazakhstan. Volume III. – Алматы: Publishing house "Zhibek Zholy", 2014. – 872 p

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Тұтай Дарын Сұлтанғалиұлы, магистр биолог-зерттеуші фармацевтикалық пәндер кафедрасының оқытушысы. «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Пахомова Дамира Кенесқызы, медицина ғылымдарының кандидаты, доцент және фармацевтикалық пәндер кафедрасының меңгерушісі, Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Тутай Дарын Сұлтанғалиевич, магистр биолог исследователь, преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин. «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Пахомова Дамира Кенесовна, кандидат медицинских наук, доцент заведующая кафедрой фармацевтических дисциплин, «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Tutai Daryn Sultangalievich, master biologist researcher, teacher of the Department of Pharmaceutical Disciplines. Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Pakhomova Damira Kenesovna, Candidate of Medical Sciences, Associate Professor and Head of the Department of Pharmaceutical Disciplines. Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

**ҚАЗІРГІ ЗАМАҢҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**
Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal
**ACTUAL PROBLEMS
OF THE PRESENT**

№ 3 (37)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Бас редакторы **Нұржігітова М.М.**
Редакторы **Шешенбаева Ж.Р.**

Техникалық редакторы **Қартабаева С.Х.**
Басуға жыл 30.09.2022 қол қойылды.
Пішімі 60x841/8. Көлемі 22,8 б.т.
Таралымы 500 дана. Әріп түрі
«Times New Roman»

*«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды
Қарағанды қ., Ерубаева 14*

Главный редактор **Нуржигитова М.М.**
Редактор **Шешенбаева Ж.Р.**

Технический редактор **Қартабаева С.Х.**
Подписано к печати 30.09.2022 г.
Формат 60X841/8. Объем 22,8 усл.п.л.
Гарнитура «Times New Roman».

Тираж 500 экз.
*Отпечатано в РИО «Болашақ-Баспа» г.
Қарағанда, ул. Ерубаева 14*

Chief editor **Nurzhigitova M.M.**
Co-editor **Sheshenbaeva J.R.**

Editor **Kartabaeva S/H.**
Signed for printing 30.09.2022
Format 60X841/8. Volume 22,8 usd.p.p.
Typeface «Times New Roman».

Circulation 500 copies.
*Printed in the EPD «Bolashaq-Baspa»
Karaganda, Erubaev str., 14*

Журнал редакциясының мекені:
100008, Қазақстан Республикасы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
«Bolashaq» академиясы»,
тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26;
факс (8-7212) 420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Төлем реквизиттері:
«Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
ЖСК KZ376010191000066207
БЖЖ HSBKZKX БИН 950640001690
«Қазақстан Халық банкі» АҚ

Адрес редколлегия журналы:
100008, Республика Казахстан,
г.Қарағанды, ул.С.Ерубаева, 16/6
Академия «Bolashaq»,
тел.(8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Факс (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Реквизиты для оплаты
Академия «Bolashaq»,
г.Қарағанды, ул.С.Ерубаева, 16/6
ИИК KZ376010191000066207
БИК HSBKZKX БИН 950640001690
АО «Народный банк Казахстана»

**Address of the editorial
board of the journal:**
100008, the Republic of Kazakhstan,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
«Bolashaq» Academy,
Telephone (8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Fax (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Payment details
«Bolashaq» Academy,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
TRN KZ376010191000066207
IC HSBKZKX BIC 950640001690
«Halyk Bank of Kazakhstan» JSC